

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE EKONOMİK HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ**

**Hazırlayan
Yasemin GÖKTÜRK**

KONYA – 2019

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin Göktürk		
	Numarası	134202001004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora	☐
	Tezin Adı	Altın Orda Devleti'nde Ekonomik Hayat		

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin Göktürk		
	Numarası	134202001004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora	☐
	Tez Danışmanı	Sefer Solmaz		
Tezin Adı	Altın Orda Devleti'nde Ekonomik Hayat			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ...Altın Orda Devleti'nde Ekonomik Hayat..... başlıklı bu çalışma ...14...../...06...../...2019..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Dr. Öğr. Üyesi Sefer Solmaz	Danışman	
Prof. Dr. Kemal Özcan	Üye	
Prof. Dr. Mustafa Demirci	Üye	

ÖN SÖZ

Dünya tarihinde, ekonomi, her dönem siyasi ve kültürel hayatı belirleyen unsurların başında gelmiş, binlerce yıldır büyük küçük bütün devletlerin kaderini etkilemiştir. Tarihin gördüğü birçok büyük imparatorluk, ticari yapısı ve ekonomik gücü sayesinde uzun bir ömür sürmüş, ya da tam aksine ekonomik gücüyle doğru orantılı olarak çökmüş ve dağılmıştır. XIII. yüzyıl başında, çok kısa bir zaman içinde muazzam bir devlet haline gelen Büyük Moğol İmparatorluğu'nun toprakları da, asırlarca canlı bir ticaretin ve dolayısıyla güçlü bir ekonominin sahnesi olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun Batı kanadını teşkil ederek, Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak adıyla bilinen hareketli coğrafyada hüküm süren Altın Orda Devleti ise, İmparatorluk genelinde uygulanan ekonomik sistem sayesinde, adeta önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

Bu araştırmada, XIII ve XVI. yüzyıllar arasında, Ortaçağ tarihinin birçok büyük devleti ile yakından ilişkili olan Altın Orda Devleti'nin ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Ortaçağın en büyük ve aktif ticaret güzergâhlarından Kuzey İpek Yolu'nun geçtiği hatta yer alan Altın Orda, dünya ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. Hâkim olduğu coğrafya dolayısıyla, doğunun büyük Çin ve Hint Medeniyetleri ile batı ülkeleri arasındaki bağlantı mevkiinde olan bu devlet, yüzyıllar boyunca yalnız canlı bir ticaretin değil, aynı zamanda kültürel etkileşimlerin de vasıtası olmuştur. Bu nedenle bu çalışmada, konu, Altın Orda Devleti'nin yer aldığı stratejik coğrafyanın dünya ticareti üzerindeki rolü, devletin buna bağlı genel ekonomik yapısı ve bu yapının diğer alanlara etkisi bağlamında incelenmeye çalışılmıştır.

Bu konunun seçilmesinin nedeni Altın Orda Devleti'nin son derece aktif bir ekonomik yapıya sahip olmasına rağmen, bu devletin başlı başına ekonomisini ele alan müstakil çalışmaların oldukça sınırlı olmasıdır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu devlet ile ilgili yapılan siyasi tarih çalışmalarının sayısı artmış ise de, ekonomik yapı üzerinde çok fazla durulmamış, mevcut araştırmaların çoğunda ekonomiye yalnızca kısa bölümler halinde değinilmiştir.

Bu araştırmada, Altın Orda ülkesini görmüş olan seyyahlar ve dönem müelliflerinin eserlerinin büyük çoğunluğundan istifade edilirken, Arapça, Rusça ya da Tatarca olan kaynakların bazılarına ulaşılammıştır.

Çalışmamız, giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; Altın Orda Devleti'nin yer aldığı coğrafya hakkında çok kısa bir bilgi verildikten sonra devletin siyasi tarihi genel hatlarıyla anlatılmıştır.

Birinci bölümde; Altın Orda ekonomisinin esas belirleyici unsuru olan ticaret, teferruatları ile incelenmiş, devletin hâkim olduğu coğrafya ve bu coğrafyanın ticarî yapıya etkileri bölgenin geçmişi ile bağlantılı olarak ele alınmış, devletin ticarî yapısı, şehirlerin ticaret potansiyeli ve ticareti yapılan ürünler ile Altın Orda hanlarının ticarî faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; Altın Orda ekonomisinde üretim sektörleri; tarım, hayvancılık, avcılık ve ülkedeki çeşitli zanaatlar, esnaf teşkilatları ve günümüze kadar gelen meslekî terimlerle bağlantılı olarak incelenmiş, komşu devletlerle ilişkilerde ekonominin rolü ve devletin İslamlaşmasında iktisadî yapının etkisine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise; Altın Orda Devleti'nin iktisadî yapısı sistem olarak incelenmiş, devletin uyguladığı toprak sistemine, vergilendirmelere ve bu coğrafyada kullanılan çeşitli ödeme araçları ile paralar hakkında bilgilere yer verilmiş, son olarak Altın Orda şehirlerinin iktisadi görünüşleri, bölgelerin geçmişleri ve stratejik konumları ile bağlantılı olarak ele alınmıştır.

Bana böyle bir çalışma veren ve araştırmam sırasında benden yardımlarını esirgemeyerek, her daim bana zaman ayırıp emek harcayan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Sefer Solmaz'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışma esnasında her türlü yardım, tavsiye ve destekte bulunan Prof. Dr. Mustafa Demirci, Prof. Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen ve Dr. Öğr. Üyesi Zehra Odabaşı hocalarıma teşekkür ederim.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Yasemin GÖKTÜRK		
Numarası	134202001004		
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi		
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐	
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ		
Tezin Adı	Altın Orda Devleti'nde Ekonomik Hayat		

ÖZET

Altın Orda Devleti (1227-1502), Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han tarafından oğlu Cuci'ye verilmiş olan Doğu Avrupa topraklarında, Cuci'nin oğlu Batu Han tarafından kurulmuştur. Batu, babasının ölümü (1227) sebebiyle, dedesi Cengiz'in kendisini görevlendirdiği Batı Seferi sonrasında ele geçirdiği bölgede, İtil kıyısında başkent Saray şehrini kurmuş ve devletin temellerini atmıştır. Karadenizin kuzeyindeki bu hareketli topraklara hâkim olan Altın Orda, bölgenin eski sakinleri olan Hazar, Bulgar ve Harezmsahlardan devraldığı teknik, kültür ve medeniyet mirasını da etkili bir şekilde değerlendirmiştir. Ayrıca Altın Orda Hanlarının özellikle ticarete yönelik etkili politikaları, devleti iktisadî açıdan daha güçlü bir konuma getirmiş, bölgeden geçen İpek Yolu'nun da eskisine nazaran daha güvenli ve aktif hale gelmesini sağlamıştır. Bu sayede Altın Orda Devleti Ortaçağ'da yaklaşık üç asır boyunca doğu-batı arasında bir köprü vazifesi görmüş, neredeyse tamamı önemli pazarlar niteliğindeki şehirleri ile büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Hazar, Bulgar, Harezm, ticaret, üretim.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin GÖKTÜRK		
	Numarası	134202001004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐	
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ		
	Tezin İngilizce Adı	Economic Life in the Golden Horde State		

SUMMARY

The Golden Horde State (1227-1502) was founded by the son of Cuci, Batu Khan, in Eastern Europe, which was given to his son Cuci by the founder of the Mongol Empire. Due to the death of his father (1227), Batu established the capital city of Saray on the coast of İtil, and laid the foundations of the state in the region captured by his grandfather Cengiz after the Western Expedition. The Golden Horde, which dominates these mobile soils in the north of the Black Sea, has also effectively evaluated the heritage of technique, culture and civilization that the former inhabitants of the region, Hazar, inherited from the Bulgarians and Harezmsah. In addition, the effective policies of the Golden Horde, especially towards trade, have made the state more economically strong and the Silk Road, which passes through the region, has become safer and more active than before. In this way, the Golden Horde State served as a bridge between the east and west for about three centuries in the Middle Ages, and almost all of them became a major trade center with cities that are important markets.

Keywords: Mongol, Caspian, Bulgarian, Khwarezm, trade, production

KISALTMALAR

age. :	adı geçen eser
agm. :	adı geçen makale
agt. :	adı geçen tez
bk. :	bakınız
çev. :	çeviren
yay. haz. :	yayına hazırlayan
C. :	Cilt
öl. :	ölümü
s. :	sayfa
S. :	sayı
ts:	tarihsiz
DİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İA:	MEB İslam Ansiklopedisi
TTK :	Türk Tarih Kurumu
TDAV:	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
yay. :	yayını, yayınlayan

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	3
II. TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METODLAR	4
III. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	5
A. Kaynaklar	5
1. Seyahatnâmeler	6
B. Araştırmalar	7
IV. ALTIN ORDA DEVLETİ'NE KISA BİR BAKIŞ	8

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURU TİCARET

I. ALTIN ORDA COĞRAFYASI VE TİCARİ YAPI İLE İLİŞKİSİ	18
A. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası	21
B. Altın Orda Öncesi Bölgedeki Ticari Yapı	24
C. Ticari Yapıya İpek Yolunun Etkisi	30
1. İpek Yolu ve Ticari Önemi	30
2. İpek Yolu'nun Güzergâhları ve Yol Üzerindeki Önemli Şehirler	32
II. ALTIN ORDA EKONOMİSİ ÜZERİNDE TİCARETİN ROLÜ	36

A. Ticari Potansiyeli Olan Altın Orda Şehirleri	37
1. Başkent Saray (Saray-1 Atık/ Saray-1 Cedit)	40
2. Kırım	45
3. Kefe	46
4. Suğdak (Sudak/Soğdak)	48
5. Bulgar	49
6. Azak (Tana/Tanais)	50
7. Ürgenç (Gürgenç)	51
8. Astrahan (Astarhan/Hacı Tarhan)	52
B. Altın Orda Şehirlerinin Transit Ticaretteki Önemi	53
C. Şehirlerde Kurulan Pazarlar	55
D. Ticareti Yapılan Başlıca Ürünler	58
1. İhraç Edilen Ürünler	59
a. Deri ve Kürk Ticareti	61
b. Esir Ticareti	62
2. İthal Edilen Ürünler	63
E. Ticari Terimler	64
III. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İZLEDİĞİ TİCARET POLİTİKASI	66
A. Altın Orda Hanlarının Ticaretle İlgili Faaliyetleri	66
1. Yeni Yollar Yapılması ve Yam Sistemi (Posta Teşkilatı)'nin Oluşması	69
2. Yolların Güvenliğinin Sağlanması ve Kervansarayların İnşası	71
3. Pazarların ve Fuarların Kurulması	72
4. Tacirlerle Ortaklık Müessesesinin Oluşturulması	73
5. Düşük Vergi Rejimi ve Fiyat İstikrarının Sağlanması	75

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA EKONOMİSİNDE ÜRETİM SEKTÖRLERİ VE EKONOMİNİN DEVLET SİYASETİ ÜZERİNDEKİ ROLÜ

I. TARIM	76
II. HAYVANCILIK	80
III. AVCILIK	82
A. Sürek Avı	82
B. Ferdî Avcılık	84
IV. MADENCİLİK	86
V. DİĞER MESLEKLER VE KURUMLAR.....	88
A. Meslek Adları	90
A. Esnaf Teşkilatı	92
1. Ahilik	92
VI. KOMŞU DEVLETLERLE İLİŞKİLERDE EKONOMİNİN ROLÜ	94
A. Altın Orda - Rus İlişkileri	94
B. Altın Orda - Doğu Roma İlişkileri	96
C. Altın Orda - Türkiye Selçuklu İlişkileri	98
1. Yabancı Pazarı	99
D. Altın Orda - Memlük İlişkileri	101
E. Altın Orda - Osmanlı İlişkileri	102
F. Diğer Devletlerle İlişkiler	104
VI. DEVLETİN İSLAMLAŞMASINDA EKONOMİNİN ROLÜ	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE İKTİSADÎ YAPI

I. MÂLİYE TEŞKİLATI	110
A. Mâliye Teşkilatının İşleyişi ve 'Sahib-i Divan'lık	111
1. Mâliye: Kurumları, Memurları ve Maaşlar	113
a. Hazine-i Hassa (İncu)	114
B. Daruga ve/veya Baskaklık Müessesesi	114
C. Toprak Sistemi	116
1. Soyurgal: Altın Orda İkta Sistemi	116
2. Yurt Sistemi	118
D. Altın Orda'da Vergiler	119
1. Alban	121
2. Çıkış	121
3. Kalan	121
4. Kopçur	122
5. Tamga	123
6. Tütün Vergisi	123
7. Ulag	124
8. Salıg	124
9. Diğer Vergiler	125
10. Vergi Muafiyeti: Tarhanlık	128
a. Baysa (Payza / Basma)	130
II. ALTIN ORDA COĞRAFYASINDA KULLANILAN PARALAR	130
A. Para Birimleri ve Bunlar İçin Kullanılan Terimler	131

B. Madenî Paralar	132
C. Kağıt Para Kullanımı	134
D. Paralarda Kullanılan Unvan ve Semboller	135
E. Altın Orda Sahasında Kullanılmış Diğer Ödeme Araçları	136
III. ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNİN İKTİSADÎ GÖRÜNÜŞLERİ	137
A. Kentleşme	137
B. Ekonomik Açıdan Hareketli Altın Orda Şehirleri	139
1. Saray	139
2. Bulgar	140
3. Kırım	141
SONUÇ	143
BİBLİYOGRAFYA	146
EKLER.....	155

GİRİŞ

Ekonomi, insanlık tarihi boyunca gerek bireylerin gerekse devletlerin yaşamını şekillendiren en önemli etken olmuştur. Tarihin farklı devrelerinde birçok büyük imparatorluk ekonomik gücü ile doğru orantılı olarak en parlak dönemlerini yaşamış ya da ekonomisinin zayıflaması ile bağlantılı olarak çökme aşamasına gelmiş hatta birçokları da yıkılmıştır.

Ekonomik yapı, tarihin karşımıza çıkardığı birçok devlette hayatın temel esasını oluştururken, öne çıktıkları dönem ve hâkim oldukları geniş coğrafyalar itibariyle Moğollar için belki de en önemli ve en üzerinde durulup araştırılması gereken meseleyi teşkil etmektedir.

Bizim bu çalışmada siyasi tarihinden ziyade, ekonomisini inceleyeceğimiz Altın Orda, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir kolu olarak geldiği bölgede çeşitli uluslar üzerinde hâkimiyet kurmuş ve bu etnik unsurlar üzerinde şekillenmiş bir devlettir. Devletin sadece yönetim birimleri ve askerî idari kadrosu Moğollardan oluşmuştur. Cengiz torunları, eski bir kültüre ve karışık bir etnik yapıya sahip kıyı şehirleriyle Kırım'ı, Bulgar ülkesini, canlı ticaret faaliyetleri içerisinde bulunan İtil şehirlerini ve Güney Doğu Avrupa bozkırlarını ele geçirmişlerdir. Bu bölgelere zengin ve medenî şehirleriyle Harezm ve Kuzey Kafkasya da dâhil edilmiş, bütün bu coğrafyada Cengiz'in oğlu Cuci soyundan gelenler tarafından büyük bir devlet kurulmuştur¹.

Ele geçirilen bölgedeki nüfusun büyük bir çoğunluğunu Kıpçak Türkleri oluşturduğu için, bölgenin geneli yine 'Deşt-i Kıpçak' yani Kıpçak Bozkırı adı ile anılmaya devam etmiştir². Yeni kurulan devletin sınırları, doğuda İrtiş'ten, batıda Tuna nehrine ve güneyde de Derbend ve Güney Azerbaycan'a kadar genişlemiş, kuzey sınırı ise eski İtil Bulgar sahasını içine almıştır. Böylece Altın Orda

¹ İlyas Kamalov, "Altın Ordu Devletinde Toprak ve Vergiler", *Rızaeddin Fahrettin Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul 2003, s. 199.

² Bu durum daha sonradan bazı kaynaklarda Altın Orda Devleti için de 'Kıpçak Hanlığı' tabirinin karşımıza çıkmasına neden olacaktır.

topraklarının uzunluğu doğudan batıya 5600, güneyden kuzeye 4000 verste³ kadar ulaşmıştır⁴.

Toprakları çok verimli olup, birçok çeşit ürünün yetişmesine imkân tanıyan bu bölge, aynı zamanda asırlar boyunca önemli ticaret yollarının kavşak noktası ve uğrak yeri olmuştur. Tarihin ilk çağlarından beri mevcut olan doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının önemli bir kısmının (Kuzey İpek Yolu/ Kürk Yolu) buradan geçmesi, bu coğrafyanın ehemmiyetini artırmış, neticede zamanla bölgede büyük ve zengin şehirler ile kasabalar meydana gelmiştir. Bu konuyla ilgili, Arap coğrafyacıları tarafından, bütün Kafkasya şehirlerini Bağdat'a bağlayan ve bunlardan başka kendi aralarında bağlantılar bulunan başlıca kervan yollarının ayrıntılarıyla zikredildiği bilinmektedir⁵.

el-Ömerî Altın Orda Devleti'nin sınırlarını; Ceyhun tarafından Harezm, Saganak, Sayram, Yarkent, Cent⁶, Saray ve Macar, Azak, Akça Kerman, Kefe, Suğdak, Saksin, Ükek, Bulgar şehirleri, Başkırt, Çulman; Çulmandan sonra Sibir ve İbir eyaleti şeklinde çizmekte ve sınırının Hatay ili sınırına bitişik olduğunu ifade etmektedir. Bu ülkenin uzunluğu; Ceyhun Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar olan yerlere kadardır. Seyhun, Ceyhun, Tuna, İtil, Yayık, Ten, Torlü nehirleri meşhur büyük nehirleridir.⁷

Büyük Moğol İmparatorluğu ve özellikle adı geçen bölgelere hâkim olan Altın Orda Devleti, bir halkın ve bir hanedanın yönetimi altında Uzak ve Yakın Doğu'nun kültürlerini birleştirmeyi başarmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da bu halklar arasında gelişen ticaret, ekonomiyi büyütürken kültürel ilişkileri de geliştirmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, ardından da Cengiz Han'ın bu muazzam imparatorluğu oğulları arasında paylaşmasıyla birlikte, ticaret de dahil

³ Verst: 1.07 km'lik Rus uzunluk ölçüsü.

⁴ Kamalov, "Toprak ve Vergiler", s. 201.

⁵ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2000, s. 45-46.

⁶ Araştırmalarımızda Cent şehrinin Altın Orda'ya ait olduğunu gösteren bundan başka herhangi bir bilgi karşımıza çıkmamıştır.

⁷ W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 378. (*Mesalikülebsar- el Ömerî*) (W. De Tiesenhausen tarafından hazırlanan bu eserde, dönem kaynaklarının asıl metinlerine (Altın Orda ile ilgili kısımları) yer verilmiş olup, bu çalışmada buradaki metinlerden yararlanılmıştır.)

olmak üzere her türlü ilişki, sadece Moğol İmparatorluğu'nun birer parçası olan devletler arasında değil, bölgenin bütün devletleri arasında yoğunlaşmıştır.⁸

Topraklarının, Karadeniz kıyısı ve Hazar bozkırları üzerinden doğu ve batıya uzanan ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alması hasebiyle, Altın Orda Devleti doğu ile batı arasında bir köprü durumunda olmuştur. Burası Altın Orda öncesinde ticaret kervanlarının sıkça geçtiği bir yer olup, Moğollar da bu durumun önemini çok çabuk fark etmişler ve bölgenin bu aktif ekonomik faaliyetlerini daha da artırarak sürdürmüşlerdir. Nitekim Altın Orda başkenti Saray; Türkistan, İran, Anadolu, Doğu Roma, Rus Knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tacirlerin buluştukları ve bu verimli bölgelerde yetiştirilen ve üretilen onlarca çeşit ürünün insanlara sunulduğu bir yer olarak, ortaçağ dünyasının en büyük ticaret merkezlerinden birini teşkil etmiş, aktif ekonomik yapısı ile öne çıkmıştır.⁹

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Tarihte karşımıza çıkan devletleri tam anlamıyla tanıyabilmek için; bu devletleri birçok açıdan ele almak, devletlerin dünya tarihinde oynadıkları rolleri, politikaları ve diğer devletlerle ilişkilerini sadece siyasi açıdan değil iktisadî açıdan da anlamak gerekir. Bu anlamda Ortaçağ'da bilhassa Türk-İslam Dünyası'nda önemli bir yere sahip olan Altın Orda Devleti'nin de ekonomik yönüyle incelenmesi gerekmektedir. Altın Orda Devleti, özellikle ülke topraklarından geçen İpek Yolu sayesinde oldukça kuvvetli bir ticari potansiyele sahip olmuştur. Bu nedenle, bu devletin iktisadî yapısı, tafsilatlı bir şekilde araştırılması gereken bir konudur.

Altın Orda Devleti'nin ekonomik yapısı ele alınırken, öncelikle bir ülke ekonomisinin en temel belirleyicisi olan ticarî potansiyeli olmak üzere, tarım ve hayvancılık sistemi, sınai faaliyetler ve bunların ekonomideki yeri gibi diğer alanlar üzerinde durulacaktır. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Altın Orda Devleti'nin bu anlamda ilişkide bulunduğu devletlerle ilgili bilgiler verilecektir. Bunlardan başka, devletin siyasi ve sosyal yapısında, örneğin Türk-İslam Devleti haline gelmesinde başta ticaret olmak üzere bu ekonomik yapının rolü

⁸ İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009, s. 285.

⁹ Kamalov, age., s. 286.

değerlendirilecektir. Böylelikle konu her yönüyle ele alınarak, devletin Ortaçağ dünyasında iktisadî açıdan konumu ile Türk-İslam Tarihi'ndeki önemi, bu yönüyle açıklanmış olacaktır.

II. TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METOTLAR

Altın Orda Devleti, Cengiz Han soyundan gelenler tarafından kurulmuş Moğol asıllı bir devlet olmakla birlikte; yer aldığı coğrafya itibariyle Hazarlar, Bulgarlar, Harezmsahlr gibi güçlü kültür ve medeniyetlerin mirası üzerine kurulmuş ve bundan başka yoğun Kıpçak unsurunun kültürel etkisi altında teşekkül etmiş bir devlettir. Ayrıca, Moğol İmparatorluğu'nun geneli ile birlikte Altın Orda'da da Uygur kültür ve teşkilatının etkili olduğu bilinmektedir. Bu nedenlerle, Altın Orda iktisadî yapısı çalışılırken bütün bu unsurların etkisi göz önünde tutularak öncelikle adı geçen bu toplum ve devletler ve bunların Altın Orda'ya etkileri ile ilgili kaynak ve çalışmalardan yararlanılmıştır. Bunların yanısıra; devletin henüz daha kuruluş yıllarında İslamiyetle tanıştığı ve aktif ticaret politikaları sayesinde ülke sınırları içerisinde yoğun faaliyet gösteren Müslüman tüccarlar eliyle hızla İslamlaştığı bilinmektedir. Nitekim devlet özellikle XIII. yüzyıl sonları itibariyle tam anlamıyla bir Türk-İslam devleti karakterine bürünmüş, bu durum da bizi adı geçen devlet ve kültürlerin yanısıra Altın Orda malî teşkilatının temellerinde İslam iktisadının etkilerini aramaya yönlendirmiş, kaynak taramaları bu yönde şekillenmiştir.

Altın Orda ekonomisi; Büyük Moğol İmparatorluğu genelinde uygulanan Cengiz Yasası, hâkim olunan coğrafyada tesis edilen Hazar, Bulgar, Harezmsahlr gibi medeniyetlerin mirası, Uygur, Kıpçak, Selçuklular gibi farklı toplumların etkisi ve İslam devletlerinden alınıp benimsenen uygulamalar çerçevesinde şekillenmiş olup bu çalışmada bütün bu etkenlere dengeli bir şekilde yer verilmeye çalışılmıştır.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

Altın Orda hakkında birincil kaynak grubunu çoğunlukla tarhanlık için verilen yarlıklar teşkil etmekte olup, araştırmalarımız sırasında yarlıklarla ilgili bilgilere **Melek Özyetgin** ve **İlyas Kemalov**'un yaptığı önemli çalışmalar sayesinde ulaşılmış bulunmaktayız. Bunun dışında arkeolojik buluntuların yansıttığı bilgiler ve şehir kalıntıları ile ilgili çalışmalar Altın Orda iktisadi tarihi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Kazılarla ortaya çıkan eserleri yerinde görmek ve incelemek imkânımız olmamakla birlikte, bu alanda yapılmış çalışmalar ve yayımlanmış araştırmalar üzerinden bunların bilgisine ulaşılmıştır.

Altın Orda Devleti'nin ekonomik yapısı ile ilgili müstakil bir kaynak karşımıza çıkmamakla birlikte, gerek Moğol İmparatorluğu geneli gerekse de bu imparatorluğun kollarından biri olan İlhanlı Devleti dönem müelliflerinin eserleri bize bu konuda kaynaklık etmektedir. Bunların içinde özellikle İlhanlı devlet adamı olan **Cüveynî** ve **Reşidüddin Fazlullah**'ın eserleri olan *Tarih-i Cihangüşâ* ve *Câmiu't Tevârih* bize kaynaklık etmiştir.

Altın Orda Devleti ile ilgili bilgiler vermesi bakımından **W. De Tiesenhausen**'ın eseri son derece önemli bir kaynak değerindedir. *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adıyla **İsmail Hakkı İzmirli** tarafından Türkçe'ye çevrilen bu eser Arap müverrihlerin Altın Orda hakkında verdikleri bilgileri içermektedir. Eserde Altın Orda ile ilgili bilgiler veren 11 tane dönem kaynağının Altın Orda Devleti ile ilgili kısımları derlenmiştir. Kaynakların Altın Orda ile ilgili bölümlerin hem asıl metnini hem de tercümelerini ekleme ve değiştirme yapmadan veren eser araştırmamız için çok büyük bir avantaj olmuş, kaynak metinlerini olduğu gibi görmemizi sağlamıştır. Özellikle Altın Orda devleti ile ilgili çok önemli ve detaylı bilgiler vermesi açısından Altın Orda tarihinde çok önemli bir yer tutan **el Ömerî**, **Nüveyrî**, **Rükneddin Baybars** ve **İbn-i Abdüzzahir** gibi müverrihlerin verdiği bilgilere bu eser dolayısıyla ulaşılmıştır.

Altın Orda tarihi açısından bir diğer önemli kaynak grubunu da İslam coğrafyacılarının kaydettikleri bilgiler teşkil etmektedir. Bunlardan Mesûdî, İbn

Havkal gibi önemli bir kısmının tercümelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Ramazan Şeşen tarafından derlenen ve çevirileri yapılan *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* ve Yusuf Ziya Yörükân tarafından derlenen *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu olan Bölgeler)* adlı eserler de bu metinlerden birçoğuna ulaşabilmemiz açısından önem arz etmektedir.

Altın Orda Devleti hakkındaki bilgilere; yukarıda adı geçen kaynakların dışında **İbn Haldun, Gregory Abû'l Farac, Ebu'l Ferec İbnü'l İbrî, Kaşgarlı Mahmut** gibi önemli müverrihlerin kaynaklarından da yararlanılarak ulaşılmıştır.

Bundan başka Altın Orda hakkında genel ve iktisadî bilgilere ulaşabildiğimiz en önemli kaynaklarımızı seyahatnameler teşkil etmektedir. Bölge aktif ticarî yapısı başta olmak üzere birçok yönüyle doğu ve batıdan pek çok seyyahı çekmiş, bazen siyasî, bazen ticarî, bazen de dinî sebeplerle Moğol topraklarına gelen seyyahlar Altın Orda ile ilgili teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Dönem seyyahlarının verdiği bu bilgiler ana kaynak olması hasebiyle çalışmamız boyunca başlıca dayanaklarımız olmuştur.

1. Seyahatnameler

Çalışmamız boyunca Altın Orda Devleti'nin ekonomi tarihi açısından en önemli kaynak grubumuzu seyahatnameler teşkil etmiştir. XIII., XIV ve XV. yüzyıllarda özellikle Karadeniz'in kuzeyinden geçen İpek Yolu'nun da etkisiyle çok hareketli bir görünüme sahip olan Altın Orda coğrafyasından birçok batılı ve doğulu seyyah gelmiş geçmiştir. Bu seyyahların aldıkları notlar, verdikleri bilgiler tez konumuz için son derece önem arz etmektedir.

Bölgeyi anlatan seyahatnameler içinde özellikle **Wilhelm Von Rubruck**'un 1253-1255 yılları arasında Moğol ülkesine yaptığı yolculuğu anlatan *Moğolların Büyük Hanına Seyahat* adlı eseri önemli bir yer tutmaktadır. Mengü Han'a olan yolculuğunu Altın Orda toprakları üzerinden yapan ve burada uzun bir süre kalan Rubruck, seyahatnamesinde Altın Orda ekonomisi ile ilgili kayda değer bilgiler vermiştir. **Johannes Schiltberger**'in 1394-1427 yılları arasını anlatan *Türkler ve*

Tatarlar Arasında adlı seyahatname ve hatırat tarzındaki eserinde de Altın Orda ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunlardan başka; Altın Orda ile ilgili önemli bilgiler veren *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, ve *Marco Polo Seyahatnamesi* gibi batılı seyyahların eserlerinin yanısıra, özellikle **İbn Fazlan** ve daha da önemlisi **İbn Battuta** gibi Müslüman gezginlerin eserlerinden de yararlanılmıştır.

Çalışmamıza kaynaklık eden seyahatnameler içinde *İbn Battuta Seyahatnamesi* en mühim eseri teşkil etmektedir. İbn Battuta, Altın Orda Devleti'nin en parlak devri diyebileceğimiz Özbek Han döneminde Altın Orda topraklarını gezmiş, bütün şehirlerinde kalmış ve bu şehirlerin sosyal ve iktisâdi görünüşleri ile ilgili teferruatlı bilgiler vermiştir. Özellikle Altın Orda'da '*âhiler*'le ilgili yegâne bilgilerin bulunduğu kaynak olması açısından *İbn Battuta Seyahatnamesi* çalışmamız için büyük önem arz etmektedir.

B. Araştırmalar

Çalışmamız sırasında özellikle Altın Orda'nın ekonomisi açısından çok sayıda kaynak esere ulaşma imkânı bulunmamakla birlikte birçok araştırma eserden yararlanılmıştır. Altın Orda Devleti özellikle Sovyetlerin dağılma dönemine kadar ülkemizde çok fazla çalışılmamış bir konu olmasına rağmen daha sonraki süreçte Altın Orda hakkında önemli çalışmalar yapılmıştır. Yurt dışında ve özellikle Rusya'da A.Yu Yakubovskiy, W. Barthold, Jean Paul Roux, George Vernadsky, B.Y. Vladimirtstov, Dimitry Vasiliev gibi tarihçilerin önemli çalışmaları bulunmakla birlikte ülkemizde de Mustafa Kafalı, Akdes Nimet Kurat, Abdülkadir Yuvalı, Zeki Velidi Togan, İlyas Kemalov, Ekrem Kalan ve Melek Özyetgin gibi tarihçiler bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu araştırmalardan tezimiz boyunca yararlanılmıştır.

Yukarıda adı geçen araştırmaların büyük çoğunluğu başlı başına Altın Orda'yı ya da ekonomisini anlatan müstakil çalışmalar olmayıp Altın Orda ekonomisi ile ilgili Türkiye'de yapılmış olan ya da bizim karşımıza çıkan tek çalışma

Emel Kılıç tarafından hazırlanan *Altın Orda Devleti'nin İktisâdî Tarihi (XIII. ve XV. Yüzyıllar)* adlı doktora tezidir¹⁰. 2017 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı bünyesinde Prof. Dr. İlhan Erdem danışmanlığında yapılan bu çalışma Altın Orda ekonomisi ile ilgili çok önemli ve teferruatlı bilgiler içermektedir. Tezimizin ileri bir aşamasında karşımıza çıkan bu yegâne araştırmadan da çalışma sırasında mümkün mertebede yararlanılmıştır.

IV. ALTIN ORDA DEVLETİ (1227-1502)

Ekonomik yapısını daha iyi anlayabilmek için, öncelikle siyasi varlık sürecine değinmemiz gereken Altın Orda, Ortaçağın en büyük devletlerinden biri olmasına rağmen, özellikle Türkiye'de bu devletle ilgili araştırma sayısı (son döneme kadar) oldukça sınırlıdır.¹¹

Altın Orda Devleti'ni kuranların atası olan Cengiz Han (1155-1227), 1220 yılında başladığı Harezm Seferi ile meşgul iken, 1222 yılında, en seçme iki kumandanı olan Cebe Noyan ile Subitay (Sübödey) Noyan'ı, Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı'na sefer için görevlendirmişti. Bu arada büyük oğlu Cuci'yi de Harezm topraklarının ele geçtiği aynı yıl içinde, kendisine verdiği İtil nehrinin doğusundaki yurduna göndermişti. Bu ilk Kıpçak Seferi, yalnızca bir yağma hareketi gibi görünse de aslında daha sonra yapılacak olan İkinci Kıpçak Seferi'nin bir hazırlık tatbikatı olarak değerlendirilmelidir. Cengiz Han, bu seferin ardından 1225 yılında, oğlu Cuci'ye İrtiş'ten İtil'e kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak

¹⁰ Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisâdî Tarihi (XIII. - XV. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

¹¹ Yakın zamana kadar Türkiye'de Altın Orda ile ilgili çalışmaların sayısının bu kadar az olmasının nedenlerini; Türk tarihçilerinin özellikle Soğuk Savaş döneminde Rusya'daki kaynaklara ulaşamamaları, Altın Orda Tarihi ile ilgili kaynakların büyük kısmının yabancı dillerde bulunması ve bunların Türkçeye tercüme edilmemiş olması şeklinde sıralayabiliriz. Ayrıca İlhanlılar, Timur Devleti ve diğer Ortaçağ Türk Devletlerinin aksine Altın Orda Hanlığı'ndan günümüze çok az yazılı kaynak ulaşabilmiştir. Bu da zamanımıza kadar gelebilen ve bizlere Altın Orda Devleti'nin siyasi, iktisadi, askeri ve idari yapısı hakkında bilgi veren en önemli ana kaynaklar durumundaki yarlıkların (berat) değerini artırmaktadır. Bütün bunlarla birlikte Altın Orda'nın tarihi, Akdes Nimet Kurat, Reşid Rahmeti Arat, Abdülkadir İnan, Ahmet Temir ve Mustafa Kafalı gibi Türk tarihçiliğinde bilinen isimlerce araştırılmış ve başvuru eseri niteliğinde araştırmalar ortaya konulmuştur. Bu tarihçiler vasıtasıyla Türk tarihçileri ayrıca, Tataristan ve Rusya'da Altın Orda tarihi ile ilgili yapılan araştırmalardan da haberdar olmuşlardır.

ülkesi ile Harezm'in idaresini vermiş, ayrıca burada Büyük Orda'nın tesis edilmesini emretmişti.¹²

Ölümünden kısa bir süre önce Cengiz Han, oğullarından her birini ulu hanın üstün otoritesine bağlı olmak kaydıyla imparatorluğun birer parçasının, bir ulusun hükümdarı yapmıştır. Kazakistan ve fethedilecek olan batı ülkeler, Cengiz'in en büyük oğlu olan Cuci'ye tahsis edildiğinden, Moğol İmparatorluğu'nun o kısmı 'Cuci Ulusu' veya 'Batı Hanlığı' olarak bilinmiştir.¹³

Cengiz Han'ın, imparatorluğu oğulları arasında taksimine dair Abu'l- Farac Tarihi'nde şu bilgilere rastlamaktayız; “..Cingiz Han'ın adı Yasunçin Bağlı olan bu büyük kraliçesinin dört oğlu olmuştu. Birincisi 'Tuşi', ikincisi Çagatai(Çağatay), üçüncüsü Avkatai(Oktay), dördüncüsü Tuli idi. Cingiz Tuşi'yi av reisi yaptı. Çünkü avı her şeyden fazla seviyordu ve avcılarını taziz ediyordu. Çağatay'ı kanun yani yasa işlerinin başı yaptı. Cingiz'in emriyle devletin idaresi Avkatai(Oktay) ya verildi ve kendisi en küçük oğlu Tuli'yi askerlere ve muhariplere baş olarak tayin etti. Bunların herbirine hususi ikâmetgah olmak üzere yer gösterdi.”¹⁴

İbn Haldun ise; Cengizhan'ın, Taberistan kasabalarından Mazenderan'a döndükten sonra oğlu Tuli'yi Horasan yönetimine verip, öteki oğlu 'Duşihan'ı, Saray ve Türk diyarına atadığı, üçüncü oğlu Çakatay'ı Maverâünnehir'deki Türk diyarına, yani Kaşgar ve Türkistan'a vali yaptığı ve kendisinin de Mâzenderan'da ikamet ettiğini ifade etmektedir.¹⁵

Bu müellifler, 'Tuşi' ve 'Duşihan' isimleri ile günümüz araştırmacıları tarafından genel olarak 'Cuci' adıyla bilinen ve zikredilen Cuci Han'ı ifade etmeye çalışmış olmalıdır. Ayrıca Abu'l Farac'ta geçen 'av reisi' tabiri de, kuvvetli ihtimalle, Cuci'nin batıya doğru yapılacak yeni seferlere komutan tayin edilmesini kastetmektedir.

Kendisine bırakılan toprakları 1227 yılına kadar idare ettikten sonra Cuci Han, babası Cengiz Han'dan altı ay kadar önce bir kaza sonucu öldüğünde (1227),

¹² Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 16-17.

¹³ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2007, s. 173.

¹⁴ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 478.

¹⁵ İbn Haldun, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, Türkçesi Vecdi Akyüz, İstanbul 2011, s. 240.

ulusunun hâkimiyet sahası batıda İtil boyuna kadar uzanıyordu. Batı Deşt-i Kıpçak henüz fethedilmemiş, ancak İtil'in batısındaki bütün bozkırlar, Cengiz'in emrettiği gibi “yeryüzününün Moğol atlarının ayaklarının bastığı yerlere kadar olan kısmı” Cuci'nin ülkesi sayılıyordu.¹⁶

Cuci'nin ölümünden sonra ikinci oğlu Batu, ulusun hükümdarı kabul edilmiştir. Cengiz Han'ın 1227'de ölümünden sonra, onun yerine geçen oğlu Ögeday zamanında karar verilen İkinci Batı Seferi için de yine Batu görevlendirilmiştir. Böylece 1237-1241 yıllarında aralıklarla süren bu seferin sonucunda, Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmı istila edilmiştir. Bu seferde ilk olarak İtil Bulgarları ortadan kaldırılmış, ardından da başta Moskova olmak üzere Rus knezliklerinin pek çok kale ve şehirleri ele geçirilmiştir. Batu, Rusya'nın fethini müteakip Aşağı İtil boyunda Saray adıyla bir şehir kurmuş ve burasını başkent yapmıştır(1241).¹⁷ Bu tarihi, devletin kuruluş tarihi olarak da kabul etmek mümkündür.

Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak yeni kurulan bu devletin ismi, tarih boyunca birçok farklı şekilde zikredilmiş ve bundan dolayı, Altın Orda ile ilgili en tartışmalı konulardan birisi devletin adı meselesi olmuştur. XIII. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak, Kırım, İtil Bulgar alanı ve Kuzey Kafkaslara hâkim olan bu devletin adı, bazı doğu kaynaklarında, devletin temellerini attığı kabul edilen Cuci Han'dan dolayı “*Cuci Ulusu*” olarak geçmektedir. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunluğunu Kıpçaklar oluşturduğu için bölgeye ‘*Deşt-i Kıpçak*’ adı verildiği gibi, burada hâkimiyet süren Altın Orda Devleti de bazen ‘*Kıpçak Hanlığı*’ adı ile anılmıştır. Bu münasebetle Arap kaynakları Cuci Ulusu'ndan bahsederken ‘*Deşt-i Kıpçak*’ tabirini kullanmışlardır. Altın Orda ülkesini baştan sona gezen seyyahlar P.Carpini ve W.Rubruck da “*Kumanlar Ülkesi*” şeklinde ifade etmişlerdir.¹⁸ Coğrafi adının yanı sıra, evlilik bağları ile Kıpçaklarla akraba olan ve yoğun Kıpçak unsuru içinde çok az sayıda kalan Moğolların zamanla Kıpçaklaşması da devletin bu isimle

¹⁶ Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 208.

¹⁷ Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 538; Vernadsky, age., s. 173.

¹⁸ İlyas Kamalov, “Altın Orda Devletinin Adı Üzerine”, *Rızaeddin Fahreddin Altınordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2003, s. 189-191.

anılmaya başlamasına, hatta Altın Orda Devleti'nin artık bir Türk Devleti haline gelmesine yol açmıştır.¹⁹

Modern tarih biliminde kullanılan ve bizim de bu şekliyle kabul ettiğimiz '*Altın Orda*' ismine gelecek olursak; öncelikle '*Orda*' adı Moğolca '*çadır, otağ*' manasına gelmektedir. Devletin kurucusu Batu Han'ın '*ak otağı*'nın üst kısmının altın yaldızlı olması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiştir.²⁰ Ancak isim meselesiyle ilgili yine tarihçilerin ihtilafı olduğu bir konu da, dedeleri Cengiz Han tarafından kendilerine kurultayda Doğu Avrupa topraklarının hâkimiyeti verilen Cuci oğulları Orda ile Batu Han'lardan hangisinin Ak Orda, hangisinin Kök (Gök) Orda Ulusu olarak kabul edildiği mevzudur. Bu konuda bize göre en makul görüş ise, M. Kafalı'nın ifade ettiği görüştür. Kurultayda torunlarını kabul eden Cengiz Han, Batu için "*Altın Busagalı Ak-Orda*"yı, Orda için ise "*Gümüş Busagalı Gök-Orda*"yı kurdurmuş, onlara iltifat ve ihsanlarda bulunduktan sonra Batu'ya "*Sayın Han*" ve Orda'ya "*İçen Han*" lakaplarını vermişti. Böylelikle Doğu Deşt-i Kıpçak; Orda-İçen Han'a (sol kol), İtil boyu ve zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak (sağ kol) ise; Sayın Han'a yurt olarak verilmişti. Ancak M.Kafalı'ya göre bu bölünme, iki ayrı hanlık olmayıp, Türk devlet ananesindeki sağ ve sol kol tertibinde Cuci ulusunun ikili idareye göre tanzim edilmiş olmasıdır. Çünkü Cengiz Han, Orda-İçen Han'ı Sayın Han'a tabi kılmıştır. Buna göre '*Altın*' ile '*Ak*' renk, '*gümüş*' ile '*Gök*' renkten üstün olmalıdır. Bu şekilde renkle yönlerin isimlendirilmesi yine Türk Kültürü'nde yer alan yönler ve renk motiflerine de uygundur. Zira Türkler, batıyı '*Ak*', doğuyu '*Gök*' renk ile isimlendirirken, güneyi '*Kızıl*', kuzeyi '*Kara*', merkezi ise '*Sarı*' renklerle adlandırmışlardır.²¹ Buna göre devletin yönetim merkezi olan ve '*Batı*' kanadını temsil eden Batu Han hâkimiyetindeki kısmı, "*Ak Orda*" tabiri ile ifade edilmiş olmalıdır.

Son olarak, Ruslar ve Avrupalılar ise buradaki Moğol-Türk halk oluşumunu '*Tatar*' olarak adlandırmışlardır²². Ancak Tatar aslında bir Moğol kabile adı olup Cengiz Han bunları neredeyse tamamen kırmış, kalanları Cengiz orduları ile İtil

¹⁹ M. Orhan Bayrak, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, İstanbul 2002, s. 350.

²⁰ Saray, agm., s. 538.

²¹ Kafalı, "Batu Han", s. 19.

²² Laszló Rasonyí, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 218.

boyuna gelmişler ve çok az sayıda oldukları halde bölgedeki unsurlara adlarını yadigâr bırakmışlardır²³. Bununla birlikte Rus kroniklerinde Cuci Ulusu, ‘*Zolotoya Orda*’ (*Altın Orda*) olarak geçmektedir. Ancak Rus kronikleri tarafından başlangıçta ‘*Altın Orda*’ tabiri devlet için değil, yalnızca Rus knezlerinin handan yarlık almak için gittikleri kağanlık otağı için kullanılmıştır. Farsça ve Türkçe kaynaklarda bu devletin asıl adı ‘*Ak Orda*’dır.²⁴

Cuci Ulusu’nun teşekkülü sürecinde de bahsetmiş olduğumuz gibi; 1237 ilkbaharında, Rene Grousset’in tabiriyle “*Rus bozkırının putperest, göçebe ve yarı vahşi Türkleri olan*”²⁵ Kıpçakları, İtil çevresindeki Bulgar Türklerini, Hazarları, Slavları da hâkimiyet altına alarak kurulan ve artık büyük bir imparatorluk olan bu devletin başında yine Cengiz’in torunu Batu bulunuyordu.²⁶ Artık Cuci Ulusu’nun ve bu ulusun ‘*Batu*’ kanadını teşkil eden Altın Orda Hanlığı’nın gerçek kurucusu Batu Han olmuştu.²⁷

Çağatay ve Ögeday Kağan’ın 1241 yılında art arda ölmeleri üzerine Cengiz evlâdı arasında Batu, en yaşlı ve itibarlı kişi konumuna geçmiş ve bu vesileyle daha rahat hareket etme imkânı bulmuştur. Batu Han bu süreçte devlet teşkilâtının ortak esaslarını içeren Cengiz Yasası’nın dışına çıkmamakla beraber, idare altına alınan yerlerin yerel geleneklerini de idarî politikasına başarıyla yansıtmıştır. Bu dönemde yine Batu tarafından İslâm ülkeleriyle geliştirilen ilişkiler, daha sonraki yıllarda İslâm dininin resmen kabulü ile sonuçlanmıştır. Hatta Cüzçânî’nin rivayetinde, Batu Han’ın gizli olarak İslâmiyet’i kabul ettiğinden bahsedildiği, aynı şekilde Vassaf’ın da Batu’nun Hristiyan olduğunu ifade ettiği bilinmektedir. Bununla beraber, Batu’nun ne Hristiyan ne de Müslüman olmak istemediğini kabul etmek en doğru

²³ Rıza Nur, *Türk Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1994, s. 322

²⁴ Kamalov, “Devletin Adı Üzerine”, s. 204.

²⁵ Kıpçaklar hakkında bu şekilde ifadelerin yalnızca Rene Grousset tarafından kullanılmış olması dikkat çekicidir. Onun tam aksine olarak çalışmamız boyunca yararlandığımız bütün kaynak ve araştırmalar bu kavmin bu coğrafyaya (Deşt-i Kıpçak) adını verecek kadar baskın ve köklü bir kültür ile medenîyete sahip olduğunu ifade etmektedir.

²⁶ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1993, s. 257-258; M. Fuad Köprülü, “Altınordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, V/19, (1941), s. 400.

²⁷ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, s.526; Kafalı, “Batu Han”, s. 209.

olanıdır. Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Batu Han'ın, 1255 sonları veya 1256 başlarında vefat etmiş olduğu kabul edilmektedir.²⁸

Batu Han ölünce, Cengiz yasasına uyularak oğlu Sartak, han ilan edilmiş, onun ölümü (1256) ile de Batu'nun ikinci oğlu Ulakçı devletin başına geçmiştir. Ancak Batu'nun bu iki oğlunun da aynı yıl içerisinde ölmesi üzerine Büyük Kağan Mengü, Deşt-i Kıpçak tahtına Cuci Han'ın diğer oğlu ve Batu'nun küçük kardeşi Berke'yi çıkarmıştır. Berke Han (1256-1266)'ın en büyük başarısı Altın Orda'ya karşı çıkan isyanları büyümeden kısa zamanda bastırmasıdır. Nitekim hükümdar olur olmaz, bağımsızlığını ilan etmiş olan Galiçya kralını tekrar hâkimiyeti altına almış, daha sonra Mısır Memlûk Sultanı Baybars ile anlaşarak, Altın Orda'yı kontrol altına almak isteyen İlhanlı Hükümdarı Hülagû ile savaşmış ve onu da yenmiştir.²⁹

Berke Han, İslâmiyet'i kabul ettiği bilinen ilk Altın Orda hükümdarıdır ve büyük bir ihtimalle Müslümanlığı hükümdar olmadan önce Harizm'de bulunduğu sıralarda kabul etmiştir.³⁰ Bununla ilgili olarak, asıl metnine Tisenhausen tarafından derlenen "*Altınordu Devleti Tarihi'ne Ait Metinler*" adlı çalışmada ulaşılabildiğimiz dönem müelliflerinden Nüveyrî şu bilgileri vermektedir; "*Bereke Han bu şimal kıtası hanlarının dördüncüsüdür. Amcası, Sartak'ın ölümünden sonra 652 yılında bu kıtanın tahtına oturmuş idi, Bereke Müslüman oldu. Müslümanlığı kalbinde yer tuttu. Dinin ulu yolunu ortaya koydu, İslâm nişanları aşikar kıldı, fakihleri ağırladı, kendine yanaştırdı, huzuruna yaklaştırdı. Onlara bahşışlar verdi, memleketinde camiler, medreseler yaptı, Cingiz Han dölünden ilk önce İslâm Dini'ne giren budur, ondan önce bunlardan birinin Müslüman olduğu bize naklolunmamıştır. Bereke Müslüman olunca kavminin pek çoğu da da Müslüman oldu. Karısı Çiçek Hatun da Müslüman olup Çadirden bir cami idindi ki onu beraber taşırdı³¹*". Eski Müslüman Bulgarların, Maveraünnehir, İran, Anadolu ve özellikle de Harizm Müslüman Türklerinin medenî ve iktisadi nüfûzunun yanı sıra, özellikle de Berke Han'ın

²⁸ W. Barthold, "Batu", *İA*, C.2, İstanbul 1970, s. 353; Kafalı, "Batu Han", s. 208-209; Saray, agm., s. 539.

²⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2003, s. 41; Saray, agm., s. 539.

³⁰ Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992 s. 506.

³¹ Tiesenhausen, age., s. 249. (*Nihayetül İreb- Nüveyrî*)

İslâmiyet'i kabulünün etkisiyle devletin yavaş yavaş Türk-İslâm dairesi içerisine girdiğini görüyoruz.³²

Berke Han zamanında Altın Orda, Moğolistan'daki büyük kağanlıktan ayrılmış ve tamamen bağımsız bir devlet olmuştur. Berke Han'ın kendi adına sikke bastırması da bunun göstergesidir.³³ Hükümdarlığı boyunca Berke'yi en yakından ilgilendiren siyasi konu İlhanlılar olmuş, İslâm ülkelerini istila eden ve halka zulmeden Hülagû'ya karşı Memlûk Sultanı Baybars ile ittifak etmiş, İlhanlılar ile yaptığı savaşta (1263) Hülagû'yu ağır bir bozguna uğratarak İslâm dünyasında büyük bir sevinç yaratmıştır. Hülagû Han 1265'te ölünce yerine geçen Abaka Han da Berke'ye karşı aynı siyasi tutum içerisinde olmuş, aynı yıl iki ordu yeniden karşı karşıya gelmiş, ancak Berke Han bu esnada vefat etmiştir (1266). Berke Han'ın cenazesi Saray şehrinde toprağa verilmiş ve oğlu olmadığı için de yerine Batu'nun torunu Mengü Timur han ilan edilmiştir.³⁴

Mengü Timur (1266-1282), takip ettiği ihtiyatlı politika ile devletin bütünlüğünü ve bağımsızlığını bir süre daha korumayı başardı ise de onun ölümü (1282) ile yerine geçen Tuda Mengü Han zamanında (1282-1287) devletin bütünlüğü tehlikeye düşmüş, bundan sonraki yaklaşık otuz yıllık süre, Altın Orda Devleti'nin ilk fetret devri olmuştur. Bu süre içerisinde Tuda-Mengü (1282-1287), Tula-Buka (1287-1291), Tokta Han (1291-1313) gibi isimler Altın Orda tahtında bulunmuşlar, bu ilk fetret devri XIV. yüzyıl başında Özbek Han (1313-1341) ile son bulmuştur.³⁵

Özbek Han, Tokta'nın kardeşi Tuğrılcı'nın oğludur. Bir rivayete göre Tokta Han'ın ölümü üzerine han olmuş, diğer bir rivayete göre ise Tokta Han öldüğü sırada hayatta bulunan oğlu Tökel Buka'yı bertaraf ederek tahta çıkabilmiştir.³⁶ Özbek Han'ın hâkimiyeti sırasında Cuci Ulusu'nun doğu bölümü olan Gök Orda'da Özbek Han'ın yarlığı ile İrzen Han hüküm sürmekte idi. Onun vefatı ile Gök Orda tahtına çıkan Mübarek Hoca, Gök Orda merkezi olan Sıgnak şehrinde kendi adına gümüş para darp ettirmiştir. Bunun üzerine Özbek Han bu bağımsızlık hamlesini şiddetle

³² Köprülü, agm., s. 397-398.

³³ Konukçu, agm., s. 506.

³⁴ Konukçu, agm., s. 506.

³⁵ Saray, agm., s.539; Kafalı, age., s. 23-24.

³⁶ Mustafa Kafalı, "Özbek Han", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 107.

bastırmış ve isyan hareketini destekledikleri gerekçesi ile Gök Orda Hanedanı'na son vermiştir. Böylece Cuci Ulusu'nda mevcut olan iki bölümlü yapı bu dönemde son bulmuş, doğudaki sol kol doğrudan merkeze bağlanarak merkezi otorite sağlamlaştırılmıştır.³⁷ Özbek Han döneminde yine İlhanlılar ile ilişkiler artık düzelme yoluna girmiş, Özbek Han ve Olcaytu Han arasında gidip gelen elçiler yoluyla dostluk sağlanmıştır.³⁸

Özbek Han döneminde bir başka öne çıkan mevzu ise Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabulüdür. Özbek Han'a kadar, Altın Orda hükümdarlarından Berke Han dışında İslâm'a giren olmamış, Özbek Han da hükümdar olduğu sırada henüz İslâmiyet'i kabul etmemişti. Ancak daha sonra (muhtemelen 1320'de) İslâmiyet'i kabul ederek Muhammed adını almış ve Uluğ Bey'in de belirttiği üzere bütün Deşt-i Kıpçak'ın İslâm'a girmesini sağlamıştır.³⁹

Özbek Han ve onun ölümü (1341) ile yerine geçen oğlu Canıbek Han (1341-1357) döneminde Altın Orda'nın bütünlüğü yeniden sağlanmış ve devlet eski kudretli günlerine kavuşmuştur. Fakat Berdibek Han (1357-1360)'ın saltanat yıllarında Altın Orda'da yeniden karışıklıklar başlamış, 1360-1380 yılları arasındaki bu ikinci fetret devrinde hükümdarlık makamına on dört han geçtiği halde, hiçbiri devleti eski kudretine kavuşturamamıştır. Çünkü saltanat için bir taraftan beylerin, diğer taraftan da Cuci soyundan gelenlerin mücadele içine girmesi devletin büyük ölçüde zayıflamasına neden olmuştur.⁴⁰

Altın Orda'nın batısında bu gelişmeler olurken doğuda Çağatay Ulusu parçalanıp yıkılmış, yerine Timur Devleti kurulmuştu. Timur, bu süreçte Toktamış Han'ı (1379-1396) destekleyerek Altın Orda'nın başına geçip hâkim olmasını sağlamış, fakat bu dayanışma uzun sürmemiş ve Azerbaycan meselesi yüzünden iki hükümdarın arası açılmıştır. Timur, Toktamış Han'ı 1391 ve 1395 tarihlerinde ağır yenilgilere uğrattıktan sonra Azak şehrini tahrip etmiş, Kefe'yi de ele geçirerek Ceneviz kolonilerine ağır bir darbe vurmuştur. Ardından da Timur'un kuvvetleri ticaret şehri olan İtil'in kıyısındaki Hacı-Tarhan (Astarhan) şehrini yağma edip,

³⁷ Kafalı, "Özbek Han", s. 108; Saray, agm., s. 539.

³⁸ Kafalı, "Özbek Han", s. 107.

³⁹ Kafalı, "Özbek Han", s. 108.

⁴⁰ Saray, agm., s.539; Kafalı, age., s. 24-25.

başşehir Saray'ı da baştanbaşa yakmışlar, bütün bu yenilgilerden sonra da Altın Orda Hanlığı hızla parçalanmaya başlamıştır.⁴¹

1396 yılında Timur Kutluk (1396-1400), Timur tarafından Altın Orda hükümdarı ilan edilmiş, onun 1400'de ölümü üzerine ise Edige Mirza yönetimi ele geçirerek 19 yıl devleti idare etmiştir. Edige Mirza'nın yönetimde etkin olduğu bu dönemden sonra başa geçen Uluğ Muhammed Han (1419-1422) da yine saltanat mücadelesi içine girmiş hanedan üyeleri tarafından tahtından indirilmiştir. Uluğ Muhammed Han'ı tahtından indirmeyi ve Saray şehrinden sürmeyi Maverâünnehir hâkimi olan Uluğ Bey'in yardımları ile başaran Barak Han (1425-1427), hükümdarlığını ilan ettiyse de 1427 yılında Uluğ Muhammed Han tekrar tahtı ele geçirmiştir. Ancak bir süre sonra Uluğ Muhammed Kırım'a Hacı Giray'ın yanına sığınmak zorunda kalmış, aynı yıl Altın Orda Hanlığı'nı ele geçirmiş olan Küçük Muhammed Han (1427-1445)'in kendisini takip ettirmesi üzerine kuzeye giderek orada Kazan Hanlığını kurmuştur.⁴²

Altın Orda Hanlığı'nın tamamen hâkimi olan Küçük Muhammed Han 18 yıl hüküm sürmüş, o ölünce yerine geçen Seyyid Ahmed Han (1445-1465) Altın Orda'yı eski parlak günlerine döndürebilmek için Kırım Hanlığı ve Moskova Knezliği ile amansız mücadelelere girmişti. Han, bu mücadelede oldukça başarılı sonuçlar aldıysa da bu iki düşmanı ittifak edince kesin bir zafer elde edememiştir. Kendisinden sonra Altın Orda tahtına geçen Ahmet Han (1465-1481) da bu mücadeleyi sürdürmüş, ancak Osmanlı'nın desteğini alan Kırım karşısında başarılı bir sonuca varamamıştır. Ahmet Han, Moskova Knezliği üzerine yürümüş, ancak Moskova'nın müttefiki olan Kırım, bu süreçte Ahmet Han'ın müttefiki olan Lehistan üzerine sefer açarak Lehlilerin Han'a yardımını engellemiştir. Geri çekilmek zorunda kalan Ahmet Han, başşehirinin Kırım topçuları tarafından yerle bir edilmesi ve halkının içine düşürüldüğü duruma dayanamayıp üzüntüsünden ölmüştür. Ahmed Han'ın yerine geçen ve dirayetsiz bir hükümdar olan oğlu Şeyh Ahmed Han (1481-1502), devleti içine düştüğü durumdan kurtaramamış, zaten ağır darbeler yemiş olan devlet, taht

⁴¹ Akdes N. Kurat, *IV. XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, İstanbul 1971, s. 140; Dia, "Kırım", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 449; Saray, agm., s. 539.

⁴² Saray, agm., s. 540.

mücadelelerinin de artması üzerine tamamen parçalanmıştır. Böylece o muazzam Altın Orda toprakları üzerinde, daha önce kurulmuş olan Kırım, Kazan ve Nogay Hanlıklarından başka Astrahan ve Sibir Hanlıkları da ortaya çıkmıştır.⁴³

Ortaçağ dünyasında çok önemli bir varlık gösteren bu büyük imparatorluğun yıkılış sebeplerini; Timur'un seferlerinin yanı sıra, Altın Orda beylerinin güçlü hanlar değil kendi güdümlerinde hanlar istemeleri, Cengiz'in onlu sistemi kullanarak nisbeten kırdığı kabile asabiyetinin tekrar ortaya çıkması ve boy beyleri kendi aralarında mücadele ederken Rus prensliklerinin merkezî bir devlet halinde gelişmesi olarak sıralayabiliriz. Yine bu süreçte Rusya'da XIV. XV. yüzyıllarda köy ve şehir hayatının gelişmesi, sanayi faaliyetlerinin ve siyasi olgunluğun artması da bu parçalanma sürecini hızlandıran etkenlerden olmuştur diyebiliriz.⁴⁴

XIII ve XIV. yüzyıllarda, Çingiz Han varisi devletlerin kök saldıği Moğol fetihlerinden sonraki bu devirde, Doğu ile Batı arasındaki canlı ticaret sürmeye ve derinleşmeye devam etmiş, Orta Asya, Altın Orda ve Çin'in yanı sıra Rus ve Batı Avrupa siyasileri, diplomatları ve tacirlerinin aktif olarak katıldıkları doğrudan münasebetler de giderek artmış ve gelişmiştir.⁴⁵

Günümüz Rusyası, Asya ve Avrupa'nın birçok ülke ve bölgesinin vasalı oldukları bu verimli ve stratejik coğrafyada, Çingizlilerin hâkimiyetinde, başta Rusya'dan Altın Orda'ya olmak üzere birçok Avrupa ve Doğu ülkelerinden de elçiler, seyyahlar, tacirler ve her nevi ticaret emtiası gelmiş geçmiştir. Altın Orda devlet adamlarının da ehemmiyetini kavrayarak, güvenliği ve istikrarına yönelik bir tavır sergiledikleri ticaret, bu dönemde bu güven ortamı sayesinde yaklaşık üç asır boyunca sekteye uğramaksızın devam etmiş ve daha da yoğunlaşmıştır.

⁴³ Saray, aynı yer.

⁴⁴ Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Güz/2003, s. 148; A. Yu Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, ? 1976, s. XIV.

⁴⁵ Boris Ya Stavısky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" *Türkler*, C. 3, Ankara 2002, s. 231.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURU TİCARET

I. ALTIN ORDA COĞRAFYASININ TİCARİ YAPI İLE İLİŞKİSİ

Altın Orda Devleti'nde iktisadi durumu ve bilhassa ticareti anlamak için, öncelikle hâkim olduğu coğrafyanın ticari geçmişini ve bu bölgenin kaderinin şekillenmesinde ticaretin rolünü iyi bilmek gerekir.

Moğollar tarafından yeni fethedilen bu coğrafya, hanlığın Avrupa kısmını oluşturan Altın Orda için muazzam bir saha idi. Bu alan; Karadeniz'in kuzeyinde uzunlamasına uzanan sahadaki bozkırlar, Ural havzası, Don, Donetz, Dniyeper (Özi) ve Bug nehirlerinin aşağı tarafları, Dniyester (Turla)'in ağzı ile Prut Nehri'nin aşağı tarafı, Kuban, Kuma ve Terek havzaları boyunca uzanan ve Kafkasya'nın kuzeyinde devam eden bozkırları kapsamaktaydı. Kısacası bütün eski Avrupa İskit ülkesi ve Bulgar ülkesine ait olan Orta İtil ile onun kolu Kama'nın suladığı tarım ve orman bölgelerini içermekte olup iktisadi anlamda büyük bir önemi haiz idi⁴⁶. Bölgeye, kara yoluyla Hindistan'dan Basra sahili boyunca; Çin'den de Orta Asya stepleri üzerinden ticaret kervanları gelirdi. Uzak Doğu'ya kadar giden dönemin Arap tacirleri sattıkları mallarına karşılık olarak kürk ve mum gibi deniz aşırı eşyalar ile özellikle esirler alırlardı. Bu tacirler, özellikle İtil sahillerindeki Bulgar ve Hazar başkentlerinde ve eski Kiyef olan Kulayb'da ticaret yapmışlardır. İşte Arap tüccarın bu kuzey ülkeleriyle olan ticaretleri sırasında Kafkasya yeniden transit mevki rolünü oynamaya başlamıştır.⁴⁷

Batıdan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan, güneyden Ön Asya medenîyetleri ile komşu olan, kuzeyden de eski zamanlardan beri doğuya doğru ticaret kervanlarının geçtiği sınırsız bozkırlarla birleşen Kafkasya, yüzlerce yıl dünya ticaret yolları şebekesine dâhil olmuş ve özellikle XIII.-XIV yüzyıllarda dünya ticaretinde

⁴⁶ Grousset, *Bozkır*, s. 371.

⁴⁷ Bedirhan, age., s. 53.

çok önemli bir rol üstlenmiştir. Eski Mısır, Babil, Asurya, Fenike, Eski Yunanistan, hatta İran ve Ön Asya ile Akdeniz havzasının diğer bölgelerinin tacirleri kendi mallarını Kafkasya'ya getirir, burada satar ve artanını daha ilerideki memleketlere sevk ederlerdi. Kafkasya yolu ile gelen kuzey ve doğu ülkelerinin ürünleri de yukarıda adı geçen bölgelere yine Kafkaslardan ihraç edilirdi. Bizlere Kafkasya ile Ön Asya ve Avrupa ülkeleri arasında en eski dönemlerde bile ticaretin var olduğunu, İtil boyunda ve Urallarda yapılan kazılarda çıkan eserler göstermektedir.⁴⁸

Dünyanın her yerinde olduğu gibi Kafkasya'da da kara ticareti, deniz ve nehir ticaretinden daha önce başlamış, bu yolla Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan da Asya'ya ticaret kervanlarının gidip geldikleri görülmüştür. Kazılarda deniz yollarının keşfinden daha önceki asırlara ait madeni eşyanın birçok yerde çıkması Kafkasya'nın diğer memleketlerle çok eski zamanlardan beri kara ticareti yaptığını göstermektedir. Kafkasya'ya ait madeni eşyaların arkeologlar tarafından sadece Küçük Asya'da değil, Avrupa ülkelerinde, Urallar ve ardındaki ülkelerde de bulunmuş olması bunun en kesin delilidir.⁴⁹

Kara ve su yolları, Kafkasya'yı kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru ayıran dâhili kara ticaret yoluyla tamamlanmakta olup, bunlardan biri Büyük Kafkas Dağ Silsilesi ortasındaki "*Daryal Geçidi*"nden, diğeri de Hazar Denizi sahili boyunca uzanıp Derbend'den geçmekte idi. Güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye giden bu iki ana hat, Kafkasya'nın en eski ticaret yollarını teşkil ediyordu. Henüz yelkenli gemiler icat edilmediği zamanlarda, ticari ilişki bu yollar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Deniz ticaret yollarının keşfinden sonra dahi, kara yollarını deniz yollarına tercih eden tacirler sayesinde bu yollar eski önemini kaybetmemiş, aksine batılı tacirlerin Kafkasya'da görünmeye başlaması ile bu kara ticaret yolları ekstra önem kazanmıştır. Kuzey Kafkasya yoluyla Karadeniz kıyılarına giden kervan yollarından söz eden Mes'ûdî'nin, bu yolun en kısa ve en güvenilir yol olduğunu ve aynı zamanda medenî halkla meskun bir araziden geçtiğini kaydettiği bilinmektedir.⁵⁰ Yine XIV.yy. başlarında Florentina'lı tüccar Francesco Balducci

⁴⁸ Bedirhan, age., s.46-47.

⁴⁹ Ahmet Canbek, *Kafkasyanın Ticaret Tarihi*, İstanbul 1978, s. 16.

⁵⁰ Canbek, age., s. 18-19.

Pegelotti'nin eserinde de bu Deşt-i Kıpçak sahasındaki ticari faaliyetler hakkında oldukça geniş bir malumat bulunduğu belirtilmektedir. Venedik ve Cenevizliler de Altın Orda Hanlığı sahası olan bu bölgeye, Kırım sahasındaki yoğun ticari faaliyetlerden dolayı özel bir önem vermişlerdir.⁵¹

Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyet tesis ettiği coğrafyada var olan aktif ticaret ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgilerin yanı sıra M. Kafalı ise, bu devletin çok geniş ülkeleri içine almasına rağmen, iktisadî şartları itibariyle zayıf kaldığını öne sürmüştü, bunu da Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi yapısına bağlamıştır. Öne sürdüğü bu iddiaya kaynak olarak da M. Kafalı; el-Ömeri'nin *“Bu ülkenin insanları, bozkır şartlarına uygun şekilde umumi olarak hayvancılıkla, bazı yerlerde ise ziraat ile iştigal ederler. Kıtık ve hayvan hastalıklarının zuhur ettiği yıllarda perişan olurlar; hatta erkek evlatlarını satmak zorunda kalırlar. Bugün Mısır ordusunda bunlardan pek çoğu vardır”* şeklindeki sözlerini göstermektedir. Bu nedenle Altın Orda'nın ticari gelirinin de çok sayılamayacağını, çünkü Avrupa ile Asya arasındaki ticari irtibatın o devirde Ön-Asya yoluyla yapıldığını ve Deşt-i Kıpçak'ın bundan dolayı İlhanlılara nisbetle büyük bir siyasi kudrete sahip olmasına rağmen mütevazî bir iktisadi hayatının olduğunu ve ikinci planda kaldığını da belirtmektedir.⁵² Ancak Altın Orda Hanlığı'nın siyasi ya da iktisadi hayatı hakkında yazılmış olan gerek dönem kaynakları gerekse araştırma eserleri olsun, tam aksine ülke topraklarında sürekli aktif bir ticaretin ve bu yönde izlenen politikaların varlığını göstermektedir. Altın Orda'da en çok gelir getiren vergi kaynağının tacirlerden alınan *“tamga”* resmi olması da buna bir delil olarak gösterilebilir.

Altın Orda'nın, Doğu Avrupa'nın orman ve av hayvanları bakımından zengin olan kuzeyi ile Karadeniz'in arasında olması; Akdeniz, Doğu Roma ve İran'la zengin bir ticaret hacmine imkân vermekteydi. Kırım ise asırlardan beri canlı mal mübadelelerinin yapıldığı bir bölge olmuş, Altın Orda Güney Rusya bozkırlarına ilk defa bir düzen getirmiştir. Dolayısıyla da Karadeniz üzerinden Çin'e kadar olan kara

⁵¹ M. Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara 1993, s. 153.

⁵² Kafalı, a.g.e., s. 134

ticaret yolunun güvenliği tam manasıyla sağlanarak tacirlerin seyahatleri kolaylaştırılmıştır.⁵³

A. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası

Altın Orda Hanlığı, Cuci Han'ın ölümünden sonra oğlu Batu'nun komutası altında gerçekleştirilen İkinci Kıpçak Seferi ile teşekkülünü gerçekleştirmiş, bu sefer Batı Moğollarına İtil Irmağı ile Karpat Dağları ve Tuna Nehri'nin ağzına kadar uzanan Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını açmıştır⁵⁴. Don ile Aral gölü arasındaki geniş bozkırların Kıpçak Türklerine ait olması sebebiyle bu yerlere “*Kıpçak Türklerinin Ülkesi*”, “*Kıpçak Bozkırı*” “*Kıpçak Çölü*”, anlamında *Deşt-i Kıpçak* adı verilmiştir. Rızaeddin Fahreddin, Deşt-i Kıpçak tabiri ile ilgili; “*‘Kıpçak’ kelimesi Farsça’da ‘deşt’ kelimesiyle eş anlamlı olup ‘ekilip biçilmeyen toprak’ anlamına gelmektedir. ‘Deşt-i Kıpçak’ terimi de eş anlamlı olan iki kelimenin bir arada kullanılmasından ortaya çıkmıştır*” şeklinde bir bilgi kaydetmiştir⁵⁵. Ancak Kıpçak kelimesinin Oğuz Kağan Destanı’nda “*içi çürümüş ve oyulmuş ağaç*” olarak ifade edildiğini, yine Moğol tarihçisi Reşidüddin’in de bu adı “*çürümüş, yıpranmış ağaç kabuğu*” olarak anlamlandırdığını bilmekteyiz.⁵⁶ R. Fahreddin bu kanaate, “*çürümüş ya da içi oyulmuş kurumuş ağaç*” ile “*ekilip biçilmeyen kurak ağaçsız toprak*” (çöl/bozkır) arasında bir yakınlık kurarak ulaşmış olmalıdır.

Dinyeper’den başlayarak İtil’in doğu tarafına kadar uzanan “*Güney Rus Bozkırları*”, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar doğu (İran ve Arap) kaynaklarında “*Deşt-i Kıpçak*” adı ile anılmıştır. Ancak Deşt-i Kıpçak ifadesi ne Doğu Roma, ne de Rus kroniklerinde geçmemektedir. Bunun yerine Kıpçaklar için Doğu Roma kroniklerinde “*Kuman*”, eski Rus kroniklerinde ise “*Polovcı*” tabirinin kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁷

⁵³ Nadir Devlet, “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, İstanbul 1989, s. 166-167; Kamalov, “Toprak ve Vergiler”, s. 210-211.

⁵⁴ Kamalov, “Toprak ve Vergiler”, s. 200.

⁵⁵ Fahreddin, age., s. 89.

⁵⁶ Mualla Uydu Yücel, “Kuman (Kıpçaklar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 541

⁵⁷ Yakubovskiy, age., s. 3.

Çoğunlukla rastladığımız “*Deşt-i Kıpçak*” tabiri, dar ve geniş olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Dar manasıyla Deşt-i Kıpçak, XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına, yani Moğol istilasına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı’nın yayıldığı sahayı içermektedir. Kıpçakların esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık Nehirleri arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Nehri’nden başlayıp, Batı Sibirya’yı, Hazar Denizi ve Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları içine aldıktan sonra, batıdaki sınırı Karpat Dağları’na dayanmakta idi. Kuzeyde Slav Prenslikleri ve Orta İtil bölgesindeki Yukarı Bulgarya Hanlığı ile sınırlanmaktaydı. Güneyde ise Kırım’ı içerisine alarak, Kuzey Kafkasya’daki Kuban ve Terek Nehirleri hudut olmak üzere, doğuya doğru Hazar Denizi’ne, Aral gölüne ve oradan da Sır Derya boylarına kadar uzanmaktaydı.⁵⁸

Deşt-i Kıpçak’ın sınırları, Cuci Ulusu’nun gelişi ile beraber, Yukarı Bulgarya Hanlığı’nı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend’e kadar olan Kuzey Kafkasya’yı ve Harezm ülkesini de içine alarak genişlemiş, böylelikle Deşt-i Kıpçak, hudutları ve sahası itibariyle daha geniş bir mana kazanmış ve büyümüştür. Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak ifadesi, dar manası ile Kıpçak Hanlığı devresindeki, geniş manası ile de Cuci Ulusu (Altın Orda) zamanındaki Kıpçak sahasına işaret etmektedir. Kıpçak Hanlığı devresinde, Yukarı Bulgarya, Kuzey Kafkasya, Harezm ülkeleri, Deşt-i Kıpçak’tan ayrı ve müstakil birer ünite oldukları halde, Kıpçak unsurun yerleşme sahası dâhilinde idi. Yalnız bu ülkeler, Kıpçak Hanlığı’nın siyasi hudutları haricinde olup, Yukarı Bulgarya müstakil bir hanlık, Harezm ülkesi Harezmşahlar Devleti’nin bir parçası ve Kuzey Kafkasya da başlı başına bir bölge konumundaydı. Altın Orda Devleti’nin teşekkülünden sonra, hem coğrafi hem de etnik bünye bakımından Deşt-i Kıpçak’ın tabi parçası durumunda olan bu bölgeler, Cuci hanedanının idaresi altında siyasi birliğin teşekkül etmesiyle birlikte “*Deşt-i Kıpçak*” kavramına doğrudan dâhil olmuşlardır.⁵⁹ Bu nedenle de Cuci Ulusu idaresinde iken bile devlet adının yer yer “*Kıpçak Hanlığı*” şeklinde anıldığı görülmüştür.

XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan Moğol hâkimiyetinden önce, bölgede genel olarak çoğunluğu oluşturan Türk kabileleri, eskiden beri Yayık (Ural), İtil ve

⁵⁸ Kafalı, age., s. 11.

⁵⁹ Kafalı, age., s. 12.

Don Nehirleri arasındaki bozkırlarda yaşamışlardır. Nuh Paygamber'in oğlu Yafes'in İtil-Ural bölgesinde yaşadığına dair rivayetlere rastlanmaktadır. Kaynaklardaki bilgilerden ise, bu bölgelerde İskitler ile Sarmatların göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bunlar Moğollardan önce bölgede hâkim unsurlardan olan Hazarlar ve Bulgarların atalarıdır. Daha sonraları da “*Hazar*” kelimesi unutulmuş ve yerine “*Kıpçak*” kelimesi kullanılmaya başlamıştır.⁶⁰

Altın Orda için, “*Moğol*” sözü ile ifade olunan oluşumda, aslında Moğollar son derece az miktarda olup, bunlar da Cengiz soyu ve onun akrabası olan yakınlarından ibaret idi. Batu'nun ordusunun ancak dördte biri Moğol idi ve bu sayı sonraki dönemlerde daha da azalmış, bu azınlık da zamanla Türkleşmiştir. Buna binaen meşhur seyyah İbn Battuta'nın, Özbek Han zamanında Kıpçak'tan geçerken, burada yalnızca Türkçe konuşulduğunu belirttiği de bilinmektedir⁶¹. Doğu Avrupa'da, ağırlık merkezi Aşağı İtil boyu olan Altın Orda Devleti, başta “Deşt-i Kıpçak”taki Kuman/Kıpçaklar olmak üzere İtil kıyılarındaki Bulgar Türklerini, Hazarları, Slavları ve bunların dışındaki bazı kavimleri de hükmü altına almıştır. Bunların içine, bölgeyi fetheden ve XIII. yy. sonlarına doğru Türkler içerisinde kaybolan Moğolları (Tatarlar) da katarsak Altın Orda'nın evvelden beri demografik olarak kozmopolit bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kurduğunu söyleyebiliriz.⁶²

Altın Orda Hanlarının denetiminde bulunan bölgelerdeki bu karmaşık yapının en kalabalık kısmını teşkil eden Kıpçakların çoğunluğu Moğol istilası sırasında farklı dinlerde iken, Harezmliler ile İtil Bulgarları ise Müslümandı. Don bölgesi, Kuzey Kafkasya ve Kırım'daki Alanların da çoğu Ortodoks Hristiyan'dı. Kırım'daki Gotların bakiyesi ve Bozkır kuşağında (Aşağı Don ve Aşağı Bug yöreleri) yaşayan Ruslar da Ortodoks idi.⁶³ Bölgeyi fetheden Moğollar, bunların dışında burada yine Kafkasya ırkından olan ve ilk istilaları sırasında Kıpçaklar ile ittifak kurarak kendilerine karşı çıkan Lezgiler ve Çerkezler ile de karşılaşmışlar, Cebe ve Subutay

⁶⁰ Fahreddin, age., s. 89.

⁶¹ Rasony, age., s. 218.

⁶² Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s. 87.

⁶³ Vernadsky, age., s. 171.

(Sübödey) Noyanlar Türk-Moğol kardeşliğini hatırlatarak yanlarına çektikleri Kıpçaklar sayesinde bu halkları da mağlup etmişlerdir.⁶⁴

1238 kışında Moğolların ikinci büyük taarruzu da Kıpçak Devleti'ni yok etmiş, Batı Kıpçaklarının büyük çoğunluğu başlarında Rus Vekayinamelerinin “*Kotyan*” dediği “*Küten*” Han olduğu halde Macaristan'a giderken, birçoğu da burada, artık Altın Orda'ya ait olan topraklarında kalmıştır⁶⁵. Daha sonraki süreçte ise girdikleri bölgeyi yağma eden Moğollar, bundan sonra Tana'yı almışlar, Taman yarımadası ile Azak Denizi sahillerinde de Cenevizlilerle karşılaşmışlardır. Ceneviz kolonilerini tahrip ettikten sonra Kırım'a geçerek o devirlerde onların önemli bir ticaret merkezi olan Suğdak'a girmişler ve böylece bölgede ticaret nedeniyle var olan Cenevizliler de Moğol hâkimiyeti ile tanışmıştır.⁶⁶

B. Altın Orda Öncesi Bölgedeki Ticari Yapı

XIII. yüzyılın başında Deşt-i Kıpçak'ta birçok kavmi hâkimiyeti altına alan Moğollar gelmeden önce, Hazarlar, Bulgarlar, Kıpçaklar ve Harezmsahlar kendi devletlerini kurarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu devletler, siyasi oluşumlarının, baskın kültür ve teşkilatlarının yanı sıra bu bölgede aktif bir ticareti de Altın Orda'ya miras bırakmışlardır.

Öncelikle Hazarlar, Çin, Orta Asya, Yakın Doğu, Doğu ve Orta Avrupa ile İskandinavya arasındaki yolların kavşak noktasında bulunmasından dolayı temelleri ticari-siyasete dayanan bir devlettir. İtil nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan Hazar başkenti Han-Balık ile daha sonra İtil Bulgarlarının başkenti olan Bulgar şehirleri bu konuda baş rolü oynamışlardır.⁶⁷ Yine İtil havzası ve Kıpçak bozkırları, Dnepr ile Oka havzalarında bulunan Rus prenslikleriyle hemen hemen aralıksız ticari münasebetler sürdürmekte idi. Bozkır ve Aşağı İtil Havzası, Orta Asya, Kafkasya ve İran pazarlarında büyük bir rağbet gören buğday ile keteni yalnız Bulgar'dan değil, Ryazan ve Dnepr topraklarından da sağlamaktaydı. Arap ve Acem

⁶⁴ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu* (Attila, Cengiz Han, Timur), çev. Halil İnalçık, Ankara 2011, s. 255.

⁶⁵ Lazio Rasony, “Tuna Havzasında Kumanlar” *Bulleten*, III/11-12, (1939), s. 410-411.

⁶⁶ Canbek, age., s. 48.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2009, s. 326.

coğrafyacılara göre, Derbent pazarları, X. yüzyılda Hazar devrinde Doğu Avrupa'dan gelen esirlerin ve Rus keteninin ticaret merkezi konumunda idi.⁶⁸

Aşağı İtil Havzası, Hazar hâkimiyeti devrinden başlayarak faal bir ticari hayat geçirmişti. Burada şehirlere, ekilmiş tarlalara rastlandığını ve canlı bir ticaret yapıldığını biliyoruz. Aşağı İtil havzasını ve İtil ile Dnepr arasındaki bozkır alanlarını işgal eden Kıpçaklar, önceki devirden zengin bir miras almışlardı.⁶⁹

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Urallar-Güney Sibiryaya-Altaylar-Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne ulaşan yol da canlı bir ticari faaliyete sahipti. İpek Yolu'na kuzeyden paralel uzanan bu yola "Kürk Yolu" denmekte olup, bu yolun asıl ticaret emtiası; sincap, sansar, tilki, samur, kakım, kunduz vaşak vb. kürkleri ve bunlardan üretilen eşya (sahtiyan, ceket-pantolon, ayakkabı, çizme vb.) idi. Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara giden Tuna Bulgarları, Orta Avrupa-Doğu Roma yolunun hâkimleri olarak iktisadî açıdan yükselmişler ve o devirde Balkanlar ile Doğu Avrupa'nın en işlek ve zengin şehirlerini meydana getirmişlerdi.⁷⁰

Yine Hazar bölgesi ticareti ile ilgili olarak, İslâm coğrafyacılarından Mes'ûdî bizlere şu bilgileri vermektedir: "*Tabaristan sahibi Hazar denizi kıyısındadır. Burada Hum adında bir şehir vardır. Bu şehir denize yakın bir çıkıntıdadır. Burasıyla Amul (Etil) arasında bir saatlik bir yol bulunur. Bu denizin Cürcan sahilinde, Cürcan'dan üç gün kadar uzaklıkta Abaskun denen bir şehir vardır. Gil ve Deylem halkları bu denizin kıyısındadır. Buralarla Etil şehri arasında ticaret gemileri işler. Hazar denizinden bu şehre girer. Bu denizin sahilinde zikrettiğimiz yerlerden Bakü şehrine gemiler işler. Bu şehirde beyaz ve başka çeşit naft (petrol) madenleri vardır. Belki de dünyada buradan başka yerde beyaz naft madeni yoktur*"⁷¹.

Sığır yetiştiricileri ve mandıracıların yurdu olan Kıpçak bozkırları ise, ziraat yapılan ve orman ürünleri sanayisi bulunan Kuzey Rusya ile iktisadî ve kültürel

⁶⁸ Yakubovskiy, age., s. 13.

⁶⁹ Yakubovskiy, age., s. 6-7.

⁷⁰ Kafesoğlu, age., s. 326-327.

⁷¹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 51. (*Mürûc el-zeheb- Mes'ûdî*)

açından bariz bir tezat teşkil ediyor, güney ve kuzeydeki kaynakların bu kadar farklılık arz etmesi de iki bölge arasındaki ticareti tetikliyordu. Bu ticarete Rusların yanı sıra İtil Bulgarları etkin durumdaydı.⁷²

Orta İtil sahası, tabiat zenginliği ve ulaşım bakımından yeterli imkânlarla sahipti. Kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlarda trafiği sık olan İtil, Kama gibi büyük nehirleri ve ayrıca verimli toprakları, ormanları, otlakları, hayvancılığı, dericiliği (özellikle ünü Doğu Roma'ya kadar yayılan "Bulgari Sahtiyanı"), kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar Hakanlığı'nın zayıfladığı yıllardan itibaren sıhhatli bir şekilde gelişme göstermiştir. Bulgarlar birçok şehir ve kasabalar kurmuşlar, bunların arasında İtil-Kama kavşağına yüz kilometre kadar mesafede olan İtil kıyısındaki başkent "*Bulgar*" şehri, IX - XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en mühim ticaret merkezi konumuna ulaşmıştır.⁷³

Ayrıca Kuzey Kafkasya da, Hindistan ve Uzak doğuya giderek, doğu ülkeleriyle ticari ilişkileri sağlayan kara ve su yolları sayesinde aktif bir durumdaydı. Bu yolların Taman yarımadası ile Don Nehri mansabındaki Tanais'den ibaret olan deniz sahillerindeki ilk başlangıç bölgesini Yunan kolonileri teşkil ederlerdi. Ticaret malları, Kuban ve Don Nehirleri veya kara yoluyla İtil'e, Dinyeper'e ve daha kuzeye sevk olunmakta idi. Don Nehri ise Maniç, Kuma Nehirleri ve bunlara bağlı göller şebekesiyle Hazar denizi ile birleşmekteydi. Hazar denizine çıktıktan sonra ticaret malları, Kura-Hazar Oxus üzerinden doğuya doğru yollarına devam ederdi. Bu ticaret yollarından kuzeydeki ana hattın öneminin güneydekine nisbeten daha büyük olması, daha sonra İtalyan kolonileri ve Altın Orda devirlerinde de bu yolun kendi önemini korumasının çok doğal bir durum olduğunu göstermektedir.⁷⁴

Bölgeye Hindistan ve Çin'den ticaret kervanları gelirdi. Uzak Doğu'ya kadar giden Arap tacirleri sattıkları mallarına karşılık kürk, mum gibi deniz aşırı eşya ve özellikle esir alırlardı. Araplar Kafkasya yoluyla Doğu Roma ile de ticaret yapar, bütün Küçük Asya tacirleri de Doğu Roma'ya gitmek için Trabzon'da toplanıp,

⁷² Vernadsky, age., s. 171.

⁷³ Kafesoğlu, age., s. 207-208.

⁷⁴ Canbek, age., s. 18.

buradan Kafkasya'ya ve güney ülkelerine de Doğu Roma ürünleri sevk ederlerdi.⁷⁵ Bu ürünler arasındaki kumaşlar, Kafkasya ve Çin'den alınmış iptidai maddelerden dokunurdu.⁷⁶

Harezmi bölgesi ile ilgili ise bu devrede ticaretin durumu hakkında İslâm coğrafyacısı İbn-i Havkal; "...Harezmi bir bölgenin adıdır. Kuzeyden ve batıdan Oğuzlarla komşudur... Güney tarafta buranın Cürcaniye denen bir şehri vardır. Burası Harezmi'nin başşehri Kat'tan sonra en büyük şehridir. Oğuzların ticaret yeridir. Buradan Cürcan'a kervanlar kalkar. Eskiden Harezmlilerin kervanları Hazar'a ve Horasan'a da kalkardı... Burada, Kara-Tigin adında bir köy bulunur... Sonra, Ceyhun, Halencan denilen yerde Harezmi gölüne ulaşır... Harezmi'de altın, gümüş ve diğer madenler yoktur. Onların zenginliklerinin çoğu Türklerle ticaretten ve sürü hayvanları alıp satmaktan gelir. Sakalibe (Slavlar), Hazar ve onlara komşu ülkelerin, Türk ülkelerinin köleleri, fenek, samur, tilki, dağ kedisi vs. hayvanların kürkleri onların ülkesine getirilir. Onların tacirleri hazz derileri ve kürk (yün) getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc taraflarına giderler" şeklinde bilgiler vermektedir.⁷⁷

Sirderya havzasında kısmen Harezmliler ve kısmen de Soğdlular tarafından kurulduğu tahmin edilen kolonilerin Türkleşmesi yine bu dönemlerde veya daha erken olmuş olmalıdır. XI. yüzyılda buralarda, koloniler haricinde Türklerin yerleştiği şehirler vardı. Kaşgarlı Mahmud'da bu bölgede Oğuz şehirleri olarak Savran⁷⁸ ve Suğnak⁷⁹ zikredilmektedir.⁸⁰

Bulgarların çiftçi oldukları, arpa, darı (çavdar ve buğday) ektikleri, kendi ihtiyaçlarından başka etraflarındaki komşularına da gönderdikleri bilinmektedir. Her cins ehli hayvan beslemeye de çok elverişli olan Bulgar memleketinde at, sığır, keçi, koyun fazlasıyla bulunmakta idi ve bunun için de dericilik zanaatı bilhassa ilerleme

⁷⁵ Yusuf Ziya Yörükkan, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, İstanbul 2013, s. 283.

⁷⁶ Canbek, age., s. 32-33.

⁷⁷ Şeşen, age., s. 174. (*Sûrat el-arz- İbn Havkal*)

⁷⁸ Bugün de var olan bu şehir Samanlılar devrinde bir sınır şehri idi.

⁷⁹ XII. yüzyılda daha Müslüman olmayan Kıpçak ülkesinin başşehri, günümüzde harabesi Sunak Kurgan olarak bilinmektedir.

⁸⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, C. I, Ankara 1998⁴, s. 436, 471. Ayrıca bk. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara 2013, s. 116.

katetmişti. Bulgar gönü (işlenmiş deri) o devir piyasasında en çok aranan ticaret eşyalarından biriydi. Yine İbn-i Havkal'ın eserinde bununla ilgili; Harezmîlilerin Bulgar ülkesine ticaret ve gaza için gittiklerinden ve neticede kıymetli kunduz derileri, yün ve kürklerin buradan Harezm'e de geldiğinden bahsedilmektedir⁸¹. Bulgar ahalsinin, komşularının aksine “*çarık*” değil “*çitık*” yani “*çizme*” giymesi de bu durumun bir nevi göstergesidir.⁸²

Avcı kabileler, her türlü yabancı hayvan avlamakla beraber, başlıca avladıkları hayvanlar samur ve sincap olduğundan, “*Bulagacin*” (*samurcu, samur avcıları*) ve “*Keremücin*” (*sincapçı, sincap avcıları*) adını taşıyan birçok kabile bulunmaktaydı. Cengiz'in oğlu Cuci orman kavimlerini itaati altına aldığı zaman, onlardan siyah samurlar almıştı.⁸³

Orman bölgelerinde de Kimeklerin⁸⁴, samur, kakım, tilki, zardeva gibi kürk hayvanları avlayıp kendileri için çok önemli bir mal olan kürkleri yabancı tacirlerle tuz ile değiştirdikleri bilinmektedir. Kimekler arasında da başka ülkelere kürk götüren tacirler olmuştu. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu Türkler kürk hayvanının derisine “*içük*” diyorlardı.⁸⁵

X. asrın sonlarında yaşamış olan Arap coğrafyacısı Mukaddesî Kafkasya'dan; *samur kürkleri, sincap kürkleri, kakımlar, tilki derileri, kunduz kürkleri, benekli tavşan derileri, keçiler, bal mumu, oklar, kayın kabuğu, kürk kalpaklar, balık yağından yapılan bir tür tutkal, amber, at derisi, bal, fındık, şahin, kılıç, zırh takımı, akça ağaç, köle, büyük ve küçük baş hayvanlar ihraç edildiğini* kaydetmiştir⁸⁶. Bu ihracat maddelerinden biri de kökünden mükemmel boya çıkarılan ve Türkçe kök boyası, Arapça “*fuvvet*” denilen, köylerde bol bol yetiştirilip halı ve kumaş boyası olarak kullanılmaktan başka geniş ölçüde İran'a, Irak'a ve Abbasi Halifeliği'nin

⁸¹ İbn-i Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 301.

⁸² Kurat, age., s. 114.

⁸³ B.Y. Vladimirtstov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1995, s. 59.

⁸⁴ Kimek, Kıpçakların da dahil olduğu boylar birliğinin genel adıdır. 7.yüzyıl itibariyle İrtiş ve Altaylar arasında yaşamışlardır. 8. yüzyılda bağımsız bir devlet olmuşlar, 10.yüzyılda Kitanların baskısı sonucu Asya'nın batısına doğru sürekli göç etmek zorunda kaldıkları için boy birlikleri bozulmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bk. B. Kumekov, *Kimek Devleti*)

⁸⁵ Kaşgarlı, *Divan*, C. I, s. 69. Ayrıca bk. Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu- Çingiz Samudinuulu, Ankara 2013, s. 98.

⁸⁶ Bedirhan, age., s. 54.

diğer şehirlerine de ihraç olunan bir bitki idi. Bu boyadan başka “kırmız” adı verilen bir boya da ihraç edilmekte olup, bu da ilk baharda ortaya çıkan “kırmız” adını taşıyan böceklerden elde edilmekteydi. Hayvanlardan, balığın yanı sıra at ve katır ihracat maddeleri arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Kafkasya’dan yapılan ihracatta ticari ürünlerin önemli bir kısmını ise silah vs askeri teçhizat teşkil etmekte olup, bu durum gelişmiş metalurji sanayiinin doğal bir sonucu idi. Bu sayede silahın yanı sıra madeni ev eşyası ihraç etme şansı da bulunabilmekteydi.⁸⁷

İthalata gelince; Türkistan ve Irak yoluyla Hindistan’dan muhtelif kökler, kokulu maddeler, keramik (çini) eşya vb. Doğu Roma’dan çoğunlukla Kafkasya hammaddelerinden üretilmiş ipekli kumaş, kuzey memleketlerden ise esir vs getirilmekte idi.⁸⁸

Ticareti yapılan bütün bu ürünlerin aktarılmasında, Kırım’da Kuban nehri üzerindeki limanlarla Kuzey Kafkasya sahilinde bulunan diğer limanlar da yardımcı bir rol oynamakta idi. Bu limanlar, aynı zamanda Yunanistan ile doğu ülkeleri arasında transit ticaret merkezleri olup, bu transit malları, kervanlarla Tanais’den ve Kuzey Kafkasya toprakları üzerinden geçerdiler. Bunlardan başka adı geçen limanlarda yalnız mahalli ölçüde değil, dünya çapında ticari alışverişlerin yapıldığı bilinmektedir.⁸⁹

Moğolların Doğu Avrupa’ya gelişlerinin ardından, bu bölgede ticari ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine de olsa bozulmuştur. Ancak sonuç itibariyle bölgedeki Türk kabilelerini ve diğer bütün unsurları merkezi ve güçlü bir devletin idaresinde birleştiren Cuci Ulusu idarecileri, bölgede ticaretin yeniden gelişmesi yönünde bir tutum sergilemişlerdir. Bölgenin Moğol hâkimiyetine geçtiği bu istila sürecini el-Ömerî şu sözlerle nakleder; “...Kıpçaklardan, kurtulanlar memleketlerine döndüler, Tatarlar Kıpçak diyarına girdikleri zamandan beri yollar kesilmişti. Kıpçakların memleketlerinden ne burtas kürkü, ne sincap, ne kunduz derileri vesaire gelmiyordu. Tatarlar Kıpçak diyarından ayrıldıktan sonra Kıpçaklar memleketlerine döndüler, yollar açıldı bu metalar da eskisi gibi gelmeye başladı. İşte Garp

⁸⁷ Canbek, age., s. 36-37.

⁸⁸ Canbek, age., s. 39.

⁸⁹ Canbek, age., s. 24.

*Tatarlarına dair bu haberleri arkası kesilmemek için toptan zikrettik*⁹⁰. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Avrupa ile Doğu Asya'yı birbirine bağlayan ana ticaret yolları kuzeye doğru kaymış ve Altın Orda topraklarından geçmeye başlamıştır⁹¹.

C. Ticari Yapıya İpek Yolu'nun Etkisi

Dünya tarihinde, Asya ve Avrupa arasındaki ticari ilişkileri MÖ 300'lere, Büyük İskender'in Doğu Seferi'ne kadar götürebiliriz. İpek Yolu olarak kabul edilen rotanın ise, MÖ 100'lü yıllarda, Çin ipeğinin batıda oldukça iyi gelir getiren bir ticaret ürünü olduğunun farkedilmesi ve rağbet görmesiyle kullanılmaya başladığı kabul edilmektedir. Yüzyıllar boyunca doğu ile batı arasındaki ticaretin ana damarı olan İpek Yolu, Çin'den başlayarak Avrupa'ya doğru uzanan binlerce kilometre uzunluğundaki güzergâhta çok zorlu coğrafyaların aşılması anlamına gelmektedir.⁹²

İpek Yolu, tarihin her devrinde, özellikle de Altın Orda dönemi olan XIII.-XVI. yüzyıllar arasında, sadece tacirler ve diplomatlar değil, başta manevi kültürün taşıyıcıları, muhtelif dinlerin yayıcıları (misyonerler) ve din adamları olmak üzere birçok kişi tarafından kullanılmıştır.⁹³

1. "İpek Yolu" ve Ticari Önemi

Kullanıldığı dönemde, güzergâhlarını takip edenler tarafından genellikle bir sonraki büyük kentin adıyla anılan veya bazen de belirgin bir coğrafi üniteye göre isimlendirilen İpek Yolu, ilk kez 1800'lü yıllarda, ünlü Alman coğrafyacı ve jeolog Baron Ferdinand Von Richthofen tarafından bu adla anılmıştır⁹⁴. Asyada askerî ve ticari ulaşımı sağlayan bu yola bu adın verilme sebebi ise Çin'den batı ülkelerine gönderilen ipeğin bu yoldan sevk edilmesi olmuştur. Arapça kaynaklarda "et-

⁹⁰ Tiesenhhausen, age., s. 61. (*Mesalikülebsar- el Ömerî*)

⁹¹ Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları" *Avrasya Etüdüleri (İpek Yolu Özel Sayısı)*, S. 45, 2014-1, s. 46.

⁹² Muzaffer Bakırcı, "Anadolunun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdüleri (İpek Yolu Özel Sayısı)*, 45, 2014-1, s. 63,65,68.

⁹³ Stavisky, agm., s. 232.

⁹⁴ Bakırcı, agm., s. 66.

tarîku'l-harîr", İngilizcede "*Great Silk Road*", Moğolca'da ise "*Jamb*" adıyla anılan, üzerinden her milletten tüccarın ve kervanların gelip geçtiği bu yola "*Kral Yolu*"? da denilmektedir. F. Richtofen'in, Çin üzerine bir yazısında Makedonyalı ipek taciri Marinus'un "*İpek Yolu*" haritasından söz etmesiyle ortaya çıkan bu isim yalnız Avrupalılarca kullanılmış, Çinliler bu yolu hiçbir zaman bu adla anmamıştır.⁹⁵

İpek Yolu, XVIII. yüzyılda önemini kaybetmesine kadar ilk çağlardan itibaren dünya ticareti için çok büyük bir değer taşımış, kervanların geçtiği sahalarda yaşayanlar şehirli ve ticari bir hayata geçmiş, medeniyetler arasında aktarım sağlanmıştır. Ortaçağ'da ipek, parfümeri, mücevherat, kürkler ve köleler İpek Yolu vasıtasıyla Çin, Orta Asya ve Avrupa arasında kolaylıkla nakledilebilir hale gelmiştir. Eski dünya kıtalarını ekonomik ve ticari açıdan birbirine bağlayan bu İpek Yolu üzerinde, büyük kervanlar yalnız yolun geçtiği topraklara hâkim devlete geçiş ücreti (bac) ödemekle kalmayıp, alışverişleri ile de bölge halkının gelirine büyük katkıda bulunmuştur. Bu da bütün bu bölgelerin gelir artışını ve kalkınmasını sağlarken, aynı zamanda bu durum devletlerarasında sürekli çekişmelere neden olmuştur.⁹⁶

Asırlar boyu İpek Yolu üzerinde hâkimiyet tesis eden birçok kavim ve millet olmuşsa da yolun gelişimine en önemli katkıyı sağlayanlardan biri Soğdlu tacirler olmuştur. Çevre halkının ticari görgü, bilgi ve tecrübesini büyük ölçüde etkileyen bu yolun zaten doğuştan tüccar bir kavim olarak bilinen Soğdlular için ne derece hayati bir önem taşıdığı da bu nedenle bilinmektedir. Bu bakımdan Soğdlular, söz konusu olan bu ticaret yoluna daima hâkim durumda olmuşlar, hatta Soğdiana tacirleri milletlerarası bu ticaretin gelişmesine öncülük etmişlerdir. 558 yılında İpek Yolu'nun çok büyük bir kısmını ele geçiren Göktürkler'in, Soğdlara geniş tolerans tanınması ile Soğdlular bu ticarete öyle bir seviyeye gelmiştir ki İslâm fetihlerinin yaşandığı dönemlerde İç Asya'daki ipek ticareti de yalnız onların vasıtasıyla yapılabilir olmuştur⁹⁷. Soğdiana'da gelişen bu ticari refah, yol boyunca Çin Seddi'ne varıncaya

⁹⁵ Yaşar Bedirhan, Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994, s. 1.

⁹⁶ Bedirhan, agt., s. 2, 4-5.

⁹⁷ Ahmet Taşağıl, "İpek Yolunun Tarihi Temelleri", *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler*, yayına haz. Emel Kefeli vd., İstanbul 2008, s.175.

kadar, birçok yeni kasaba ve şehirlerin kurulmasına, bu bölgeye daha fazla yabancı unsurların gelip yerleşmesine ve kolonilerin oluşmasına sebep teşkil etmiştir⁹⁸.

Yüzyıllar boyunca bu yol üzerinde sadece Doğu ile Batı arasında tacirler değil, diplomatlar, maceraperestler, işçiler, zanaatkârlar, çiftçiler, hacı adayları gibi toplumun farklı kesimlerinden insanlar da yer değiştirmiş, İpek Yolu, kültürleri birbirine yaklaştırmakla kalmayıp ortak bir kültür dairesinin oluşumuna da katkıda bulunmuştur. Bu yer değiştirmeler sonucunda İpek Yolu vasıtası ile Avrasya halkları pek çok yenilikle tanışma fırsatı bulmuş, bunlar arasında sanat, dinî inanışlar, yeni teknolojiler (barut ve kâğıt üretimi gibi) önemli bir yer tutmaktadır.⁹⁹

2. İpek Yolu'nun Güzergâhları ve Yol Üzerindeki Önemli Şehirler

Tarihin çok uzun dönemleri boyunca Asya ve Avrupa'yı ticari ve ekonomik açıdan birbirine bağlayan büyük İpek Yolu'nun kuzey kolu, Lobnor (Lob Gölü)'dan Kuça ve Karaşar üzerinden Tanrı Dağları ve Tarım Nehri boyunca uzanıp Kaşgar'a kadar ulaşmaktadır. Oradan Fergana Vadisi'nden Seyhun boylarına, devamında da Güney Ural Bozkırlarına, Aşağı İtil bölgesine ve nihayet Karadeniz'in kuzey limanlarına kadar gitmektedir. Bu güzergâhın önemli bir kısmını Orta Asya ile Avrasya bozkırları oluşturmakta olup, bu bölgede yaşayan halklar söz konusu ticaret vasıtasıyla Çin'den Avrupa'ya uzanan kültürel diyalogun da aracısı olmuşlardır¹⁰⁰.

Takip edilen hat boyunca kara ulaşımı kesintisiz gerçekleştirilemeyeceği için, aynı zamanda ulaşımda karayolu ve denizyolu arasında geçişin olduğu bir sistem de oluşturulmuştur. Karayolunun geçtiği bölgelerde yer alan yerleşmeler bu sistemden yarar sağlarken, bazen de tamamen ticarete dayalı olarak kervansaraylar ve bunların çevresinde yerleşmenin büyümesiyle şehirler ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Sistemin etkisi, sadece karayolu ulaşımının gerçekleştirildiği yerleşmeler üzerinde olmamış,

⁹⁸ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul 1991, s. 230-231; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998, s. 74-77.

⁹⁹ Kalan, agm., s. 47.

¹⁰⁰ Kalan, agm., s. 46.

aynı zamanda liman ve limana bağı olarak gelişen çok sayıda şehrin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹⁰¹.

İpek Yolu'nun bir nevi kan damarlarını andıran yapısında, çok sayıdaki yollar arasında başrolü oynayanlar ana yollardı. Büyük İpek Yolu'nun kendilerine istikamet adını verebileceğimiz bu şekildeki öncü güzergâhlarının sayısı çok olmayıp, ikisi kara biri deniz yolu olmak üzere üç tanedir. İlki; Çin başkentinden başlayarak Orta Asya ve İran Platosu üzerinden Doğu Akdeniz'e uzanıyor, bu güzergâhtan Orta Asya'da güneye doğru Hindi Kuş geçitlerinden Hindistan'a gidiyordu. İkinci güzergâh olan okyanus yolu; Mısır'ı Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu aracılığıyla Batı Hindistan'ın limanlarına bağılıyordu. İlk ikisi kadar devasa olmayan diğer bir yol ise; Kuzey (Bozkır) Yolu olup, Çin, Doğu Türkistan ve muhtemelen Moğolistan'dan Hazar'ı dolaşarak gitmekteydi. Bu yol ile, Doğu Türkistan'dan Fergana'ya Toharistan ve Soğd'dan gelen yollar, Aral'ın kuzey bölgesi ile Hazar çevresinde birleşmekteydi. Bu yoldan ilk olarak, MS VI. yüzyıl Doğu Roma tarihçisi Menandros Protector'un bahsettiği ve Türk-Soğd elçilerinin Doğu Roma'ya, Doğu Roma elçilerinin de Türk Kağanına bu yolu kullanarak gittiklerini belirttiği de bilinmektedir¹⁰².

Doğudan batıya ipek ticareti daha çok Çin'den yapılmakta, batılı tacirler de ipekli kumaşlarını bizzat Çin'den almaktaydı. Çinliler ürünlerini bizzat kendileri ihraç etmekte olup, o devirde Çin gemileri ancak Seylan'a kadar gelebildiği ve kervanlar da Türkistan sınırını aşamadığı için, buradan itibaren bu malları taşıma işini artık başka milletler üzerine almaktaydı. Doğu Roma devri kronikçilerinin "Seres" adı verdikleri bu milletlerin en tanınmışları, yukarıda da bahsedildiği gibi bütün eski ve ortaçağlar boyunca ticari yetenek ve becerileriyle tanınmış olan Soğdiana halkıdır. İpek onlara kervanlarla Çin'den gelir ve onlar da bunu gerek İran'ın kuzeyindeki panayır yerlerine, gerekse Hazar Denizi'nin güneyindeki yerlere götürürlerdi.¹⁰³

¹⁰¹ Bakırcı, agm., s. 70.

¹⁰² Stavisky, agm., s. 224-225.

¹⁰³ Bedirhan, agt., s. 4.

İbn Fazlan'ın Seyahatnamesi'nde verilen bilgiler ışığında İpek Yolu'nun güzergâhları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. İbn Fazlan, eserinde Bağdad'dan yola çıkan elçilik heyetinin takip ettiği kara yolu ile X. yüzyılın başlarında bölgedeki Araplar ve diğer tacirler tarafından bilinen kervan yollarını tasvir etmektedir. Elçilik heyeti, Üstyurt platosundan geçip İtil civarına, oradan Oğuz ve Başkırt topraklarından geçerek, Bulgar şehrine ulaşmıştır¹⁰⁴. Müellif, bu yol dışında, Ürgenç'ten Mangışlak Yarımadası'na oradan Hazar Denizi boyunca yukarıya İtil'e ulaşan alternatif bir kervan yolunun da mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁵

Yine Manas Destanı'nda İpek Yolu'nun güzergâhını öğrenebilmemiz açısından çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Manas'ta beşyüzden fazla coğrafi bölge ismi yer almakta olup, bunların çoğu İpek Yolu ile doğrudan bağlantılıdır. Manas'ta uzak göçler, av seferleri, kervan geçişleri ve diğer olaylarla ilgili tasvirlerde verilen güzergâhların büyük çoğunluğu İpek Yolu üzerindeki farklı güzergâhlar olup, destanları tamamıyla bir tarihi belge niteliğinde kabul edemesek de diğer belgelerle kıyaslama ve ipucu verme anlamında Manas Destanı'ndan da yararlanılabilir.¹⁰⁶

Dönemin İpek Yolu (özellikle Moğol topraklarından geçen kısmı) hakkında bilgi vermesi açısından, bizlere kaynaklık eden bir diğer olay da Ermeni Kralı Hetum'un, 1254-1255 yıllarında Mengü Kağan'ın ordasına, Orta Asya'ya gerçekleştirdiği seyahattir. Bu seyahat ile ilgili “...*Sonra onu Hazar Denizi'nin kıyısından Mengü Kağan'a doğru uzun bir yola çıkardılar. Marsi ayının altısında (13 Mayıs) yola çıkan Hetum, Ayeh (Yayık) nehrini geçerek Batu ile Mengü Kağan arasındaki yolun tam ortasında bulunan Op (Ürgenç) şehrine ulaştı. Ergiç (İrtiş) nehrini aşarak, Nayman Ülkesi'ne vardılar ve oradan Kara-Kitay'a ve nihayet Gori ayının dördünde (13 Eylül) Tataristan (Moğolistan)'a geldiler*” şeklinde bilgiler kaydedilmiştir. Burada açıkça belirtilen seyahat güzergâhı, İpek Yolu hakkında da bilgi vermektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul 2010, s. 24-34.

¹⁰⁵ Kalan, agm., s. 48.

¹⁰⁶ Vefa Kurban, “Manas Destanı; İpek Yolu Hakkında”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu'nun Yeniden Doğuşu*, Ed. Mehmet Bulut, İstanbul 2014, s. 60.

¹⁰⁷ Kalan, agm., s. 50.

Türkistan'da İpek Yolu'na kuzeyden ve güneyden bağlanan tali yollar konusunda ise elimizde çok fazla bilgi olmasa da, bunların Kuzeyden “*Kürk Yolu*”, güneyden ise “*Baharat Yolu*” adı verilen yollarla İpek Yolu'na bağlandığını bilmekteyiz. Bu yollardan, Hazar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan Dağları üzerinden Çin ve Amur Nehri'ne ulaşan, İpek Yolu'na kuzeyden paralel uzanarak Türkistan bölgesinde İpek Yolu'na katılan Kürk Yolu, daima Türklerin elinde ve egemenliğinde bulunmaktaydı. Bundan başka, Batı Avrupa'dan Hazar denizi yoluyla Orta Asya'ya gelen ve buradan İpek Yolu'na bağlanarak Çin'e kadar uzayan “*Astragan veya Astrahan Yolu*” denen bir yolun varlığından da İbn Hurdazbih'in genişçe bahsettiği¹⁰⁸ bilinmektedir.¹⁰⁹

İpek Yolu üzerinde A. Yu. Yakubovskiy tarafından tesbit edilen iki yol daha bulunmakta olup bunlardan ilki; Aşağı İtil - İtil - Yayık - Emba - Deşt-i Kıpçak(Aral gölü kuzeyi) - Çu Vadisi - İli Nehri ve devamı güzergâhındadır ve bu güzergâhtan 1246 yılında Plano Carpini, 1262'de de Polo kardeşler seyahat etmiştir¹¹⁰. İkinci güzergâhtan ise 1253 yılında W. Rubruck geçmiştir.¹¹¹

Yol üzerindeki önemli şehirler ile ilgili yine Manas Destanı'nda adı geçen yer adları, İpek Yolu'nun güzergâhıyla örtüştüğü için bizleri aydınlatmaktadır. Bunlardan bazıları; Kaşkar, Kırım, Urgönç (Ürgenç), İtil (İtil)'dir. Ayrıca büyük yolun kuzey ve güney güzergâhları da Kırgızların Altay'dan Ala-Tao'ya göç istikametleriyle örtüşmektedir.¹¹²

Manas Destanı'nda adının geçtiğini bildiğimiz, ticaret güzergâhlarından biri olan Mekke, o çağlarda, Şam ve Basra gibi Doğu Akdeniz'e ulaşan “*İpek Yolu*” ile sıkı bağlantıları bulunan, son derece zengin ve müreffeh bir şehir olup, şehir aristokrasisinin ticaretle meşgul olduğu ve bu sayede büyük servet topladığı bilinen bir durumdur. Mekke'nin iktisadî hayatı açısından en önemli yol, Şam istikametinde açılan ve Doğu Akdeniz'de büyük Asya ticaret yolu ile birleşen yoldur. Hatta bu

¹⁰⁸ Yörükkan, age., s.73-75.

¹⁰⁹ Bedirhan, agt., s. 16.

¹¹⁰ Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, ? ts., s. 12-13.

¹¹¹ Kalan, agm., s. 52.

¹¹² Kurban, agm., s. 65.

yolun Medine Şehir Devleti'nin kontrolüne geçmesi nedeniyle İslâm Tarihi'nde Bedir, Uhud, Hendek gibi büyük savaşlar yaşanmıştır.¹¹³

İpek Yolu üzerinde seyahat eden kervanlar, bu yolu baştan başa katederek aylarca hiç konaklamadan gidemeyeceklerinden, yol güzergâhında, bu kervanların hem güvenliğini sağlamak hem de ihtiyaçlarını karşılamak için yer yer kervansaraylar yapılmakta idi. Bu sayede, toprakları içinden geçen İpek Yolu ticaretine ayak uydurmak isteyen devletler eliyle, kervanlarda bulunan tacirler ve hayvanlarının barınak ihtiyaçları karşılanarak, geceyi geçirip dinlenmeleri ve güvenli bir şekilde yeniden yola çıkmaları sağlanmaktaydı. İpek Yolu üzerinde her menzilde tesis edilen ve geçmişi Orta Asya Türklüğü'nün kervan yolları üzerinde oluşturmuş olduğu ribatlara kadar giden kervansarayların en büyük amacı yolcuların konaklayıp gecelediği yerlerde her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu amaçla, çok geniş bir sistemle yapılmış olan bu yerlerde yatakhaneler, aşhaneler, erzak ambarları, ticari eşyaları koyacak depolar, yolcuların hayvanları için ahırlar, samanlıklar, misafirlerin yikanması için hamamlar, şadırvanlar, hastaneler ve hatta eczaneler gibi birçok tesis bulunmakta idi.¹¹⁴

İpek Yolu adını taşıyan ve doğa ile beşerin birlikte oluşturduğu bu kıtalararası devasa yol sistemi, yine insanoğlunun mekân siyasetinin değişmesi sonucu zamanla şekil değiştirmiştir. Coğrafi Keşifler nedeniyle doğu-batı arasında yeni ortaya çıkan güzergâhlar bu yolun önemini yitirmesine ve ona bağlı olarak şekillenen birçok unsurun da ortadan kalkmasına neden olmuştur.¹¹⁵

II. ALTIN ORDA EKONOMİSİ ÜZERİNDE TİCARETİN ROLÜ

Altın Orda Devleti'nin siyasi varlık sürecinde, ülke için çok büyük önem arz eden ticaret son derece gelişmiştir. Bunun en önemli etkenlerinden biri olarak, Rus Knezliklerinin ele geçirilmesi ve böylelikle Altın Orda halkının askeri vazifeden soyutlanması gösterilebilir. Bu dönemde, Orta Asya, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan ve Avrupa tacirlerinin uğrak yeri olan Altın Orda, adeta bir ticaret merkezine

¹¹³ Kitapçı, age., s. 226.

¹¹⁴ Bedirhan, agt., s. 17, 20.

¹¹⁵ Bakırcı, agm., s. 66.

dönüşmüş, Harezmi ve Buhara halkları bir nevi bugünkü bankaların yaptığı finansal işlemleri yapar hale gelmiştir. Yapılan bu aktif ticaretin en büyük kanıtı ise Çin ve Hindistan gibi çok uzak coğrafyalarda dahi bulunan Altın Orda paralarıdır.¹¹⁶

A. Ticari Potansiyeli Olan Altın Orda Şehirler

Bulgar bölgesi, Aşağı İtil havzası, Kırım, Kuzey Kafkasya, ve Harezmi Altın Orda'nın bölgelerini oluşturmaktaydı. Bunların içinde Bulgar aynı zamanda Altın Orda'nın en önemli ziraat bölgesi olması bakımından büyük bir değere sahipti. Kırım ise İstanbul'a, Anadolu'ya, oradan da Suriye'ye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi olması dolayısıyla önem arz etmekteydi.¹¹⁷

Şehirlere gelince, Kırım'da Kerç ve Azak, Bulgar coğrafyasında Bulgar ve Harezmi'deki Ürgenç gibi bazı şehirler Moğollardan önce var olan şehirlerdi. Eski Saray, Yeni Saray ve Astrahan şehirleri ise Altın Orda Dönemi'nde yeni kurulmuş şehirlerdir. Bu şehirlerin tamamı, özellikle uluslararası ticaret sayesinde oldukça gelişmiş olmasına rağmen mimarî yapılarından geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Ancak yapılan kazılar sonucu bu yapıların varlığından haberdar olmaktadır. Özellikle Saray'da yapılan kazılardan şehrin başkent olarak rolünün yanında, Altın Orda şehirciliği hakkında daha fazla bilgiye ulaşabilmekteyiz.¹¹⁸

Azerbaycan dâhil edildiğinde Altın Orda'ya ait sahada bulunan 25 şehir ismi tespit edilmiştir. Bunlar; Azak, Batçin, Bakü, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-1 Cedit, Macar, Macar-1 Cedit, Mahmud Abat, Muşşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sığnak Cedit, Tebriz, Ükek, Hacı Tarhan (Astarhan), Sarban ve Şamaha şehirleridir. Bu sayılan şehirlerin çoğu büyük ticaret merkezleri, ihracat ve ithalat iskeleleri veya transit mahallerinin bulunması, aynı zamanda Altın Orda'nın sadece bir step imparatorluğu olmadığını da göstermektedir.¹¹⁹

¹¹⁶ Fahreddin, age., s. 91.

¹¹⁷ Yakubovskiy, age., s. 82.

¹¹⁸ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, İstanbul 2001, s. 475.

¹¹⁹ Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s. 405; Kurat, age., s. 133; Saray, agm., s. 540.

1333 yılında Deşt-i Kıpçak'a gelen İbn Battuta, gezdiği bütün Altın Orda şehirlerini ziyaret güzergâhları ile birlikte sırasıyla tasvir etmiştir. İbn-i Battuta'nın Deşt-i Kıpçak'ta ilk uğrak yeri olan Kerç'in, Kefe ve Suğdak kadar büyük olmadığı ve limanının mahfuz bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Battuta, Kerç'te bindiği yelkenlinin limana zor yanaştığını ifade etmektedir. Seyyah, şehri daha mamur, limanı ise daha mahfuz olan Kefe'den sonra bir liman şehri olan Suğdak'ın büyük bir ticaret merkezi ve aynı zamanda sanat erbabının toplandığı şehirlerden olduğunu bildirmektedir. İbn Battuta, Azak'ta ise Cenevizlilerin varlığından bahsetmektedir ki, bunlar muhtemelen ticaret kolonilerine mensup olan Hristiyan unsurlardı. Seyyahın Kerç, Kefe, Suğdak ve Azak'ın ardından gittiği bir diğer ticari öneme sahip şehir ise Orda Emiri'nin oturduğu Kırım olup, burada Hristiyan yabancı unsurlara rastlanmamaktaydı.¹²⁰

İbn Battuta Kırım'dan, Kuzey Kafkasya'da büyük bir nehir (Kuma) kenarında kurulmuş, etrafı bostanlar ve meyve bahçeleri ile çevrili çok güzel bir Türk şehri olarak tarif ettiği Macar'a geçmiştir. Ticaret bakımından da çok canlı olduğunu anladığımız bu şehir Saray'a dört günlük mesafede yer almaktadır. İbn Battuta'nın gittiğini ifade ettiği bir diğer şehir de Deşt-i Kıpçak ülkesinin kuzeyinde yer alan Bulgar şehridir. Bu şehir, Altın Orda kürk ticaretinin merkezi olup, imalathaneleri, pazaryerleri, binaları ve camileri ile mamur bir belde olarak bilinmektedir. Altın Orda Hanları, kuzey bölgesindeki hâkimiyetlerinin göstergesi olarak, eski Bulgar Hanlığı'nın merkezi olan bu şehirde para bastırmışlardır.¹²¹

Özbek Han döneminde Altın Orda ülkesinde seyahat etmiş olan İbn Battuta, Özbek Han ve ülkesini şu sözlerle anlatmaktadır: *“Adı Muhammed Uzbek'tir. Han, onların dilinde hükümdar, sultan anlamındadır. Onun geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu, şanlı şöhretli bir devleti vardır. O, tanrı düşmanı Konstantiniye halkıyla cihat etmekte, onları kahretmektedir. Onun ülkesi çok büyüktür, muazzam şehirlerle donanmıştır. Kefa (Kefe), Kirem¹²², Macar, Azak, Surdak (Suğdak), Huvarezm¹²³ ile*

¹²⁰ Kafalı, age., s. 141-142; Kamalov, “Toprak ve Vergiler”, s. 208-209.

¹²¹ Kafalı, age., s. 142-143.

¹²² Kırım şehridir.

¹²³ İbn Battuta'nın Huvarezm dediği bu şehir aslında Ürgenç şehri olmalıdır.

taht şehri olan Sara (Saray) bu beldelerin en ünlüleridir. Muhammed Uzbek Han dünyanın yedi ulu hükümdarından biridir”¹²⁴.

Altın Orda'nın en önemli şehirleri İtil mansabında yer almakta olup bunlar; İtil'in dirseği yakınında, Berke Han tarafından kurulması sebebiyle “*Saray Berke*” veyahut “*Yeni Saray*” adıyla anılan Altın Orda'nın başkenti, yine bu bölgede olup Deşt-i Kıpçak'ın hemen fethini müteakip 1242'de Batu Han tarafından kurulan ve Yeni Saray'ın kurulmasından sonra önemini kaybeden Saray Batu yani “*Eski Saray*” ve sonraki süreçte bunu yerini alacak olan, yakınındaki Hacı Tarhan (Astarhan, Ejderhan) şehirleridir.¹²⁵

Altın Orda'nın Sol-Kolu olan Orda beylerinin oturduğu Harezmi de hanlığın en büyük ve güzel şehirlerinden biriydi. İbn Battuta ve el-Ömeri'ye göre, çarşısı, pazaryerleri ve binaları güzel bir belde idi. Aslında adı Ürgenç olmakla beraber Harezmi ülkesinin merkezi olduğu için bu isimle anılmaktaydı. Altın Orda hanlarının Sol- Kol üzerinde hâkimiyetlerini ifade etmek üzere sürekli para bastırdıkları yerlerden biri de bu şehirdir.¹²⁶

1394-1427 yılları arasında 30 yıl kadar uzun bir süre Moğol esaretinde kalmış ve bu vesileyle Altın Orda Ülkesi'ni görmüş olan J. Schiltberger ise eserinde bu ülke ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Şimdi Büyük Tataristan'ın benim bulunduğum yerlerini sayacağım. Horosma (Harezmi) ülkesinin başkenti Orgens'tir (Ürgenç), Edil (İtil) denilen büyük bir nehrin kıyısındadır... Orada diğer bir şehir Haitzicherchen (Astrahan) olup iyi toprakları olan büyük bir yerleşim alanıdır. Sarei (Saray) diğer bir şehrin ismi olup, Tatar dilinde “Krallığın Ahır” gibi bir anlamı vardır. Başka şehirler Bolar (Bolgar) ki burada birçok çeşitli hayvan vardır. İbissibur(?) ve Hristiyanların Alathena dedikleri Asach'dır (Azak). Azak, Tena (Don) nehri kenarındadır ve çok hayvan yetiştirilir. Gemilerle memleketten Venedik ve Cenova'ya büyük ölçüde balık götürülür. Tataristan'ın diğer bir bölgesi Kopetzoch (Kıpçak) denir, başkenti Bulchat'tır (Suğdak?). Burada her her türlü hububat yetiştirilir. Kaffa (Keefe) Karadeniz kıyısında iki surla çevrilidir. Surlardan birinin*

¹²⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2014, s. 319.

¹²⁵ Kafalı, age., s. 142-143.

¹²⁶ Kafalı, age, s. 144.

içinde altıbin ev vardır, bunlarda Cenevizli tacirler, Rumlar ve Ermeniler oturur. Bu gerçek bir şehirdir... Deniz kenarında dört şehir daha Kefe'ye bağlıdır...Reussen (Rus) Krallığı da Tatar Kralına haraç ödemek zorundadır”¹²⁷.

Görüldüğü gibi, ülkeyi neredeyse tamamen görme fırsatı bulan müellif bütün şehirlerin iktisadi yapılarına da değinmeye çalışmıştır. Bu bilgilere bakılarak özellikle, devletin 15.yüzyıl başlarına denk gelen en karışık dönemlerinde dahi Altın Orda şehirlerinin ticari canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Birçok şehir ve coğrafi yapısı hakkında da bilgiler veren J. Schiltberger'in, Saray için kullandığı “*Krallığın Ahır*” tabiri ilginç bir adlandırma olup, bu eserden başka kaynaklarımızın hiçbirinde böyle bir kayda rastlanmamıştır.

İktisadî açıdan şehirlere bakıldığında; Hazar Devleti'nin Ruslar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra bölgenin birinci derecede önemli şehri olan Saksın, Kıpçakların bir nevi başşehri olup, muhtemelen İtil'in ağzında, bugünkü Ejderhan civarında bulunmaktaydı. Güney Rusya ticaretini elinde bulunduran Saksın, kuzeydeki Bulgar şehrine rekabet eder durumdaydı. Bu bölgede Kıpçakların diğer önemli şehri de Suğdak olup, Yakın Doğu ve Anadolu ile bütün ticaret buradan yapılırken, aynı zamanda ticaret gemileri ile kervanlardan alınan vergilerden büyük bir gelir sağlanmaktaydı. Kırım'da ise bir yandan Trabzon bir yandan da İstanbul ile büyük ticaret gerçekleştirilmekte idi¹²⁸. Ceneviz ve Venedikliler tarafından Kırım'da ticaret iskeleleri tesis edilmişti. İtalyan tacirleri bu vesileyle, Aşağı İtil üzerinde Kıpçak Hanlarının payitahtı ve kuzeyin büyük kürk pazarı olan Saray şehrini de sık sık ziyaret edip, buradan aynı zamanda Memlük sultanlarının ordularına satılmak üzere genç Türk esirleri de almaktaydılar.¹²⁹

1. Başkent Saray (Saray-ı Atik / Saray-ı Cedid)

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla, kervan yolları daha güvenli hale gelmiş, Uzak Doğu ile Avrupa ve Yakın Doğu birbirlerine daha kolay

¹²⁷ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394- 1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1997, s. 118-119,120.

¹²⁸ Gökbel, age., s. 196-197.

¹²⁹ Grousset, *Stepler*, s. 402.

bağlanmaya başlamış ve bu sıkı münasebetler sürecinde de İtil Havzası'nda Saray şehri teşekkül etmişti. Burada “Saray” adlı iki şehrin varlığı bilinmekte olup, aşağıda ayrıntısı ile açıklanacağı gibi bu iki Saray şehriden birine “*Batu Sarayı*” birine “*Berke Sarayı*” denilmiştir.¹³⁰

Saray şehrinin adının, kaynaklarda ilk kez 1254'te Fransisken rahibi W. Rubruck tarafından zikredildiği görülmektedir. Rubruck'a göre şehir Batu Han tarafından inşa edilmiş olup, şehrin ismi de burada bulunan ve hanların oturduğu “Altuntaş” adındaki sarayın varlığından kaynaklanmaktadır.¹³¹

Dedesı Cengiz Han tarafından “*Batu*” (Deşt-i Kıpçak) seferi ile görevlendirilmiş olan Batu Han, orduları ile Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya'ya kadar olan bölgeyi yağmaladıktan sonra İtil nehri civarına dönmüştü. İlkbaharda Kama nehri taraflarında, ticaret şehri Bulgar'ın bulunduğu eski Bulgar ülkesine çıkıp, ağustosta nehrin ağzına inerek İtil nehri boyunca göçebe hayatı yaşayan Batu, 1241 yılında nehrin sol sahilinde “*Orda*”nın merkezini kurmuştu. Başkent Karakurum'a benzeyen ve Saray adını alan¹³² bu şehir, çok geçmeden eski Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini tutmakla kalmayıp, Doğu Avrupa, Hazar Denizi ve Aral Gölü civarları ile Batı Sibir'in en önemli siyasi merkezi olmuştu. Şehrin yeri Cuci Ulusunun ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunması hasebiyle çok doğru bir tesbit olmuş, bu sebeple çok çabuk yükselmişti.¹³³

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere Altın Orda Devleti tarihinde iki farklı Saray şehrinin varlığından bahsedilmekte, bunların önce Batu Han tarafından kurulup sonrasında onun kardeşi ve halefi olan Berke Han tarafından genişletilen tek bir şehir mi, yoksa yakın bir yere taşınıp yeniden inşa edilen iki şehir mi oldukları konusunda araştırmacılar tarafından farklı fikirler öne sürülmektedir. Bir ihtimal olarak Batu tarafından başlanmış olan Saray'ın inşasını tamamlayan, diğer bir ihtimal olarak da yakın bir yerde yeniden Saray adıyla başkent tesis etmiş olan Berke'nin Saray'ı, Aşağı İtil'in doğu sahili üzerinde, nehrin Hazar Denizi'ne döküldüğü yere

¹³⁰ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, II, Ankara 1998, s. 328-329.

¹³¹ İlyas Kamalov, “Saray”, *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s. 122.

¹³² Bu şehrin adı bazen Saraycık olarak da geçmektedir. Ancak kaynaklardaki bazı kayıtlardan dolayı Saraycık adında başka bir şehrin de kurulmuş olabileceği tahmin edilmektedir.

¹³³ Kurat, “Altın Ordu Devleti”, s. 401-402; Fahreddin, age., s. 39; Grousset, *Bozkır*, s. 372; Saray, agm., s. 539; Rıza Nur, age., s. 324.

yakın bir mevkide kurulmuştur. Ne şekilde kurulmuş olursa olsun bu şehir, Otrar, Almalığ, Beşbalığ, Hami, Tangut Memleketi, Öngüt Memleketi ve Pekin yoluyla Orta Asya ve Uzak Doğu'ya giden kervan yolunun başı sıfatı ile çok kısa zamanda büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹³⁴

Saray şehrinin yeri meselesi ile ilgili olarak, İtil'den ayrılan Aktübe kenarında iki şehir harabesi kabul edilmektedir ki bunlar bugünkü Tzarev ve Salitrennoye veya Selitrenniy Gorodok'un bulunduğu yerlerdir. Her iki harabe yerinden hangisinin Altın Orda payitahtı olduğu, ne zaman harabe haline geldiği ve bir veya iki Saray mı kurulduğu meselesi ilim âleminde XVIII. asırdan beri en çok tartışılan mevzulardandır¹³⁵. F. Köprülü, şehrin yeri ile ilgili Yakubovskiy'nin daha doğru bir neticeye vardığını söyleyerek, bahsi geçen bu şehirlerden birincisinin harabelerinin Ejderhan (Salitranni), ikincisinin ise şimdiki Stalingrad civarında İtil'in bir kolu üzerinde, bugünkü Tsarov şehrinin bulunduğu bölgede olduğunu belirtmektedir.¹³⁶

Yeni devletin merkezi olan İtil Havzası'nın birçok üstünlükleri olup, bir yandan bahsedilen kervan ticaretinin ana yolu buradan geçmekte, diğer yandan İtil Havzası, öteki Moğol Devletleri'ne ve bu arada bütün Moğol İmparatorluğu'nun merkezi olan Moğolistan'a da yakın bir konum arz etmekte idi. Ayrıca, Aşağı İtil boyundaki kültür alanları, tarım bölgeleri ve şehirleriyle bozkıra çok yakın olduğu için, burada yerleşik ve göçebe ekonomisini birleştirmek çok daha kolay bir hale gelmişti.¹³⁷

Saray şehri aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Doğu Roma, Rusya, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tacirlerin bulunduğu bir merkez olması hasebiyle de büyük bir öneme sahipti. Burada ayrı milletler için ayrı mahallelerin kurulduğunu, herkese kendi memleketlerinde alışık oldukları hayata göre yaşama imkânı tanındığını bilmekteyiz.¹³⁸ 1333/1334'te Saray şehrini ziyaret eden İbn Battuta'nın yazdıkları da bunu teyit edici mahiyettedir: *“Saray kenti yeryüzünde bulunan kentlerin en büyüğü ve en güzellerinden olup adam deryasıdır. Çarşıları güzel ve*

¹³⁴ Grousset, *Stepler*, s. 399; Konukçu, agm., s. 506.

¹³⁵ W. Barthold, “Saray”, *İA.*, C.10, İstanbul 1966, s. 206-207.

¹³⁶ Köprülü, agm., s. 424. F. Köprülü bu makalesinde Altın Orda ile ilgili yapılan araştırmaları tanıttığı gibi onları tenkide de tabi tutmuştur.

¹³⁷ Yakubovskiy, age., s. 51.

¹³⁸ Kurat, age., s. 133.

sokakları geniştir... Şehirde Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar ve Doğu Romalılar da vardır... Her millet ayrı bir mahallede oturur; orada onların çarşıları da vardır. İrakeyn, Mısır, Şam vesaire ahalisinden olan tacir ve yabancılar, mallarını muhafaza etmek için etrafi sur ile çevrili (ayrı) bir yerde ikamet ederler”¹³⁹.

Saray şehri hakkında bizlere bilgi veren bir diğer müellif de el-Ömerî olup, bu şehri ayrıntılı bir şekilde tasvir ederek onun hamamları, çarşıları, medreseleri ve şehre gelen çok sayıdaki ticari maldan söz etmektedir.¹⁴⁰

el-Ömerî, İbn Battuta gibi şehri kendisi görmüş olmasa da şahsi gözlemlere dayanan kimselerin ifadelerini naklederek, şehir hakkında bize en tafsilatlı bilgiyi veren kaynak durumundadır. Yine el-Ömerî'nin eseri sayesinde, Saray şehri hakkında şu bilgilere ulaşabilmekteyiz; Saray büyük bir şehir olup, çarşı pazarları, hamamları ve hayratları vardır. Ortasında kullanılmak için büyük bir havuz bulunur ve bu havuzun suyu nehirden gelir. Halkı nehirden büyük testiler ile gelen sudan içerler. Testiler arabalara dizilir, şehre getirilir, orada satılır.¹⁴¹ Buradan Saray'ın, tıpkı Ortaçağın diğer büyük Türk-İslam şehirleri gibi öncelikle halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde geliştiği anlaşılmaktadır.

İktisadî açıdan bakıldığında, Saray'da sanayiinin belirgin bir şekilde gelişmiş olduğunu ise, yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan büyük bir maden imalathanesi, çömlek ve çini fabrikaları, tunç ve bakır kap-kacak atölyeleri, silah fabrikaları ve tabakhaneler ortaya koymaktadır. Aşağı İtil Havzası'nda tarım o kadar ilerlememiş olmasına rağmen ziraat aletleri (orak, sapan demiri vs.) ve de balıkçılık aletleri (olta, zıpkın vs.)nin Saray'da imal edilmesi, bunların ticaret maksadıyla üretildiğini düşündürmekte ve burada yine bu alanlarda da ticaretin gelişmişliğini göstermektedir.¹⁴² Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının gelişmişliği, Altın Orda ustalarının, bu hususta birçok milleti geride bıraktıklarının kanıtı olup, bu suretle Saray şehrinde (bilhassa Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar

¹³⁹ Rıza Nur, age., s. 339; Yakubovskiy, age., s.122-123; Vernadsky, age., s. 242.

¹⁴⁰ Roux, age., s. 475.

¹⁴¹ Tiesenhausen, age., s. 386 (*Mesalikülebsar*- el Ömerî); Yakubovskiy, age., s. 122.

¹⁴² İnan, age., s. 328-329.

şehirlerinin mirasının yalnız korunmakla kalmayıp daha da ileriye götürüldüğünü göstermektedir.¹⁴³

Saray şehrinde her esnafın ayrı bir mahallesi bulunup, belli günlerde bu mahalleler büyük ve canlı bir pazara dönüşmekteydi. Silahlar, ziraat aletleri, ev eşyası gibi çeşitli maden işleri yapan büyük imalathanelerin varlığı bilinse de, bazıları hükümdara bazıları büyük sermaye sahiplerine ait olan bu imalathanelerin iç teşkilatları hakkında, yazılı kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Şehirde ayrıca, bozkırlarda otlayan türlü hayvan sürüleri sayesinde deri işleri (saraçlık), kısmen imparatorluk memleketlerinden kısmen dış memleketlerden gelen yün ve pamuk sayesinde de dokumacılık gelişmişti. Belirli günlerde kurulan geniş pazarlar, civar yerleşmelerden ve uzak memleketlerden zengin tacirleri ve birçok insanı buraya çekerek, büyük bir alım satım faaliyetine sahne olmaktaydı. Bozkırlardan ve köylerden hububat, et, yağ, peynir, bal, balmumu, deri getirip satan halk, mukabilinde yerli sanayi mahsulleri almaktaydı. Çağdaş seyyahların ifadeleri, Saray'da bunlardan başka çeşitli Avrupa ve Asya memleketlerinden gelen zengin tacirlerin de çok fazla olduğunu teyit etmektedir.¹⁴⁴ Özbek Han döneminde çok gelişen ve genişleyen şehirde bütün bu sanayi ve madencilik faaliyetlerinin yanı sıra, ileri seviyede kuyumculuk faaliyetleri görülmekte olup, ayrıca bir de darphane bulunmaktadır.¹⁴⁵

Bulunduğu coğrafi konum itibari ile döneminin en mühim ticari faaliyetlerine sahne olmuş olan Saray şehri (şehirleri) Timur'un seferleri ile ihtişamını kaybetmiştir. XIV. yüzyılın sonunda Timur'un darbesi sonucu Saray-ı Cedid harabeye dönerken, Saray-ı Batu varlığını 1578 yılına kadar devam ettirebilmiş, ancak bu tarihte Korkunç İvan'ın oğlu Fedor'un emriyle Saray şehri tamamen yıkılmıştır.¹⁴⁶

¹⁴³ Kurat, "Altın Ordu Devleti", s. 405.

¹⁴⁴ Köprülü, agm., s. 432.

¹⁴⁵ Rasony, age., s. 223-224.

¹⁴⁶ Kamalov, "Saray", s. 122.

2. Kırım

VI. yüzyıl sonlarında Kırım'ın iç bölgeleri Hazar Türkleri'nin idaresi altına girmeye başlamış, sahildeki Herzones'i ele geçirerek Kırım'ı bütünüyle kontrol altına alan Hazarların yıkılışıyla da Kırım'a kadar bozkır alanlara Peçenekler, Kırım'ın doğu sahillerindeki limanlara ise Kıpçaklar hâkim olmuşlardır. XIII. yüzyıl başlarında Kırım'ın Anadolu ile iktisadi bağları güçlenmiş, Türkiye Selçukluları, artan ticaret hacmi dolayısıyla buraya hâkim olmak istemiş ve Kırım'ın en önemli ticaret şehri olan Suğdak'ı ele geçirmişlerdir. Böylece Kırım'ın Anadolu ile irtibatı daha sıkı hale gelmiş, Anadolu'dan buraya birçok tacir akın etmiştir¹⁴⁷. 1253'te Karakurum'a gitmek üzere İstanbul'dan çıkan ve Kırım'ı da ziyaret eden W. Rubruk, sahil kesimlerinde Rumların yaşadığını, Anadolu ile Kırım limanları arasında yoğun bir ticaret olduğunu ve özellikle Suğdak'ın kuzeyden ve güneyden getirilen malların pazar yeri haline geldiğini ifade etmektedir.¹⁴⁸

1223 Kalka Zaferi'nin ardından Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmaya çalışan Batu Han'ın ordusunun karşısına çıkan Kıpçak, Bulgar, Başkırt ve Asları dağıtmasıyla 1239'da Kırım'da Altın Orda Devri başlamış ve bazı şehirler hariç olmak üzere bütün Kırım Altın Orda topraklarına dâhil edilmiştir. Kırım'a giren Altın Orda güçleri, sahil boyu hariç olmak üzere burasını Türkleşmiş bir bölge olarak bulmuştur.¹⁴⁹

XIII. yüzyılın ortalarına doğru bütün Moğol coğrafyası gibi Kırım limanları da Cengiz İmparatorluğu'nun kıtalar arası ticarete sağladığı gelişmeden istifade etmeye başlamıştır. 1261'deki Nif Antlaşması ile Doğu Roma'dan ticari imtiyazlar alan Cenevizliler, Kuzey Anadolu sahilleri yanında Kırım'da da koloniler kurmuşlar, Kefe, Balıklava ve Suğdak onların ana ticaret üsleri haline gelmiştir. Altın Orda Hükümdarı Mengü Timur Dönemi'nde (1266-1280) Cenevizliler Kefe'de ticaret için yerleşme müsaadesi alarak şehri surlar ile tahkim etmişler ve burası zamanla Ceneviz'in kolonisi haline gelmiş ve daha sonra idaresi de onların eline geçmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Dia, agm., s. 448.

¹⁴⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 22-23.

¹⁴⁹ Mirza Bala, "Kırım", *İA*, C. 6, İstanbul 1977, s. 745; Dia, agm., s. 448.

¹⁵⁰ Bala, agm., s. 745; Dia, agm., s. 448.

Altın Orda hâkimiyetinde Kırım, transit ticarete ön plana çıkmış, buradaki tacirler Hazar kıyılarındaki şehirlere, Moskova'ya, Kazan'a, Tebriz'e, kuzeyde Baltık ülkelerine kadar gitmeye başlamışlardır. Bunlar, aldıkları kürkleri ve diğer mamulleri Anadolu'dan gelen tacirlere satmaktaydı. Kırım'dan Osmanlı ülkesine ve Mısır'a daha çok esir, kürk, deri, balık ve balık ürünleri, bal mumu, tuz sevkiyatı yapıp, Anadolu'dan Kırım'a ise muhtelif pamuklu dokumalar getirilerek buradan kuzey steplerindeki ülkelere ulaştırılmaktaydı.¹⁵¹ Eski Kırım, yani diğer adıyla Solgat, Altın Orda umumi valilerinin oturduğu merkez olup, ülkenin en mühim ticaret şehirlerinden birisi iken, 1476'da taht mücadelesine giren son Altın Orda hanlarından olan Seyyid Ahmet tarafından tahrip edilinceye kadar bu önemini sürdürmüştür.¹⁵²

3. Kefe

Kırım Yarımadası'nın güneydoğu kıyısında yer alan Kefe, ilkçağlardan itibaren Kıpçak steplerini Karadeniz'e, Anadolu yarımadasına ve özellikle İstanbul'a bağlayan önemli bir liman ve yerleşim merkezi olarak ön plana çıkmıştır. XIII. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kırım bölgesiyle ilgilenmesi sebebiyle, Kefe Türk tacirlerinin yoğun faaliyetine sahne olmuştur.¹⁵³

Yük ve savaş gemilerinden irili ufaklı en az ikiyüz gemiyi alabilecek bir genişliğe sahip olup, o devirde dünyanın büyük limanlarından biri olarak tanınan ve zengin çarşıları ile bilinen Kefe, 1239 Kalka Savaşı ile Altın Orda idaresine geçmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Cenevizlilerin bölgede ticareti kendi tekellerine almalarıyla dahada gelişmeye başlamış ve 1266'dan itibaren Avrupa şehirlerinin Karadeniz'deki ticaret merkezi haline gelmiştir. Bundan sonra, birçok ticaret merkezine transit yollarla bağlı olan Kefe, Karadeniz kuzeyi ithal ve ihraç mallarının bir nevi antrepo görevini üstlenmiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Dia, agm., s. 449.

¹⁵² Bala, agm., s. 745.

¹⁵³ Yücel Öztürk, "Kefe", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 182.

¹⁵⁴ Safran, age., s.152.

İstanbul'dan Hazar ötesine uzanan büyük ticari faaliyetin merkezi haline gelen ve merkez Cenova tarafından tayin edilen bir podesta¹⁵⁵ tarafından yönetilen Kefe, Ceneviz hâkimiyetinden sonra Kırım yarımadasının en büyük şehri haline gelmiştir. Yarımada'nın bu ticaret yoğunluğunun en büyük sebebi ise Asya'dan Astrahan'a, oradan Azak limanı ve Taman yarımadası kanalıyla Kırım Yarımadası'na ulaşan büyük ticaret yolunun varlığı olmuştur.¹⁵⁶

Kefe'de ve diğer ticaret limanlarında idare Cenevizlilerin eline geçmiş olmakla beraber, buralar resmen Altın Orda hanlarının ülkeleri arasında sayılmakta ve Kefe'de onlar namına Müslüman ahalinin işlerine bakan bir Tudun¹⁵⁷ ile bir gümrükçü bulunmakta idi. Kırım limanları yalnız uzak şarkın ipeği için değil, Doğu Roma'ya buğday, Mısır'a Kıpçak köleleri, kürk, deri, balık, balmumu ve tuz sevkiyatına da aracı olmaktaydı.¹⁵⁸

Kefe'yi 1333 tarihinde gören İbn Battuta, Kefe'de ile ilgili; “Burada hep iyilik gördük, kötü bir muamele ile karşılaşmadık. Ertesi gün (şehrin hâkimi olan) ahı (Ahi) geldi, bize ziyafet verdi. Yemek yedikten sonra şehri dolaştık. Zengin ve büyük çarşılar tıklım tıklımdı. Halk tümüyle Hristiyandı. Gezintimiz esnasında limana da indik; insanı hayrete düşüren bir düzeni vardı! Yük ve savaş gemilerinden küçük büyük en az ikiyüz tekneyi alacak genişliğe sahipti. Burası dünyanın en ünlü limanlarından” şeklinde bilgiler kaydetmiştir.¹⁵⁹

Kefe, Azak ve Taman'dan sonra Hazar'a kadar geniş bir hinterlandı olup, Deşt-i Kıpçak'ın hayvansal ürünlerinin Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'a nakledildiği yer olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu şehir aynı zamanda İstanbul'un yağ ihtiyacının büyük oranda buradan karşılanması ile de öne çıkmaktadır. Anadolu ile Sinop ve Trabzon gibi Karadeniz şehirleri arasında kurulmuş bulunan çok yönlü ve örgütlü ticari ilişki, Kefe vasıtasıyla Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'yı da içine almaktadır. Nitekim Anadolu'nun yünlü ve pamuklulardan oluşan tekstil ürünleri de

¹⁵⁵ Ortaçağda İtalyan şehirlerinde vali veya hakim.

¹⁵⁶ Öztürk, agm., s. 182-183.

¹⁵⁷ Eski Türk Devletlerinde bölgesel yöneticilere verilen ünvan.

¹⁵⁸ Bala, agm., s. 745.

¹⁵⁹ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 310.

Kefe yoluyla kuzey memleketlerine ulaşmaktaydı.¹⁶⁰ XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarında Kefe depolarında, Yunan şarapları, Güney Avrupa incirleri, Lombardia bezleri, Şalom yünlü kumaşları, Orta Asya ve Çin ipekleri, kuzey memleketlerinin deri ve kürkleri ile Hazaristan ve Kafkasya mumları bulunabilmekte idi.¹⁶¹

4. Suğdak (Sudak/ Soğdak)

Suğdak, Soğdlu tacirlerin Kırım sahillerinde Kefe yakınında kurdukları bir şehir olup, batı kaynaklarında Soldachia, Soldaia, Sodaia, İslâm kaynaklarında ise Soğdak ya da Suğdak olarak isimlendirilmektedir. XIII. yüzyılda bir Kıpçak şehri olan Suğdak, Müslüman ve Avrupalı tacirlerin bölgede ziyaret ettiği en mühim ticaret merkezlerinden biriydi. Kırım'ın güney sahillerinde bulunan bu şehir Deşt-i Kıpçak alanının başlangıç noktasını teşkil etmekteydi. Yine burası ile Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında büyük bir ticari faaliyet olduğu, Sinop'tan gemiye binen Türk tacirlerin Suğdak'a pamuklu ve ipekli kumaşlarla baharat götürüp, buradan kürk, köle ve cariye aldıkları bilinmektedir. Bu ticari hareketlilik sayesinde şehir büyümüş, refah seviyesi yükselmiş ve farklı din ve milletlerden birçok kişi buraya gelip yerleşmiştir.¹⁶²

“*Batı Seferi*” (1223) ile bölgenin ve tabii olarak Suğdak'ın Moğol hâkimiyetine girmesini sağlayan Cebe ve Sübödey Noyanların bu seferleri hakkında, İbnü'l-Esîr şu bilgileri kaydetmiştir: “*Tatarlar Suğdak şehrine kadar vardılar, Suğdak Kıpçak şehridir ki asıl mayaları ondandır. Çünkü Suğdak Hazer Denizi üzerindedir. Gemiler oraya varır, Suğdak (ticaret şehri olmakla) tacirlerin getirdikleri kumaşlar bulunur, bu kumaşlar onlardan satın alınır. Onlara da cariyeler, köleler, Bürtas, kunduz ve sincap derileri ve memleketlerinde bulunan sair şeyler satarlar. Bu Hazar Denizi İstanbul Boğazı'na bitişiktir*”¹⁶³.

¹⁶⁰ Öztürk, agm., s. 184.

¹⁶¹ Canbek, age., s. 46.

¹⁶² Safran, agm., s. 151-152.

¹⁶³ Tiesenhausen, age., s. 55 (Elkâmil- İbnü'l Esîr).

İbnü'l-Esîr'den yaklaşık 30 yıl sonra Suğdak'tan geçmiş olan W. Rubruk ise seyahatnamesinde; Sinop'un karşısında bulunan Suğdak'a, Türkiye'den geçip kuzey ülkelerine yönelmek isteyen ve Rusya ile kuzey ülkelerinden Türkiye'ye gitmek isteyen bütün tacirlerin uğradıklarını ifade etmiştir. W. Rubruk ayrıca, bunlardan bir kısmının kakım, sincap kürkleri ve başka değerli kürkler getirip, diğer bir kısmının da pamuklu ve ipekli kumaşlar ile baharat getirdikleri belirtmiştir.¹⁶⁴

Altın Orda döneminin en önemli dönem kaynaklarından birisi olan İbn-i Battuta Seyahatnamesi'nde de Suğdak ile ilgili şu ifadelerle rastlamaktayız: “*Ükek şehrinde itibaren on günlük bir seyahatten sonra Deşt-i Kafçak (Kıpçak) elinin deniz kenarındaki önemli şehirlerinden biri olan Surdak'a ulaştık. Buranın limanı, yeryüzündeki limanların belki de en güzeldir ve kuşkusuz en büyüklerindedir. Çevresi sulak bahçelerle kaplıdır. Şehirde Türklerle beraber onların egemenliği altında kalabalık bir Rum cemaati yaşıyor. Halk, kendine özgü sanatı ve mesleği olan mahir insanlardan oluşuyor. Evleri hep ahşaptır*”¹⁶⁵.

5. Bulgar

Batu Han'ın orduları tarafından 1236 veya 1237 ilkbaharında ele geçirilmiş olan Bulgar Yurdu'nun nüfuz sahalarının, doğuda Ak-İtil, batıda Sura, güneyde bugünkü Saratav mıntikasına kadar geldiği ve kuzeyde Kazan'ın ötesine geçtiği bilinmektedir. Moğol istilası başlamadan birkaç yıl önce İtil boyunu ziyaret ettiği bilinen Macar Rahibi Julian'ın verdiği malumattan, büyük Bulgar ilinin kalabalık, kuvvetli ve zengin şehirleri olan bir devlet, Bulgar şehrinin de Moğol istilası arefesinde çok büyük bir şehir olduğu bilinmektedir. Rus vekayinamelerinde, Bulgar şehrinin Batu'nun kuvvetleri tarafından tamamen yakıldığı ve halkının da toptan imha edildiği söylene de, az bir zaman sonra burada tekrar sikkeler basılmış olması, şehrin kendini hemen yeniden topladığını göstermektedir.¹⁶⁶

Bulgar bölgesi, değerli kürkler ve yüksek miktarda deri ticaretinin merkezi olmasının yanı sıra, sağladığı buğdayla da Altın Orda Devleti'nde önemli bir değere

¹⁶⁴ Yakubovskiy, age., s. 15-16.

¹⁶⁵ İbn Battuta, *Seyahatname*., s. 330-331.

¹⁶⁶ Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *İA*, C. 2, İstanbul 1970, s. 790.

sahiptir. Burada diğer bölgelere göre zirai faaliyetin uzun süredir büyük bir gelişme göstermiş olması ve ileri bir ziraata sahip olması etken olmuştur. Buğday, buradan suyoluyla kolayca ve ucuz şekilde bütün Aşağı İtil havzasına ve özellikle Saray Berke ile Saray Batu şehirlerine sevk edilmekte idi. Gerek Güney Rus Prenslüklerinden, gerekse doğuda geniş bir üne sahip olmuş Kafkasya bölgelerinden gelen buğday, bu hususta Bulgar bölgesiyle rekabet edemezdi.¹⁶⁷

el-Ömerî, eserinde Bulgar bölgesi ve ticareti ile ilgili bir tacirden naklen şu bilgileri vermektedir: *“Memleketimizin tacirleri seferlerinde Bulgar şehrini geçmezler, oradan dönerler, Bulgar tacirleri de Çulman memleketine, Çulman tacirleri de Buğra eyaletine sefer ederler, zira Buğra şimalin en ucundadır, ondan öte İskender’in binasından olup yüksek bir çırakma şekli üzere büyük bir kale kulesinden başka bir mamure, hiçbir kimse için gidilecek bir yol yoktur, ötesi karanlıklardır”*¹⁶⁸.

Uluğ Muhammed Han’ın Altın Orda hanı iken para kestirdiği 1427/1428 tarihinden sonra, Bulgar şehrinin adına rastlanmamış, kuvvetle muhtemel, önce Altın Orda payitahtı Saray şehrinin gittikçe ticaret merkezi olması, sonra da Uluğ Muhammed Han’ın 1437’de Kazan Hanlığı’nı ve Kazan şehrini kurması ile Bulgar şehri önemini büsbütün kaybetmiştir.¹⁶⁹

6. Azak (Tana / Tanais)

Miletliler tarafından Tanais adıyla, bir ticaret kolonisi olarak kurulan Azak şehri, daha sonraları batıya yapılan göçler sırasında Hazar ve Peçenek hâkimiyeti altına girmiş ve XIII. yüzyıl başlarından itibaren de bir Altın Orda şehri olarak varlık göstermiştir. Karadeniz ticaretinin önemli mevkilerinden olan Azak’ta XIV. yüzyılın ilk yarısında Ceneviz ve Venedikliler bazı ticari müesseseler açmışlar ve bir konsolos bulundurmaya başlamışlardır. Şehirde bir mahalle oluşturmak isteyen Venediklilere bu izni 1332 yılında muayyen bir vergi karşılığında Özbek Han vermiştir. Bu

¹⁶⁷ Yakubovskiy, age., s. 82-83.

¹⁶⁸ Tiesenhausen, age., s. 385 (*Mesalikülebsar*- el Ömerî).

¹⁶⁹ Kurat, Bulgar, s. 791.

döneme kadar Tana adıyla bilinen şehre Azak adı ise Türkler tarafından verilmiş ve 1317'den itibaren bu ad paralarda görülmeye başlamıştır.¹⁷⁰

Bu dönemde bölgede balıkçılık, hayvancılık ve köle ticareti ön plana çıkmıştır¹⁷¹. İbn Battuta, ticari yapısı hakkında bir kısım bilgiler de verdiği Azak şehrini ziyaretini şu şekilde anlatmıştır: “...Üç gün daha giderek Azak şehrine vardık. Burası deniz kenarında kurulmuş, düzenli, mükemmel bir şehirdir. Cenevizli ve diğer milletlerden gelen tacirler oraya ticaret amacıyla hücum ediyorlar. Ahılardan Bıçakçı Ahi şehrin nüfuz sahibi kişilerindendir. O, gelen giden yolcuya zaviyesinde yemek ikram eder”¹⁷².

İbn Battuta'nın bu ifadeleri şehrin aktif bir ticaret hayatının olduğunu göstermesinin yanı sıra, burada “Ahi Bıçakçı” adına rastlanması ve ondan nüfuzlu bir kişi olarak bahsetmesi Anadolu'da olduğu gibi burada da Ahilerin yaşadığını ve dolayısıyla Ahi Teşkilatı'nın varlığını göstermektedir.

1475 yılında, Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek isteyen Fatih Sultan Mehmet tarafından, başta Kefe olmak üzere Azak ve civarı fethedilmiş ve buradaki İtalyan kolonilerinin varlığına son verilmiştir.¹⁷³

7. Ürgenç (Gürgenç)

Otrar hadisesinden sonra Harezm'in merkezi Gürgenç'i kuşatan Moğollar, bir kaç aylık mukavemet sonunda ele geçirdikleri şehri yakıp yıkmışlar, Amuderya bentlerini açarak burasını sular altında bırakmışlar ve harabeye çevirmişlerdir. Bundan sonra Moğollar, o zamana dek Gürgenç olan şehrin adını Ürgenç olarak değiştirmişler ve şehri yeniden, eskisine çok yakın bir yerde, Ceyhun'un Hazar denizine dökülen başka bir kolunun sağ kıyısında inşa etmişlerdir.¹⁷⁴

Bölgede ziraat ve köylerin bayındırlığı Moğollardan önceki haline döndürülememiş olsa da, Moğol devrinde bu bölgelerde seyahat eden Müslüman ve Avrupalı seyyahlar, Ürgenç'i, Avrupa ile Uzak Doğu ticaret yolu üzerindeki en

¹⁷⁰ Mustafa L. Bilge, “Azak”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 300.

¹⁷¹ Bilge, agm., s. 300.

¹⁷² İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 314.

¹⁷³ Bilge, agm., s. 300.

¹⁷⁴ Aydın Taneri, “Gürgenç”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 322.

büyük şehirlerden biri olarak tasvir etmektedir. 1333 yılında burada bulunan İbn Battuta da Ürgenç için “*Türk şehirlerinin en büyük, mühim ve güzellerinden biri*” ifadesini kullanmıştır.¹⁷⁵ Bunlar da bize, Moğolların şehri yeni yerinde çok hızlı bir şekilde imar etmenin yanı sıra, aktif bir konuma getirdiklerini göstermektedir.

Altın Orda döneminde, Harezmi ülkesi, Saray istikametinden gelen veya Saray’a giden bütün Asya tacirlerinin uğrağı olup, buranın merkezi Ürgenç de çok canlı bir ticari potansiyele sahipti. Bulgar ve Saray üzerinden kuzey-güney yönünde cereyan eden ticari faaliyetlerde, Derbend yolu tehlike arz edince, Harezmi yolu devreye girmekte idi. İskandinav memleketlerine kadar uzanan Bulgar ticaret kolonileri vasıtasıyla elde edilen emtia ve köleler ile Bulgar bölgesi mahsulleri de, kervanlarla Ürgenç pazarlarına getirilerek satılmaktaydı.¹⁷⁶

Özellikle İtil Havzası’ndan Ürgenç’e getirilen ticaret emtiası arasında, hayvan derileri, bal, mum, giyim eşyası, İskandinavya’dan sevk edilenler arasında balık dişi ve tutkal, türlü zırhlar, kılıçlar yer almaktaydı. Sibiryalı bozkırlarındaki göçebe halk da Harezmi pazarlarına koyun, sığır ve at sürüleri eşliğinde gelmekteydi. Hanları ve çarşılarının zenginliği göz kamaştırıcı, halıları, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumaları meşhur Ürgenç, uygun coğrafi konumu neticesinde hareketli bir ticarete sahip olup, ahalisi müreffeh bir şehir olarak tarif edilmektedir.¹⁷⁷

Ürgenç, 1388’de Timur tarafından istila edilmiş, halkı Semerkant’a sürülmüş ve şehrin yakılıp yıkılan yerlerine arpa ekilmiştir. Daha sonra Timurlulardan Şahruh Mirza tarafından imar edilip tekrar büyük bir nüfusa sahip olduysa da eski ticari önemini yeniden kazanamamıştır.¹⁷⁸

8. Astrahan (Astarhan/Hacı Tarhan)

Astrahan (Hacı Tarhan, Ejderhan, Estirhan), İtil nehrinin Hazar Denizi’ne döküldüğü deltada yer almaktadır. Burasını XIV. yüzyıl başında ziyaret etmiş olan İbn Battuta, şehrin ismini “*al-Hace Tarhan*” şeklinde kaydetmiş ve bu ismin, şehrin

¹⁷⁵ Barthold, age., s. 120.

¹⁷⁶ Kafalı, age., s. 147-148.

¹⁷⁷ Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 301.

¹⁷⁸ Taneri, agm., s. 322.

aynı adı taşıyan birine ihsan edilmiş olan arazide kurulmuş olmasından kaynaklandığını zikretmiştir.¹⁷⁹

Altın Orda Devleti'nin ilk dönemlerinde, eski Hazar Devleti'nin merkezi olan İtil şehri civarında kurulan Astrahan şehri, nehrin sağ sahilinde yer alan bir ticaret limanı olarak önemini günümüze kadar korumuştur. Şehrin, evvelce mühim bir ticaret merkezi olup, Doğu Roma'dan Don yolu ile her türlü malın geldiği bilinmektedir. Altın Orda zamanında, hanların yazlık ikametgahları olduğu anlaşılan bu şehir, 1396'da Timur tarafından tahrip edilmiş, XV. yüzyılda bilhassa Altın Orda'nın merkezi Saray'ın çöküşünden sonra tekrar ticaret merkezi olarak eski konumuna ulaşmıştır.¹⁸⁰

B. Altın Orda Şehirlerinin Transit Ticaretteki Önemi

XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle de XIV. yüzyılda Altın Orda'nın, Batı Avrupa ile Asya, özellikle Çin arasındaki transit kervan ticaretinde çok büyük bir rol oynadığını daha önce de belirtmiştik. Bu kervan yolunda öncelikle Kırım şehirleri önemli bir yer tutmakta olup, Kırım'ın ticaret ve transit limanları, batı ile doğu arasında bağlantı sağlamaktaydı.¹⁸¹

İpek yolu üzerinden yapılan Doğu ve Batı arasındaki transit ticarete son derece önemli bir fonksiyon üstlenen Altın Orda şehirleri ile ilgili, XIV. yüzyılın başlarına ait Toscana Anonimi'nde şu ifadelerin bulunduğu bilinmektedir: *“Kim ki Cenova ve Venedik'ten Çin'e gitmek isterse; alabildiği kadar keten kumaş, ince ve kalın çuha satın almalı sonra direkt yolun bulunduğu Tana'ya gitmelidir... Bu yol üzerinde güvenliği sağlamak üzere silahlı Moğol ve Tatarlarla karşılaşmak mümkündür. Hacı Tarhan'dan Saray şehrine kadar 1 günlük mesafe vardır. Bu yolda da yine Tatarlarla karşılaşılabilir... Saray şehrinde Saraycık'a kadar 8 gün boyunca nehir yolu kullanılır. Her ne kadar su yolu gibi kervan yolu da olsa, malların kaybolması açısından su yolları daha az risk taşımaktadır... Beraberinde malları olanlar isterlerse Ürgenç'e uğrayabilir. Nitekim Ürgenç, kumaşları satıp*

¹⁷⁹ Reşit Rahmeti Arat, “Astrahan”, *İA*, C.1, İstanbul 1994, s. 680.

¹⁸⁰ Arat, a.g.m., s. 681.

¹⁸¹ Yakubovskiy, a.g.m., s. 134-135.

gümüş sumlar kazanabileceğiniz karlı bir ticaret şehridir... Beraberinde malı olmayanlar Ürgenç'e uğramadan 50 günde Saraycık'tan direkt olarak Otrar'a da gidebilirler. Bu yol kadar iyi bir ticaret yolu yoktur.."¹⁸²

Yukarıda adı geçen kaynaktaki bu veriler ışığında, hem tacirlerin yol boyunca Altın Orda askerleri tarafından korunarak ilerleyebildiği, hem de bu yollardan suyolunun daha güvenli olduğu şeklinde bir çıkarım yapabiliyoruz. Ayrıca buradan, yol güzergâhındaki transit şehirlerinden her birinin, farklı ürünler için ayrı ayrı önem arzeden ticaret merkezleri olduğunu da anlayabilmekteyiz.

Kırım bölgesindeki Kerç, Kefe, Suğdak ve Azak limanları, Deşt-i Kıpçak'ın Avrupa memleketlerine açılan kapısı durumunda idi. Özellikle Ceneviz ve Venedik tacirleri, bu limanlarda koloniler teşkil ederek, her çeşit ticari emtiayı buraya getirip satmakta, veya Avrupa pazarlarına naklini buradan yapmaktaydı. Ticari bağların çok kuvvetli olduğu Mısır'a da Memlûk ordusunun temelini teşkil eden Kıpçak köleleri bu yol ile intikal etmekte idi.¹⁸³ Kaynaklardan anlaşıldığına göre; XI, XII ve XIII. yüzyıllarda Bulgar alanı, Orta Asya, Kafkasya, İran ve Uzakdoğu arasında İtil yoluyla büyük bir ticaret yapıldığı gibi, Kırım'a giden Bozkır yolunda da geniş bir alım satım faaliyeti olup, Kırım ile Trabzon ve İstanbul arasında da yoğun bir ticari faaliyet söz konusu idi.¹⁸⁴

Coğrafi mevkii itibariyle Çin, İran, Hindistan, Sibiryaya, Rusya'nın güney kesimleri ve İskandinav ülkelerinin ortasında, ticaret yollarının kesiştiği kavşak noktasında bulunan Harezm de büyük bir transit ticaret merkezi idi. Konumu dolayısıyla neredeyse bütün ticaret kervanları Harezm'e uğramak zorundaydı.¹⁸⁵

Devrinin uluslararası ticaretinin kavşak noktalarından bir diğeri olan Azak ise, XIV. yüzyıl kaynaklarında, Cuci Ulusu'nun en önemli merkezlerinden biri ve büyük ticaret yolları üzerinden Çin ile bağlanan bir şehir olarak tanıtılmaktadır.¹⁸⁶ Doğu ve Avrupa tarihçilerine göre, Azak'tan Çin'e giden kervan yolu, yorucu olmakla beraber, gerek yolcular gerekse mallar için hiç bir tehlike arzetmemekte

¹⁸² Kalan, agm., s. 49-50.

¹⁸³ Kafalı, age., s. 147.

¹⁸⁴ Safran, age., s. 150-151.

¹⁸⁵ Özdemir, agm., s. 301.

¹⁸⁶ Kalan, agm., s. 51.

idi¹⁸⁷. Azak ile Kefe arasında da, bu limanlarda Uzak Doğu ve Orta Asya mallarının değişmesine imkan veren yoğun bir ticaret trafiğinin olduğu bilinmektedir¹⁸⁸.

İtalyan tacirleri, mahalli tacirlerin ve rehberlerin yardımıyla Tana'dan Hazar Denizi'ne seyahat etmekte, bunun için kayıklarla Don Nehri'nin İtil'e yakın mahalline gelip, oradan da İtil'e geçerek Hazar'a kadar gitmekteydiler. Hazar yoluyla Şirvan'a Trabzon'a ve Geyan'a giden bu tacirler, bu memleketlerde çok eskilerden beri imal edilen ve Çin'inkinden hiç de geri kalmayan ipek almakta idiler.¹⁸⁹

Rusya ile doğu arasındaki ana yolda bulunan Novgorod şehri de Moğolların dış ticaretinin en uygun kuzey çıkışı olarak, transit ticaret ve özellikle Baltık ticaretinin gelişmesi açısından büyük önem arz etmiştir.¹⁹⁰

Görüldüğü üzere; neredeyse bütün Altın Orda şehirleri, ülkenin İpek Yolu üzerinde yer alması sebebiyle doğu ile batı arasında, Karadeniz'in kuzeyindeki en önemli limanlara sahip olması sayesinde de kuzey ile güney arasında bağlantıyı sağlayan son derece önemli transit ticaret mevkiileridir. Bu durum, Altın Orda coğrafyasının değerini artırmış ve devletin Ortaçağ dünya ticaretinde söz sahibi olmasının en büyük etkenlerinden biri olmuştur.

C. Şehirlerde Kurulan Pazarlar

Ali Mazaheri, Ortaçağ'da Müslümanların genel yaşamı hakkında bilgi verdiği eserinde, Ortaçağ pazarlarını, onbeş metre kadar genişlikte, üstü ortasında hava ve ışık girmesi için bir metre çapında yuvarlak boşluklar bırakılmış olan sayısız kubbelerle örtülü, genel olarak çok uzun yollar şeklinde tarif etmiştir. Yüzlerce kubbenin bu pazarları örttüğünü ve en önemlilerinin iki ucunda geceleri sıkıca kapatılan demir kapılar bulunduğunu belirten müellif, özellikle Kafkasya pazarlarının

¹⁸⁷ Yakubovskiy, age., s. 135.

¹⁸⁸ Safran, agm., s. 152-153.

¹⁸⁹ Canbek, age., s. 46-47.

¹⁹⁰ Vernadsky, age., s. 209.

da bu şekilde olduğu bilgisini vermiştir. Buradan, Altın Orda Devleti pazarlarının da bu şekilde olduğu çıkarımını rahatlıkla yapabiliriz.¹⁹¹

Altın Orda şehirlerinde etkin bir şekilde görülen pazarlar, özellikle başkent Saray'a geniş bir ün sağlamaktaydı. Bu pazarlar, buraya doğu ve batı ülkelerinden gelen bütün tacirlerin alışveriş mekanı olmakla kalmayarak, yerli ihtiyaçları da karşılamakta idi. Büyük miktarda hububat, et, süt ürünleri, yapağı, deri vb getiren Aşağı İtil göçebeleri, ihtiyaçlarını bu pazarlarda rahatlıkla bulup satın alabilirlerdi. Köylüler, kumaş, madeni eşya, toprak kaplar vb., göçebeler ise zahire ve kaba pamuk kumaşlar alırlardı. El-Ömeri ve İbn Battuta'nın da bildirdiği üzere, Saray'da İran, Doğu Roma, Anadolu, Orta Avrupa, Baltık Ülkeleri, Ceneviz, Mısır, Hindistan gibi dünyanın çeşitli ülkelerinden gelme birçok tacir bulunmakta ve bu şehir, pazarının milletlerarası olmasıyla karakteristik bir özellik, uluslararası bir ün kazanmaktaydı.¹⁹²

Tacirlerin, ipekli Çin kumaşları almak için Çin'e gitmelerine ihtiyaç olmayıp, bu kumaşlar da Altın Orda ülkesi pazarlarında bilhassa da Saray pazarında bulunabilmekte, Macaristan ve İtalya tüccarı da bu ürünleri Saray pazarından almaktaydı. Ancak Avrupalı ve Doğulu tacirlerin dikkatlerini en çok Bulgar'dan ve Bulgar'ın kuzeyindeki alanlardan gelen derilerin çektiğini, bundan başka bu pazarlarda, Aşağı İtil havzasından gelen deri ve ağaç kabuklarının da satıldığını biliyoruz.¹⁹³

İbn Battuta, Saray şehrinin geniş ve düz bir alanda kurulan ve insanlarla dolup taşan pazarlarından bahsetmekte, şehirde yaşayan çeşitli halklardan her birinin de kendi bölgelerinde pazarları bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Battuta'nın verdiği bilgilerden, yabancı ülkelerden gelmiş olan tacirlere de bu pazarlarda mallarını muhafaza etmeleri için yer temin edildiğini anlamaktayız.¹⁹⁴

Saray şehrinin bulunduğu yerde Tereşçenko tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan materyaller sayesinde, şehri zanaat ve ticari yapı açısından daha yakından tanıyabilmekteyiz. Saray Berke'nin ticari kısmı, her biri başka bir esnaf

¹⁹¹ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 243.

¹⁹² Yakubovskiy, age., s. 129; Kalan, agm., s. 56.

¹⁹³ Yakubovskiy, age., s. 130.

¹⁹⁴ Kalan, agm., s. 56.

grubuna ayrılmış dar sokaklarla dolu mahallelerden teşekkül etmekteydi. Pazar günlerinde esnaf mahalleleri canlı bir Pazar halini alarak burada yapılan eşyaların alım satımına sahne olmaktaydı. Saray Berke'de madeni eşya yapan birçok esnaf mahallesi bulunmaktaydı. Bunlar; demirciler, bıçakçılar ve silahçılar, çift aletleri (orak, saban demiri vb) yapan esnaflar ile bronz ve bakır kaplar yapan esnaflardı. Madeni eşya yapımının Altın Orda başşehrinin üretim hayatında ne kadar önemli yer tuttuğu da Tereşçenko'nun raporundan anlaşılmaktadır. Kazılarda ele geçen ürünler Saray'daki zanaatlerin anlaşılmasını kolaylaştırırken, bu eşyaların bolluğuna bakılarak da burada bir çarşı veya pazar yerinin bulunduğu kanaatine varılabilmektedir.¹⁹⁵

Zanaatçıların, Saray şehrinde önemli bir tabakayı oluşturdukları bilinmektedir. Mısır, İran, Selçuklu Devleti, Orta Asya'da olduğu gibi, Altın Orda Ülkesi zanaatçılarının da ayrı esnaf loncaları oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu loncalarla ortaçağ Batı Avrupa esnaf loncaları arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Bütün bu göstergelere rağmen, Altın Orda'ya ait bir kaç kaynaktan rastlanan bazı terimlerden başka, esnaf loncaları ile ilgili kayıt çok az olup, bu yöndeki hükümler de kanıttan ziyade bu kayıtlar vesilesi ile yürütülen tahminlere dayanmaktadır.¹⁹⁶

Toktamış Han'ın 1382 yılında Hoca Beg'e vermiş olduğu yarlıkta zanaat pirlerinden bahsedilmekte, bu da bizi zanaatkarların loncalar halinde teşkilatlandıkları ve her zanaatın kendi loncası olduğu fikrine götürmektedir¹⁹⁷. Loncalara dair yazılı bir malumat olmamakla birlikte, İbn Battuta'nın Deşt-i Kıpçak seyahatinde daima misafir olduğu zaviyelerin Ahi Teşkilatı ile alakalı olması kuvvetle muhtemeldir. Bunlar dolayısıyla, müellifin fikrine göre Altın Orda şehirlerinde de dönemin Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, esnaf teşkilatları bulunduğundan şüphe edilmemelidir. İbn Battuta'nın Azak'ta misafiri olduğu,

¹⁹⁵ Yakubovskiy, age., s. 124-125.

¹⁹⁶ Yakubovskiy, age., s. 130.

¹⁹⁷ Vernadsky, age., s. 259.

Orda'nın iâşe amiri olan *Ahi Bıçakçı* da şehirde bu teşkilatın önde gelen isimlerinden olup, seyyah burada da tıpkı Anadolu ahilerinden gördüğü muameleyi görmüştür.¹⁹⁸

Şehirler ve pazarları ile ilgili yukarıda verilen bilgiler ışığında, Altın Orda şehirlerinin, yalnız İpek Yolu dolayısıyla transit ticaret güzergâhları değil, aynı zamanda geniş çarşıları ve uluslararası işleve sahip pazarları olan merkezler olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, özellikle kazılarla ortaya çıkan imalathanelerdeki ürün bolluğundan, bu ürünlerin ticari amaçlı üretildiğini ve şehirlerde, bir çok alanda üretim faaliyetlerinin varlığını anlamaktayız. Bu şehirlerdeki esnaf teşkilatları hakkında ise, başta İbn Battuta olmak üzere seyyahların ifadelerinden yola çıkarak, Altın Orda Devleti'nin ticari hayatında Ahi Teşkilâtı'nın da aktif bir rol oynadığı kanaatine varabilmekteyiz.

D. Ticareti Yapılan Başlıca Ürünler

Gerek kaynaklarda adı geçmesi dolayısı ile, gerekse kazılarla ortaya çıkan buluntuların bizlere sağladığı veriler sayesinde, Altın Orda'da yoğun olarak alışverişi yapılan ticari emtia hakkında bilgilere ulaşabilmekteyiz.

İlgili araştırmalarda her ne kadar Altın Orda'da Batılı, Rus ve Tatar tacirlerin varlığından daha çok bahsedilse de, aslında doğu ülkelerinden gelen tacirlerin daha aktif rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Doğulu tacirler, Altın Orda üzerinden Doğu Avrupa'nın ticaret merkezlerine, sadece zanaat ürünleri olan kumaş, seramik, cam, renkli metalden ürünler vs sağlamakla kalmayıp, ayrıca Batı pazarında bulunmayan ve o yüzden özellikle halkın zengin tabakalarında aşırı talep gören baharat, parfüm, çeşitli ilaçları da temin etmekteydi. Bahsi geçen bu ürünlerin ticaretinin varlığı da yine arkeolojik kazılarda, içi ilaç veya hoş kokulu maddelerle dolu olan toprak ve camdan şişeler ve kavanozlar bulunmasından anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

Altın Orda ticari hayatında ayrı bir önem arzeden Bulgar ve Harezmi alanları arasında İtil yoluyla yapılan ticaret hakkında, X. yüzyılda yaşayan Arap coğrafyacısı el-Makdîsi tarafından ayrıntılı bilgiler verildiğini ve bu yolla sevk edilen malların da

¹⁹⁸ İnan, age., s.329; Kafalı, age., s. 142.

¹⁹⁹ Kalan, agm., s. 52.

bir listesinin oluşturulduğunu biliyoruz. Altın Orda döneminde de içeriğinin değişmediğini ifade edebileceğimiz bu listede; ‘*Samur, kakım, gelincik, zerdeva, sansar, tilki, kunduz, tavşan ve keçi kürkleri, mumlar, oklar, akkavak ağacı kabuğu, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kunduz yağı, amber, işlenmiş at derileri, bal, ceviz içi, doğanlar, kılıçlar, zırhlar, kayın ağacı kabuğu, Slav esirleri, koyun, inek*’ vb. ticari emtia adlarına rastlanmaktadır.²⁰⁰

Altın Orda Devleti topraklarında, kuzeye doğru akan çok büyük nehirler bulunmaktaydı. Uzun aylar boyunca don olarak kalan ve üzerinde yalnızca köpeklerin koşulduğu tekerleksiz arabaların gidebildiği bu nehirler yoluyla, meşhur kürk ticareti yapılmaktaydı²⁰¹. “*Karanlıklar Ülkesi*”²⁰²’nden Bulgar alanına gelen kürklere karşılık, Kafkasyadan’da madeni eşya gelmekte idi ki bunlar arasında özellikle Azerbaycan kılıçları önemle zikredilmektedir.²⁰³

1. İhraç Edilen Ürünler

Altın Orda’nın diğer ülkelere ihraç ettiği başlıca ürünler; kürkler, öküz derileri ve başka deriler, balmumu, arpa, darı ve tahıl çeşitleri, peynir, şarap, Kuban’dan balık, at ve esirlerdir. Tahıl, kumaş, peynir, tuz, gümüş, bazen balık ve kürkler Anadolu’ya (Trabzon, Samsun ve İstanbul) sevkedilmekte idi. İstanbul’a gönderilen tahıl o kadar hayati bir önem taşımaktaydı ki, sevkiyatın geciktiği veya savaş sebebiyle kesildiği dönemlerde açlık baş göstermekteydi. Kıpçak ülkeleri ile Mısır arasında yapılan ticarete en mühim yeri esirler tutmakta olup, esir nakliyesi Müslüman tacirlere yasaklanmış olduğundan, bu iş Cenevizliler tarafından yapılmaktaydı. Hindistan’a ise değerli kürkler ve atlar satılmaktaydı.²⁰⁴

Bulgar sahası, gerek sanayisi gerekse ileri ziraatinin sağladığı buğdayı ve bunun sevkini kolaylaştıran İtil’in kıyılarında bulunması bakımından, büyük bir öneme sahipti. Deri, bal, balmumu, kereste, hububat, deri ve maden işleri de ülkenin

²⁰⁰ Yakubovskiy, age., s. 8.

²⁰¹ Roux, age., s. 458.

²⁰² Kaynaklarda, Bulgar’ın kuzeyinde kalan coğrafyadan genel olarak Karanlıklar Ülkesi şeklinde bahsedilmektedir. Bunun nedeni bu bölgenin kutuplara yakın olması ve 6 ay gece 6 ay gündüz yaşanması olmalıdır. (bk. İbn Battuta, *Seyahatname*.)

²⁰³ Yakubovskiy, age., s. 8.

²⁰⁴ Devlet, agm., s. 167-168.

başlıca ihracat mallarını teşkil etmekteydi.²⁰⁵ Kafkasyadan ihraç edilen malları ise yine tahıl, bal, hayvan derileri, kürk, gemi inşaatına mahsus kereste ve bakır olarak kaydetmek gerekir²⁰⁶.

Altın Orda ülkesinin diğer bir önemli kısmı olan Hazar bölgesi ise önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğundan uluslararası ticarete mühim bir rol oynamıştır. Hazar bölgesinden gemilerle İstanbul'a sığır, deri ve balık gönderilmekteydi. Ayrıca Hazar balık tutkalı da meşhur olup bununla birlikte Rusya ve Bulgar alanından gönderilen çeşitli kürkler de bu bölge üzerinden gitmekteydi. Bunlardan başka Altın Orda topraklarında ticaretine rastladığımız kunduz ve siyah tilki derileri, kuzey ülkelerinden gelen değerli balmumu, bal, kehribar gibi birçok ürün buradan Azerbaycan, Ermenistan, İran, Horasan ve Bizans pazarlarına sevk edilmekteydi. Bu ürünler buradan ayrıca Gürgenç, Bağdat, Merv, Buhara ve İskenderiye'ye kadar ulaşmaktaydı.²⁰⁷

Altın Orda ihracatında at ticaretinin de önemli bir yer tuttuğunu ayrıca belirtmek gerekir ki İbn Battuta bu konuda etraflı bilgiler vermiştir. Battuta'nın verdiği bilgilere göre; Deşt-i Kıpçak, atlarıyla ün kazanmıştır. Bu atlar Mısır'da "ekadiş" denilen cinsten olup, başta Hindistan olmak üzere birçok ülkeye ihraç edilmekte idi. Tacir kumpanyaları tarafından gönderilen ve sayıları beş altı binleri bulan bu kervanlarda, her tacire 200 at düşmekteydi. Altın Orda tüccarı bu ticareten, yüksek gümrük vergileri ve önemli yol giderlerine rağmen büyük kazançlar elde etmekte idi.²⁰⁸

Codex Comanicus'ta, Deşt-i Kıpçak sahasından ihraç edilen ticari emtia listesi şu şekilde verilmiştir; "balaban-şahin/doğan, baluc-balık, charsak-tilki kürkü, buğday, teri-deri/pösteği, bal, tein-sincap kürkü, chaten-keten, arpa, catlauc-fındık, tari-darı, caman-kimyon, kabac-kabak, eltiri-kuzu kürkü, tus-tuz, cumis-gümüş, balaux-balmumu, börü-kurt pöstekisi, bager-bakır, sausar-sansar kürkü, ous-çavdar, choy suruchi-koyun derisi, kul-köle, cager-şarap, chis-samur".²⁰⁹

²⁰⁵ Köprülü, agm., s. 426-427.

²⁰⁶ Canbek, age., s. 47.

²⁰⁷ Artmanov, age., s.517.

²⁰⁸ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 315-316.

²⁰⁹ Safran, age., s. 153-154.

a. Deri ve Kürk Ticareti

Bulgar şehri, kadim kürk ticaretinin merkezi olup, kuzey memleketlerinde kurulan koloniler vasıtasıyla kuzeyli kavimlerden elde edilen kürkler Bulgar'da işlenmekte, yabancı kürk tacirleri de bu işlenmiş kürkleri almak üzere buraya gelmekteydi.²¹⁰ Samur, kakım, tilki, sincap ve başka hayvanların derileri de, Bulgar tüccarı vasıtasıyla Türkistan, İran, Arap ve Doğu Roma ülkelerine giden çok önemli ticari mallardı. Öyle ki bu devirde sikkenin az olduğu bir dönemde bir sincap derisi sikke olarak kullanılmıştır. Bu münasebetle olsa gerek ki sincabın karşılığı olan “*tüyün*” kelimesi Kazan Türkleri’nde bugün dahi “*para*” demektir.²¹¹

Burtas ise, Burtas Nehri kıyılarında yaşayan bir Türk Kavmi’nin adı olup, onların ülkesinden gelen kürklere de aynı ad verilmiş, ‘*burtasiyye*’ denen siyah ve kırmızı tilki derileri, özellikle Arap ve Acem hükümdarları tarafından büyük rağbet görmüştür. Bu hükümdarlar yanında, siyah tilki kürkleri, samur, fenek ve benzeri hayvanların kürklerinden daha kıymetli olmuş, hükümdarlar bu kürklerden kaftan, kalpak ve palto edinmişlerdir.²¹² Mesûdî bununla ilgili olarak; “*siyah olanını Arap ve Acem hükümdarları giyer ve hava atarlar*” demektedir²¹³. Burtasların Altın Orda’nın mühim erzak kaynağı olduğu ve buradan ayrıca Müslüman tacirlerin değerli samur ve sincap kürkleri aldıkları da bilinmektedir²¹⁴.

İbn Battuta, Bulgar kuzeyinde yaşayan kavimlerle yapılan kürk ticareti ve değiş tokuş usulü ile ilgili ilginç ayrıntılar kaydetmiştir. Burada alışveriş şu şekilde cereyan etmektedir: Bu uçsuz bucaksız alanda kırk menzil ilerleyen yolcular karanlık ülkenin sınırında durarak, herkes getirdiği eşya ve malı oraya bırakır ve her zamanki menzillerine geri dönerler. Ertesi gün tekrar oraya geldiklerinde bıraktıklarının alındığını, onların yerlerinde samur, sincap ve kakım kürklerinin bulunduğunu görürler. Eşya bırakan kişi kürkleri yeterli görürse alışveriş tamamlanmış demektir. Kendi malına karşılık bunları az bulursa her şeyi olduğu gibi bırakır. ‘Meçhul

²¹⁰ Kafalı, age., s. 146-147.

²¹¹ Kurat, age., s. 114.

²¹² Şeşen, age., s. 48.

²¹³ Mesûdî, Mürûc ez Zeheb (Altın Bozkırlar), çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.72-73.

²¹⁴ Devlet, agm., s. 167.

alıcılar²¹⁵ ya kürklerin sayısını artırırılar yahut tamamen kaldırıp en başta aldıkları eşyayı oraya geri bırakırlar. İbn Battuta ayrıca, kuzey kavimlerinden gelen bu kürklerin en kalitelisinin kakum olup, renginin son derece beyaz olduğunu belirtmektedir. Kakumdan sonra samur geldiğini ve bu kürklerin başlıca özelliğinin bit kapmamaları olduğunu ifade eden seyyah, Çin'in asilleri ve ileri gelen kumandanları ile Irak ve Fars tacirlerinin bu derileri yakalarına koyduklarını da eklemektedir.²¹⁶

Kırım ve Kıpçak halkı da çok defa denizi geçerek, Anadolu'ya güzel kürklerini götürmekteydi. Ayrıca bu madde, her iki taraftan olan tutsaklarla birlikte Kırım limanlarından dönen Müslüman gemilerinin en kıymetli yükünü oluşturmaktaydı. Bu vesileyle ince kürk kullanmak, Müslüman dünyada bir gelenek haline gelmişti. Kuzeyin kürkleri buraya Tana ve Kefe yoluyla gelmekte idi.²¹⁷

b. Esir Ticareti

Altın Orda ile ticaret yapan ülkelerin, buradan en çok getirdikleri emtiadan biri de özellikle savaş esirlerinden oluşan kölelerdi. Bu yüzden savaş sonrasında ele geçirilen ganimetler arasında bulunan esirler çok önemli bir yere sahipti. Altın Orda'nın Kıpçak ülkesine 1223 yılında yaptığı ilk seferinde elde edilen savaş esirleri, Suriye ve Mısır'a satılmış, böylece Mısır'a satılan Türk esirler Memluk askeri gücünün artmasını sağlamıştı. Bu münasebetle köle ticareti en çok, ordusunun büyük çoğunluğu Kıpçak kölelerden oluşan Memlüklüler ile yapılmakta olup, bozkırım göçerlerinden alınmış erkek ve kız Türk çocukları eğitildikten sonra iyi Müslümanlar olduklarından, Memlük Devleti özellikle askerlikte kullanılabilecek Türk esirlerini seçmekteydi. Savaş esirlerinin yanı sıra, bazen açlık ve kıtlık yıllarında ebeveynlerin çocuklarını satmak zorunda kalması da köle ticaretine imkan sağlamaktaydı.²¹⁸

Kefe, Azak ve Sivastopol'da esir ticareti yapan hususi büyük pazarlar bulunmaktaydı. Kafkasya ve Kıpçak pazarlarından aldıkları esirleri Doğu Roma,

²¹⁵ İbn Battuta bu kürkleri getirenler için; "Onlar kimdir nereden gelirler bilinmez; in midirler cin midirler şimdiye kadar hiç kimse onlardan birini görmüş değildir.." demektedir.

²¹⁶ İbn Battuta, *Seyahatname*, s. 325-326; Parmaksızoğlu, age., s.93-94.

²¹⁷ Safran, age., s.151.

²¹⁸ Devlet, agm., s.166; Yuvalı, " XIII.yy Karadeniz Ticareti", s.117-118; Strange, age., s.554.

İspanya ve Mısır'a götüren Venedik ve Ceneviz tacirleri bu ticaretten çok büyük kâr sağlamaktaydı. Hatta 1263 yılında Mısır Sultanı ile Mihail Paleolog arasında yapılan anlaşma ile Mısır'a verilen Karadeniz'de seyrüsefer hakkını da, Mısırlılar özellikle esir ticareti için kullanmışlardı.²¹⁹

Altın Orda ticaretinde Rus köleleri de itibarda olup, Kırım sahillerinden satın alınarak, Sinop ve Samsun limanlarına, oradan da Anadolu'da Sivas ve Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlere getirilmiş ve buralarda satılmışlardır. Ayrıca kuzeydeki kavimlerin birbirlerine baskın düzenleyerek esirler aldıkları ve bunları Suğdak'taki Müslüman tacirlere sattıkları, kıtlık olduğunda da bu ailelerin bizzat kendi çocuklarını sattıkları bilinmektedir.²²⁰

2. İthal Edilen Ürünler

Altın Orda, ihracatının karşılığında altın ve paradan ziyade yine mal almakta olup, bu şekilde karşılıklı yoğun bir ürün alışverişi yaşanmakta idi. Örneğin Kefe Limanı'nda, her çeşit kumaş, halı, altın, iplik, ipek, pamuklu kumaşlar ve su testileri görülür, Harezm'den kumaşlar, Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan ise inci mercan getirilmekteydi. Deniz yolu ile gelen ithal malları limanlarda gümrüklenip, altın gümüş ve inciler gümrüğe tabi tutulmamakta idi.²²¹

Rubruk'un seyahatnamesinde Moğolları anlatırken kullandığı, “Çin'den İran'dan ve güney ülkelerinden gelen ipekli ve pamuklu dokumaları giyerler²²²” şeklindeki ifadesinden yola çıkarak ülkeye dışardan bolca kumaş geldiği kanaatine varabiliriz.

Deşt-i Kıpçak sahasına ithal edilen ticari emtialar *Codex Comanicus*'ta şu şekilde listelenmiştir; “*acitas-şap, mamuh-pamuk, corgasin-kurşun, nac-ipekli kumaş, yalmas-elmas, fil tisi-fil dişi, raxiana-rezene, grandul-karanfil, nardan-nar, ginzibil-zencefil, darçinij-tarçın, castana-kestane, mariand-mercan, chababa-kuru*

²¹⁹ Canbek, age., s. 47.

²²⁰ İlyas Kamalov, “Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 4, Çorum 2005, s. 5.

²²¹ Devlet, agm., s. 168.

²²² Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 38.

biber, chageth-kağıt, last-ham ipek, ypac-ipek, temir-demir, vacsis-kırmız boyası, zeytin yağı, ingcu-inci, brinc-pirinç, catife-kadife, choux-keçe kilim, yung-yün...". Bu ürünlerin ithal edildiği bölgeler ise; Mısır, Buhara, Baltık Kıyıları, İran'ın İsfahan ve Şirvan şehirleri, Hindistan, Suriye, Maveraünnehr, İtalya, Bağdat, Akdeniz Stepleri, Tibet, Çin ve Japonya olarak bilinmektedir.²²³

İthal edilen eşyalar arasında özellikle dikkati çeken camdır. XIII-XIV. yüzyıllarda cam üretimi pahalı olup her memlekette cam yapılmadığından, Altın Orda'ya, özellikle Saray şehirlerine, lüks eşyası sayılan cam eşyanın büyük bir kısmı Suriye ve Mısır'dan getirilmiştir.²²⁴

E. Ticari Terimler

Coğrafi konumu itibariyle hayli yoğun bir ticaret hayatı olan Altın Orda Devleti'nde çoğunlukla kullanılan ticari terimleri, bölgenin en yoğun unsuru olan Kıpçakların dilleri hakkında yazılmış eserlerden öğrenebiliyoruz. Çoğu zaman Altın Orda Hanlığı'na da ismini veren Deşt-i Kıpçak coğrafyasında, "*ticaret*" kelimesinin karşılığı olarak "*satov*" tabirinin kullanıldığını görüyoruz. Buna bağlı olarak "satış" anlamı "*satug*" ile, bunun karşılığı da "*alış*" (*alış*) kelimesi ile ifade olunuyor idi.²²⁵

Bir ticari faaliyetten elde edilen maddi menfaat olan kâr veya kazanç anlamları "*asih*" kelimesi ile ifade edilmiş, bu kelime Uygurca, Çağatay'ca ve Moğolca'da da bu anlamıyla kullanılmıştır. Nakit para ile yapılan alış veriş "nagt ul ucca" şeklinde ifade edildiği gibi, bugünkü anlamıyla veresiye dediğimiz ücretin sonradan ödenmesi durumu ise "*verasija*" tabiriyle anlatılmıştır. Ayrıca bu husus ile ilgili olarak "*ötünç*" kelimesi de kullanılmıştır. Kişilerin mal karşılığı yaptıkları ödemeler ise "*tolamac*" terimi ile ifade olunmuştur.²²⁶

Para birimiyle ölçülen mübadele değerini (fiyatı) anlatmak için "*baha*" veya "*saga*" tabirleri kullanılmıştır. Buna bağlı olarak, değerli manasında "*bahaly*", çok değerli anlamında da "*bahazyz*" ifadelerine rastlıyoruz. Karşımıza çıkan bir diğer

²²³ Safran, age., s. 154-157.

²²⁴ Yakubovskiy, age., s. 127.

²²⁵ Safran, age., s. 146.

²²⁶ Safran, aynı yer.

terim ise, “*parasız, bedava ver*” şeklinde tercüme edilebilen “*tölec bergil*” şeklindeki ifadedir. “*Ucuz*” kelimesi de yine bugünkü anladığımız anlamıyla kullanılmaktaydı. ‘*Alışveriş yapanlardan birinin diğer tarafa, sözleşmenin yapıldığına delil olmak üzere verdiği bir miktar para*’ şeklinde izahı mümkün olan pey akçesine ise Kıpçak coğrafyasında “*behet*” denmekte idi.²²⁷

Faiz için kullanılan “*rebe*” terimi Codex Comanicus’da “*astelan*” olarak da geçmekte olup, “*astelan*” aynı zamanda tefecilik kelimesini de karşılayan bir tabir olarak kullanılmakta idi. Bugünkü anlamıyla arz ve talep edenler arasında bağlantıyı kuran piyasa ajanları için ise “*aslançi*” tabirine rastlıyoruz²²⁸. Kıpçak sahasında en çok başvurulan alış veriş yöntemi olan mübadele (değiş-tokuş) için ise “*alisturmak*” terimi kullanılmış, genellikle gezginci tacirler bu yönetime başvurmuştur.²²⁹

Satıcıların mallarını getirdikleri ve alıcılara sundukları yeri ifade eden “*bazar*” tabiri, bugünkü pazar anlamının yanı sıra piyasa anlamına da gelmekteydi. Yine pazar anlamında “*uçar*” kelimesi de kullanılıp, küçük dükkan ve mağazalara da “*chebit veya tugan*” denmekte idi. Ticaretle iştigal eden kişi için, günümüzde kullanılan tacir anlamına denk olarak “*bazargan*” ifadesi kullanılırken, küçük tezgahlarda satıcılık yapanlar ise “*satuxcy*” şeklinde isimlendirilmekteydi.²³⁰

Ülkede en yaygın dil olan Kıpçak Türkçesi hakkındaki bu sınırlı bilgilere, yarlıklardan ve bölgede misyonerlerce tertip edildiği düşünülen Codex Comanicus’tan ulaşılabilmektedir.²³¹ Latince-Farsça-Kumanca olup Kırım, Kerç ve Taman çevrelerinde konuşulan Kıpçak dili hakkında bilgi edinebileceğimiz bu sözlük, Hristiyanlık propagandası yapan misyonerler tarafından, Kıpçaklar arasında bu dini propogandayı kolaylaştırmak ve aynı zamamda ticari hayatta kullanılmak üzere oluşturulmuştur. 2500 Kumanca söz ihtiva eden ve 1303 yılında Suğdak şehrinde yazıldığı anlaşılan Codex Comanicus, dönemin Kuman-Kıpçak hayatını aydınlatmak bakımından önemli olduğu gibi, yazılış amacı dolayısıyla da Altın Orda ticari hayatı açısından önem arz etmektedir. Çünkü sözlük her şeyden önce Kırım ve

²²⁷ Safran, age., s. 147.

²²⁸ Böyle bir tabirin mevcut olması, ülkede ticaretin gelişmişliğinin en önemli delillerindendir.

²²⁹ Safran, age., s. 147.

²³⁰ Safran, aynı yer.

²³¹ Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s.353

Kafkas sahillerinde yaşayan Katolik din adamları ve İtalyan tacirler için tanzim edilmiş ve dolayısıyla onların günlük hayatları ile ilgili terimler ve bunların Kumanca karşılıkları da sözlüğe alınmıştır. Bu sayede, Codex Comanicus'ta, Kuman-Kıpçak dilinde şehir hayatı, demircilik, madencilik ve çeşitli ticaret emtiası ile ticari terimlerin yanı sıra, dönemin Altın Orda'sı hakkında da bilgilere ulaşılabilmektedir.²³²

III. ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE TİCARİ POLİTİKA

A. Altın Orda Hanlarının Ticaretle İlgili Faaliyetleri

İç ve dış ticaret, Orta Çağ'da devlet hazinesini oluşturan en önemli unsurların başında gelmekteydi. Moğol İmparatorluğu'nda, daha Cengiz saltanatının ilk yıllarından itibaren ticaretin önemi kavranmış, Cengiz Han ticari faaliyetin gelişmesine yönelik çalışmalar yapmıştır. Bunun en büyük delili ise, 1218'de Moğol İmparatorluğu'ndan gelen ve içinde Moğol elçisinin de bulunduğu bir ticaret kervanının Otrar'da Harezmi valisi tarafından yağma edilmesi ve kervandakilerin öldürülmesi üzerine, Cengiz Han'ın Harezmi'ye savaş açmasıdır.²³³ Bu durum bize hanların en büyük kaygılarından birinin ticari ihtiyaçlara cevap vermek olduğunu kanıtlar niteliktedir.²³⁴ Abu'l Farac Tarihi'nde de bununla ilgili olarak; Moğolların müstakar ikametgahları olmadığı ve şehirlerden getirilen elbiselikler ile yataklara muhtaç olduklarından, Cengiz Han'ın, herhangi bir bölgeden kendilerine gelen tacirlere sulh sözü verdiği ve yolları muhafaza eden adamlarına bunlara zarar vermemelerini emrettiği şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.²³⁵

Cengiz Han'ın Avrasya ticaretine yönelik politikası, Altın Orda hanları başta olmak üzere neredeyse bütün ardılları tarafından devam ettirilmiştir. Öncelikle, Altın Orda Devleti'nin kurucusu sayılan Batu Han, siyasi hâkimiyetini sağladığı Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Harizm ülkelerinin ticari önemini kavramıştı. Batu, doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki eski ticaret yollarını emniyet altına aldığı

²³² Kurat, age., s. 100-101

²³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, s.117-118.

²³⁴ Kalan, agm., s. 45; Grousset, *Stepler*, s. 247; Roux, age., s. 450.

²³⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, s. 481; Ebü'l Ferec, *Muhtasari'd Düvel*, s.8

takdirde iktisâdî iktidarının da kuvvetleneceğini düşünmekte idi. Bu nedenle de baş şehri Saray'ı Asya'dan Avrupa'ya ve Yukarı Bulgarya'dan güneye giden kervan yollarının kesiştiği noktada İtil ırmağının sol sahilinde kurmuştu. Batu Han ayrıca saltanatının ilk yıllarında, Kıpçak Seferi sırasında vuku bulan tahribatın iktisadi hayat üzerindeki etkilerini silmek için, her millet ve dinden tüccarın bulunduğu bir müşavere heyetinden faydalanmaya çalışmıştır. Batu'nun bu husustaki gayretleri bütün çağdaş kaynaklar tarafından tasdik edilmiştir.²³⁶ Dönem tarihçilerinden Cüveynî'nin de; tacirlerin her yandan Batu'ya mal getirdiklerini ve Batu'nun her ne olursa olsun alıp, değerinden birkaç kat fazla bir fiyat verdiğini kaydettiği bilinmektedir.²³⁷

İtil bölgesini Cuci Ulusu'nun merkezi yaptıktan sonra Batu Han ve ardından gelenler İtil'in sağ ve sol kıyılarında ekonomik hayatı kalkındırmak için çok çaba sarfetmişlerdi. Müslüman tacirler Cengiz Han'ın ilk müşavirleri olup İslam dünyasına yaptığı seferde de ona yardımları dokunmuştu.²³⁸ Yine bu tacirler, Batu ve halefi Berke Han devrinde gördükleri saygıyı ve elde ettikleri kazancı Moğol İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde bulamamışlardı. Altın Orda hükümdarları, ticaret ve sanayiden vergi biçiminde hazineye girecek olan geliri iyi hesapladıkları, bölgedeki eski ticaret yollarının getirisini çok çabuk anladıkları ve Güneydoğu Avrupa'nın ekonomik bakımdan ifade ettiği değeri tamamiyle idrak ettikleri için bu yönde hareket etmişler, Asya ile Avrupa arasındaki ticareti hiç bir zaman olmadığı kadar genişletmişlerdir.²³⁹ Nitekim Altın Orda'da tacirlerin seyahatleri kolaylaştırılarak, savaş zamanında kervanların cepheden geçmelerine izin verilmekte, esir alınan tacirler milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılmakta idi. Örneğin 1283 yılında Ahmet Baskak, Rus knezliklerini cezalandırmak üzere çıktığı seferde Rus boyarlarıyla birlikte Alman tacirleri de esir etmiş, ancak onların tüccar olduklarını öğrenince serbest bırakmış ve mallarını iade etmiştir.²⁴⁰

²³⁶ Kafalı, "Batu", s. 209; Kafalı, age., s. 146; Köprülü, agm., s. 423

²³⁷ Yakubovskiy, age., s. 47

²³⁸ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s.110.

²³⁹ Yakubovskiy, age., s. 45,46,51; Rasony, age., s. 223; Hartog, age., s.67.

²⁴⁰ Kamalov, age., s. 287.

Özbek Han ise, Cenevizliler ve Venedikliler ile bir ticaret anlaşması imzalamıştır. Ceneviz elçileri Kefe'nin surlarını ve ambarlarını yeniden inşa etme müsadese almış, 1316'dan itibaren bu koloni yeniden büyük bir faaliyet içine girmiştir. 1332'de de yine Özbek Han aynı şekilde Venediklilere, Don'un ağzında Azak'ta bir koloni kurma izni vermiştir.²⁴¹ Canibek Han da 1347 yılında verdiği yarlıkla, Venedik'li tacirlere Azov'da ticaret yapma hakkı tanımakla kalmayıp, onları birçok konuda imtiyazlı kılmıştır. Ayrıca yarlıkta, tacirlerden sadece sattıkları mallar için vergi alınması ve tüccar gemilerinin denizde kaza yapması durumunda kıyıya gelen malların koruma altına alınarak tacirlere geri verilmesi şeklinde bir kayıt da mevcuttur.²⁴² Venedikliler bu dönem satılan malların değeri üzerinden %2 gümrük resmi ödeyerek Solhat'da ve %3 gümrük resmi ödeyerek Suğdak'da ticaret yapma hakkı elde etmişler ve hanların bu tutumu sayesinde büyük kazançlar elde etmişlerdir.²⁴³

Bunlardan başka, devlet yetkilileri, diğer yabancı ülkelerle de gerçek anlamda ticari anlaşmalar imzalayarak tüccarın işini kolaylaştırmış, ticaretin gelişimi için yapılan tüm bu müdahaleler çok parlak bir mal alışverişi ve para döngüsünün oluşmasına imkan vermiştir. Devletler arasında ilişkiler kötüye gittiği zaman dahi, ticari işlemler ancak geçici bir süre sıkıntıya uğramış, savaşlar bile ticari ilişkileri durduramamıştır. Acenteler hiç kapanmamış ya da kapanır kapanmaz hemen tekrar açılmış ve çoğunlukla yüklü miktarda parayla dolu olan kasalarına çok nadir olarak saldırılmıştır. Ayrıca her yerde, toplumun dikkatini ticarete çeken, Moğollarla ticaret yapan ve büyük İtalyan şehirlerine kadar nüfuz eden ticari rehberler de bulundurulmuş, ticaretin sürekli aktif kalması sağlanmıştır.²⁴⁴

Altın Orda hanlarının izlemiş oldukları olumlu politikalar neticesinde, ilk Moğol akınları sebebiyle kesintiye uğrayan ticaret yeniden canlanmış ve Deşt-i Kıpçak'a Doğu Romalı, İtalyan, Ermeni, Arap ve diğer yabancı tüccarlar tekrar yoğun olarak gelmeye başlamıştır.²⁴⁵ Hanların gerek bölgenin getirilerini hesap

²⁴¹ Grousset, *Bozkır*, s. 382.

²⁴² Kamalov, age., s. 287.

²⁴³ Vernadsky, age., s. 249.

²⁴⁴ Roux, age., s. 459-460.

²⁴⁵ Kalan, agm., s. 43.

ederek, gerekse Cengiz Yasası'nın emirleri ve diğer Moğol uluslarına da uyumlu olarak uyguladıkları politika, Moğol İmparatorluğu'nun bir nevi ortak ticari oluşumunun neticesidir. Bu ticari politika ile ilgili çok sistemli bilgiler mevcut olmasa da, İmparatorluk genelinde rastlanan uygulamalardan yola çıkarak, Altın Orda Hanlarının ticaret politikalarını detaylandırabiliriz.

1. Yeni Yolların Yapılması ve Yam Sistemi (Posta Teşkilatı)'nin

Oluşması

Yolların iyileştirilmesi ve yeni yolların yapılması, gerek ülkenin idaresi gerekse de ticari faaliyetlerin rahatlıkla gerçekleştirilebilmesi açısından önemlidir. Bu konuyu iyi analiz etmiş olan Altın Orda Hanları da devamlı olarak yolların bakımını yaptırmış ve yeni yolların açılmasına öncelik vermişler, ayrıca nehirlerde ulaşımı sağlamak için köprüler inşa ettirmişlerdir. Nehir kenarlarında kasabalar kurularak²⁴⁶, burada yaşayanlar, nehirden geçmek isteyen elçiler ve tacirlerin güvenle karşıya geçmelerini temin etmekle yükümlü olmuştur.²⁴⁷

Altın Orda hâkimiyeti öncesinde, Kafkasya yollarının çoğu yalnız yüklü hayvanların geçmesine müsait olup, düz yerlerde ise sadece yağmursuz ve kuru mevsimlerde araba nakliyatına imkan bulunmakta idi. Ermeni tarihçisi Papas Magaki'nin kaydettiğini bildiğimiz bir rivayete göre; Moğollar Kafkasya'yı zaptettikten sonra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan halkını “araba ile rahat geçilebilmek için” dağları ve tepeleri yıkıp düzeltmeye mecbur etmişlerdir.²⁴⁸

Ortaçağda, devletlerin siyasi ve sosyal boyutta merkezi idareyi kurarak büyümelerinin ve uzun süre hâkimiyet sürmelerinin en önemli şartlarından biri de haberleşme teşkilatı olmuştur. Cengiz İmparatorluğu da muazzam bir genişliğe erişince, başkent Karakorum ile imparatorluğun diğer ülkeleri arasında haberleşme ve posta işlerinin düzenlenmesi zarureti ortaya çıkmıştı. Cengiz Han, bu geniş coğrafyada iletişimi sağlamak amacıyla 1206 kurultayından hemen sonra haber ve

²⁴⁶ 1253-1254 tarihlerinde Altın Orda topraklarını ziyaret eden Rubruk'un seyahatnamesinde, bu tarzda kurulmuş kasabalar hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. W. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*.

²⁴⁷ Kalan, a.g.m., s. 53.

²⁴⁸ Canbek, age., s. 19-20.

mektupların iletileceği bir posta teşkilatı kurma kararı almıştı. Ayrıca Cengiz Han, birer günlük mesafede posta istasyonlarının kurulmasını ve bu istasyonlarda devletin resmi postacıları ve elçileri için yedek atlar bulundurulmasını emretmişti. Buna göre; imparatorluğun çeşitli yerlerine haber ve mektupları ulaştıran postacı ulakların ihtiyaç ve işlerinin karşılanmasından bu yerlerin halkı ve idarecileri sorumlu idi. Ancak, daha sonra Ögeday Kağan'ın 1240 yılında topladığı kurultayda, haberlerin mevcut sistemde geç ulaştığı ve yerleşik merkezler halkı ile idarecilerinin bu külfetlerden müzdarip olduğu konusu görüşülmüştü. Bunun üzerine ulaşım ve posta işi yeniden gözden geçirilerek “Yam” adı verilen gelişmiş posta teşkilatı meydana getirilmişti. Ayrıca istasyonlar, eyaletlerde naiblerin emrine verilmiş, menzilleri tayin ederek hanedanın prensleriyle irtibatı temin için de hususi bir “yamçı” (posta müdürü) tayin edilmişti. Bunların dışında, “köprücü ve yol raçuluk” (köprü ve yol memurluğu), “tutkaulluk” (yol göstergelerine bakma), “gemicilik” (nehir seyr seferi için görevli memur), “sahil muhafızlığı” ve “yurtçuluk” (posta noktaları için sorumlu memur) gibi görevler belirlenmişti. Bu yeni sisteme göre; her ulus kendi merkezleri ile Kağanlık Ulusu arasındaki kestirme istikamet boyunca posta menzillerini kendisi kuracak, Deşt-i Kıpçak Seferi ile meşgul olduğu için kurultayda bulunamayan Batu Han'a da kurulması kararlaştırılan bu sistem haber verilecekti.²⁴⁹

Bütün imparatorluk dahilinde yeniden kurulduğu anlaşılan teşkilatın, o tarihte teşekkülü henüz tamamlanmamış olan Altın Orda'da da bu şekilde tesis olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda'nın Kağanlık Ulusu ile irtibatı kurulurken, aynı zamanda kendi dahilî bünyesinde de merkez ile bölgeler arasındaki menzillerde bu teşkilatın kurulmuş ve yerleşmiş olması bu sistemin neticesidir. Altın Orda'da da Moğol İmparatorluğunun genelinde olduğu gibi yam teşkilatı aktif bir şekilde işlemiş, yamlar genellikle önemli kervan yolları üzerinde 30 ile 50 kilometrelik mesafede inşa edilerek ülkedeki bütün şehirleri ve limanları birbirine bağlamıştır. Altın Orda Hanlarının verdikleri yarlıklarda da gerek yam vergisi gerekse de meslek grubu

²⁴⁹ Kafalı, age., s. 133-134; Kamalov, age., s. 291-292; Devlet, agm., s. 169; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s.459.

olarak “yamçı”dan söz edilmiş, genel olarak yam teşkilatı ordudan sonra belki de en etkili devlet kurumu olmuştur.²⁵⁰

2. Yolların Güvenliğinin Sağlanması ve Kervansarayların İnşası

Kervan ticareti, ancak güvenli yollarda rahat bir şekilde gerçekleştirilebileceği için, tacirler her daim gerekli şartların sağlandığı güzergâhlarda ticaret yapmayı tercih etmişlerdir. Altın Orda Hanları da bu amaçla ticaret yollarının güvenliği meselesi ile özel olarak ilgilenmiş, tacirlerin rahat bir şekilde yolculuk yapabilmesine büyük önem vermişlerdir.

Altın Orda Hanları, Tutgaul adı verilen özel birliklerle bir yandan yolun güvenliğini temin ederken, bir yandan da bunlar aracılığıyla sorumlu oldukları güzergâhlardaki gümrük ve ticaret vergilerini toplamaktaydılar. Devletin bu silahlı kuvvetleri, tacirleri sınırlar içinde koruma altına almakla kalmayıp, bir tehdit söz konusu olduğunda sınırlar ötesinde dahi müdahale edebilmekteydi. Ayrıca hanlar, hem iç hem de dış ticaretin güven içinde gerçekleşmesini sağlamak için kervan yolları kadar pazarların da haydutlar ve hırsızlardan korunmasına yönelik politikalar izlemekteydi. Ticaret yollarının güvenliği ve tacirlerin seyahatlerine dair kıymetli bilgiler veren Pegolotti'nin; Azak'tan Çin'e giden yolun gece gündüz son derece güvenli olduğu, tüccar seyahat esnasında yolda ölürse malları ve parasının öldüğü ülkenin hükümdarına teslim edildiği, tüccarın kardeşi veya yakın dostu yanında ise veya varisi varsa bu varlıkların onlara ulaştırıldığı şeklinde bir bilgi kaydettiğini bilmekteyiz.²⁵¹ Bu münasebetle de Azak şehrinin transit önemi son derece artmış, imparatorluğun merkezi ile civar şehirleri birleştiren mükemmel ve emin yollar, ticaret müesseselerinin çoğunluğunu, mallarını Azak yoluyla göndermeye sevk etmiştir.²⁵²

Yine bu ticaret yolları üzerinde tacirlerin rahatça seyahat edebilmesi için belli aralıklarla su kuyuları açılmış ve çok sayıda kervansaray inşa edilerek, tacirlerin burada ihtiyaçlarını karşılamaları ve konaklamaları sağlanmıştır. Ticari faaliyetlerde

²⁵⁰ Kafalı, age., s. 133-134; Kamalov, age., s. 291-292; Kalan, agm., s. 53-54.

²⁵¹ Kalan, agm., s. 54,55; Roux, age., s. 459.

²⁵² Canbek, age., s. 45.

ulaşımın ve nakliyenin en önemli bileşenlerinden olan kervansaraylar, yolcular ve kervanlar için ayrı bir önem taşımıştır. Bu nedenle yerel hükümdarlar, ayrıca ticaretle uğraşan büyük sermaye sahipleri ve memurlar kendi mal varlıklarının bir kısmını kervansarayların, köprü ve geçişlerin inşa edilmesi ile tamirine harcamışlar, kervan yollarındaki hizmetlerle ilgili sorunları üzerlerine alarak özenle çözüme kavuşturmuşlardır.²⁵³

Görüldüğü üzere, ulaşımın ve bu sayede ticaretin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için çok önemli hususlar olan güvenlik ve haberleşme, devletin son derece ehemmiyet verdiği meselelerdendir. Bu nedenle Altın Orda'da en sistemli işleyen kurumlardan biri, Yam adı verilen posta ve yol güvenliği sistemi olmuştur. Devlet bu teşkilat ile yalnız haberleşmeyi değil, güvenliği de tesis etmeye çalışmıştır. Bu tutum ise, bu topraklarda ticaretin neden Cuci Ulusu'nun hakimiyeti ile birlikte daha aktif işler hale geldiğini açıklamaktadır.

3. Pazarlar ve Fuarların Kurulması

Altın Orda Devleti'nde hemen her yerleşim yerinde pazarlar kurulmakta olup, bu pazarlarda her türlü ürünün satışı için ayrı ayrı belirlenmiş bölümler ve tezgahlar mevcuttu. Altın Orda pazarlarının bir başka özelliği de burada satılan endüstriyel ve el sanatlarına dair ürünlerin bizzat üreticileri tarafından orada imal edilip satılması idi. Böylece bu pazarlarda arada çok fazla aracı olmaksızın üreticiden tüketiciye ulaşan bir alışveriş imkanı bulunmaktaydı.²⁵⁴

Devletin ticarete yönelik aktif politikası sayesinde Altın Orda tüccarı, çeşitli ülkelerdeki uluslararası ticaret fuarlarına da katılarak, kendi ürünlerini satıp farklı ülkelerden gelen malları satın alabilmekteydi. Ticaret fuarları uluslararası ticaret açısından büyük önem taşımaktaydı. Fuarların toplanma sıklığı fazla olmasa da toplandıkları zaman uzun süre hizmet vermekteydi. Kayseri'deki Yabanlu Pazarı ile Sivas, Orta Anadolu şehirleri ve Buhara'daki Bazar Mokh gibi, kaynaklarda zikredilen uluslararası bir çok fuar, varlığını XX. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.²⁵⁵

²⁵³ Kalan, agm., s. 55.

²⁵⁴ Kalan, agm., s. 56.

²⁵⁵ Kalan, agm., s. 57.

4. Tacirlerle Ortaklık Müessesesinin Oluşturulması

Ortak kelimesi, Altın Orda Hanları'nın verdikleri yarlıklardan ve Rus kroniklerinden, “*ticaret birliğinin üyesi olan tüccar*” şeklinde anlaşılmaktadır. Yine bunların dışında doğu kaynaklarında da ‘*ortaklık*’ ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Cengiz soyundan gelen bütün devletlerde ticari hayatın temelini teşkil eden ortaklık, Moğollara Uygurlardan geçmiştir. Ortak tabirinin Uygurlardan sonra Karahanlılarda da kullanıldığı bilinmekte olup, Kaşgarlı'da ortak sözünün varlığını gösteren, “*ortak ortağından artık almaz*” şeklinde bir atasözü bulunmaktadır. Bu cümleden, ortaklık müessesesinin XI. yüzyılda atasözüne konu olacak kadar eski bir geçmişinin olduğu da anlaşılmaktadır.²⁵⁶

Öncelikle Cengiz hanedanına mensup kişiler arasında, bir nevi ticaret kredi birliği hükmünde olan ve birliğe ortak olanların paralarını faiz mukabili ödünç olarak verdiği kurumlar diyebileceğimiz ortaklıklar, Moğol İmparatorluğu'nun her yerinde aynı esas ve kanunlara tabi olmuştur. Ortaklar, devlet hazinesinden baliş (para) alıp, onu her yıl kararlaştırıldığı şekilde hazineye geri ödemekteydiler. Bir işi yapan kimselere ortak denmekte olup, ticari işletme karşılığı olan bu ortaklık uygulamasında en büyük hisse sahibi, Büyük Han'ın aile fertleri, noyanlar ve diğer üst düzey devlet adamları idi. Moğol İmparatorluğu'nun genelinde ortaklık müessesesi ve ortaklara çok büyük önem verilmiş, hatta bunların sebep olduğu savaşlar dahi yaşanmıştır. Berke Han ile Hülagû arasında 1263 yılında yapılan savaş bunun en belirgin örneklerindedir. Savaş, Berke'nin Tebriz'de iş gören ortaklarının, Hülagû tarafından öldürülerek mallarının müsadere edilmesi ile başlamış, Berke de buna kendi ülkesinde bulunan Hülagû'nun ortaklarını öldürmekle karşılık vermiştir.²⁵⁷

Altın Orda Hanları da, Cengiz Han ve diğer bütün varisleri gibi ortaklık müessesesine çok fazla önem vermişler, tüccarı desteklemekle kalmayıp bizzat ticari faaliyetlere katılmışlardır. Altın Orda topraklarındaki büyük şehirlerde, seçkin aristokratlar ve Cuci hanedanı mensuplarının bizzat katıldığı tüccar birlikleri, bir

²⁵⁶ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi-I-Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 151; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 303; Kalan, agm., s. 57.

²⁵⁷ Spuler, age., s. 470; Yuvalı, age., s. 151-152; Togan, age., s.124-125.

anlamda şirketler bulunmaktaydı. Bu birlikler, büyük ticaret kervanları kurarak gerçekleştirdikleri ticari faaliyetler sayesinde, aristokrat ve hanedan üyesi olan bu ortaklara yılda yaklaşık 100 ila 200 bin dinar arası gelir kazandırmaktaydı. Misal olarak yine, İran’da Berke Han adına ticari faaliyette bulunan ve hatırı sayılır bir mal varlığı sahibi olan ortağı gösterilebilir. Berke Han döneminde İran ile Altın Orda arasındaki ticareti bu ortaklar yürütmekteydi.²⁵⁸ Ayrıca 1393’te Toktamış Han’ın gönderdiği bir yarıklıkta “*bezirgan ortakların*” tabirine tesadüf edilir²⁵⁹. Uluğ Muhammed Han’ın da II. Murat’a gönderdiği 1482 tarihli mektup, ortak teşkilatının önemini ortaya koymasından değerli bir kaynaktır. Uluğ Muhammed bu mektupta, eski düzenin yeniden canlandırılması ve ‘*ortak*’ tüccarlara kara ve denizden gidip gelme imkanı tanınması hususundaki temennisini bildirmiştir.²⁶⁰

Ortaklar, ticaretin ve ticari emtianın çeşitlerine göre, çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Ortaklar ile “*uzan*” veya “*ozan*” denilen sanatkarlar, Hanlar tarafından ayrı darugalığa tabi tutulmuşlardı. Bunların başında bulunan kimseye de “*ortak ve uzanların darugası*” denmiş, bu da bir çeşit ticaret ve sanayi bakanlığı gibi bir kuruluş olmuştu. Ortaklar genellikle büyük ticari işlerle, yani ülkeler arasında yapılan ticari işlerle meşgul olmuşlar, devletin inşa ettiği yam, kervansaray ve köprüler ortaklar için büyük avantajlar sağlamıştır²⁶¹. Ayrıca bu teşkilat, birçok yükümlülük ve vergiden muaf tutulmuş ve diğer yerli tüccar zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Böylece ticaret devlet kontrolü altına alınmış ve desteklenmiştir.²⁶²

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Altın Orda Devleti’nde imparatorluğun genelinde olduğu gibi ticaretin sürekliliği en önemli husus olmuş, devlet, oluşturduğu müesseseler ve izlediği politikalar yoluyla tüccarı desteklemiştir. Gerek sermayenin sağlanması, gerekse ülke dışında dahi tüccarın güvenliğinin tesisi yoluyla insanlar ticaret için teşvik edilmiş, devlet erkanı da bizzat bu ticarete dahil olmuştur.

²⁵⁸ Kalan, agm., s. 58.

²⁵⁹ Yakubovskiy, age., s. 132.

²⁶⁰ Kamalov, age., s. 286.

²⁶¹ Yuvalı, age., s. 152; Christopher I Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev: Kürşat Yıldırım, Ankara 2011, s.170.

²⁶² Kamalov, age., s. 286.

5. Düşük Vergi Rejimi ve Fiyat İstikrarının Sağlanması

Altın Orda Devleti'nin dış ticaretini tetikleyen en önemli unsurların başında, farklı bölgelerle yapılan istikrarlı ticaret ve hanların gümrük ve ticaret vergilerine yönelik izlenmiş oldukları doğru politikalar gelmekteydi. Vergilendirme sistemi, tüccarları ezmenin aksine onların yükünü hafifletmeye, kurdukları ticarethaneler gelişsin diye yükümlülüklerini azaltmaya ve gümrük vergilerini indirmeye yönelik idi. Devlet sürekli tartı ve ölçüleri denetlediği gibi fiyatların tutarlı olmasını da sağlamaktaydı.²⁶³

Altın Orda topraklarında uygulanan gümrük vergilerinin oranı %3 ile %5 arasında kalmış, Karadeniz kıyısındaki bölgelerde gümrük vergisi hep malın fiyatının %3'ü kadar hesaplanarak alınmıştır. Tek istisna olarak Berdibek Han (1357-1359) döneminde ve 1360 -1380 arası fetret devrinde yaşanan krizin son safhalarında ticaret vergileri %5'e kadar çıkarılmıştır. Ayrıca, Tokta ile Toktamış Han dönemlerinde yapılan reformlar sayesinde, Cuci Ulusu topraklarının tamamında para sisteminin tek standarda uydurulması, ticaretin aktif olarak gelişmesinde çok büyük önem arz etmiştir.²⁶⁴

Altın Orda'nın kaos içerisinde olmadığı dönemlerde, devlet sınırları içinde fiyat farkları da fazla olmamış, dengeyi sağlamak için belli başlı mallar uzun süre depolarda korunmuştur. XIV. yüzyılda Kırım'da böyle büyük bir deponun varlığı bilinmektedir.²⁶⁵

Görüldüğü gibi, Altın Orda'da yöneticiler, bir ülkede ekonomi ve ticaretin canlılığının, vergilerle ters orantılı olarak artıp azaldığının bilincinde olup, buna yönelik bir vergilendirme sistemi ile ülke ticaretini sürekli aktif bir konuma getirmişlerdir.

²⁶³ Roux, age., s. 459.

²⁶⁴ Kalan, agm., s. 58.

²⁶⁵ Devlet, agm., s. 167.

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA EKONOMİSİNDE ÜRETİM SEKTÖRLERİ VE EKONOMİNİN DEVLET SİYASETİ ÜZERİNDEKİ ROLÜ

I.TARIM

Moğollar erken dönemlerinde yarı göçebe bir toplum olduklarından, Kıpçak ülkesine ilk geldiklerinde ekicilik onların ekonomik hayatında hayvancılık kadar mühim bir yer edinememişti. Büyük hanlar özellikle Moğolistan'da Karakorum çevresinde memlekete mümkün olduğunca yeni tarım ürünleri sokmaya, hükümdar tarafından çeşmeler açmak suretiyle ziraati geliştirmeye çalışmışlar ve bunu Cengizlilerin hakim olduğu bütün devletlerde teşvik etmeye çalışmışlardır.²⁶⁶

Cuci ulusunun Karadeniz kuzeyindeki malum coğrafyada hakimiyet tesis ettiği ilk dönemlerde, toprak verimli olmasına rağmen, ilk başlarda buğdaydan ziyade arpa, sebze ve meyve yetiştirilmekte idi. Bunun için ise aşağı İtil ve Aktübe'de Türkistan tesiri ile yapılmış olduğunu tahmin ettiğimiz sulama kanalları inşa edilmişti. Ancak bu dönemde sebze ve üzüm istihsali de havanın fazla sert olması dolayısı ile fazla yapılamamıştır. Yalnız İtil Bulgar bölgesinde, Harezm'de Kuzey Kafkasya ve Kırım'da tahıl, meyve ve sebze yetiştirilmekteydi.²⁶⁷

Altın Orda topraklarında tahıl açısından verimli bölgelerde buğday ve arpa, darıya nazaran daha az yetiştirilmekte idi. Darı, başlıca yemeklerini teşkil etmekte olup, zeytin ve portakal haricinde bütün meyveler bulunmaktaydı. Yarı göçebe olduklarından her zaman ekemeseler de ettikleri zamanlarda İtil ve Aktübe'deki sulama kanalları sayesinde bol mahsul alabilmekteydiler. Bu konuda, Venedik Cumhuriyeti'nin Ten Nehri ağzındaki Tan kalesinde bulunan İosafata Barbaro'nun; “Şubat ayında bütün orduda herkesin duyabileceği şekilde ilan edilirdi ki, herkes ekin eksin. Buldukları yerden iki günlük mesafedeki yerlerde bütün aile efradı veya birkaç kişiyle, hayvanlarıyla beraber arabalarına tohum doldurarak tayin olunan

²⁶⁶ Spuler, age., s.345.

²⁶⁷ Devlet, agm., s.170-171.

yerlere giderler... Mahsul yetiştikten sonra arabaları, hayvanları ve lüzumlu eşyalarıyla ekin biçmeye giderler, sanki kendi topraklarıymış gibi. Toprak fevkalade mahsuldardır. Buğday çok iğri ve bazen bire elli, darı ise bire yüz verir. Bazen ekin o kadar fazla olur ki, buğdayı nereye koyacaklarını bilemezler ve olduğu yere bırakırlardı.” şeklinde bilgiler verdiği bilinmektedir.²⁶⁸

XIV. Yüzyılın ortalarında Altın Orda’da halk artık yavaş yavaş toprağa bağlı bir duruma gelmeye başlamış, böylece tarımla uğraşan bir köylü sınıfı da doğmuştur. Bunda şehir hayatının gelişmesi de önemli bir etken olmuştur.²⁶⁹

Altın Orda Devleti tarihi için önemli dönem kaynaklarından olan el-Ömerî’nin, eserinde ülke hakkında; *“bol ve gür bir bitki örtüsüyle kaplı, buğdayın boy verdiği ve sütün aktığı bir topraktır; nehirler bu toprağı sulamakta ve meyveler bol miktarda yeşermektedir”* şeklinde açık bilgiler verdiği bilinmektedir. Yine el-Ömerî’den alınmış olan bilgiler ışığında; ülkede güneyde Rus prensliklerinin buğday ürettiğini, Kafkasların kuzeyinin de tüm İslam dünyasında hasat yönünden ünlü olduğunu ve Kama bölgesinin Saray şehirlerinin ihtiyacını karşılamakla kalmayıp ihracat dahi yapan büyük bir buğday ambarı olduğunu biliyoruz.²⁷⁰

10.yy seyyahlarından el-İstahri’nin vermiş olduğu “herkesin kendi nar bahçesi var” şeklindeki bilgiye bakarak İtil bölgesinde nar yetiştiriciliğinin de olduğu kanısına ulaşabiliriz. Ayrıca yine aynı müelliften alınan bilgilere göre Hazar bölgesinde mısır ve pirinç yetiştirilmektedir.²⁷¹ İstahri’nin Kafkasya ile ilgili verdiği bilgiler ise bu bölgede bol miktarda ceviz, kestane ve incir yetiştiği yönündedir. Bunlardan başka, Kafkasya cevizinin Semerkant cevizinden daha çok beğenildiğinden de bahsetmiş ve özellikle Kafkasya incirine hiçbir memleketin incirinin yetişemediğini, Kafkasya kestanesinin Suriye kestanelerinden daha lezzetli olduğunu belirtmiştir.²⁷² Bu bilgiler ışığında (bir bölgenin tarıma elverişliliği ve yetiştirilebilen ürün türleri zaman içerisinde büyük değişiklikler

²⁶⁸ Kamalov, “Toprak ve Vergiler”, s.207-208

²⁶⁹ Kamalov, “Toprak ve Vergiler”, s.208.

²⁷⁰ Roux, age., s.474.

²⁷¹ M.İ. Artmanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.509-510.

²⁷² Canbek, age., s.36.

göstermeyeceğinden) bu coğrafyaya 13.-15. yüzyıllarda hâkim olan Altın Orda devrinde de aynı zirâî ürünlerin yetiştiğini tespit edebilmekteyiz.

İtil çevresi ve Bulgar alanı için yine 9. 10. Yy müelliflerinden Mukaddesî'nin, bölgenin en çok dikkat çeken yanının bol miktardaki bağları ve nar bahçeleri olduğu şeklinde bilgiler verdiğini bilmekteyiz²⁷³. Elçilik görevi için Bulgar şehrine gelen İbn Fazlan ise seyahatnamesinde “*onların ülkesinde fındık ağacından daha çok ağaç görmedim. O kadar ki, 40x40 fersah genişliğinde fındık ormanları gördüm.*”²⁷⁴ şeklinde bir bilgi vermektedir ki buradan bu bölgede fındık yetiştiriciliğinin de çok fazla görüldüğü bilgisine ulaşabiliriz. İbn Fazlan ayrıca “*Buğday ve arpanın bol olmasına rağmen en çok darı ve at eti yerler.*”²⁷⁵ şeklindeki sözleriyle de darı yetiştiriciliğinin bölge tarımında önemli bir etken olduğunu vurgulamıştır.

Altın Orda'nın tahıl konusunda Bulgar bölgesinden sonra diğer önemli bölgesi de Grekler tarafından ‘*buğday ambarı*’ şeklinde anıldığını bildiğimiz Kefe bölgesidir. Kefe bölgesinden ihrac edilen ürünlerin önemli bir kısmını buğdayın oluşturması bölge tarımında buğday yetiştiriciliğinin yerini açık bir şekilde göstermektedir.²⁷⁶ Kazan bölgesinde de halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta ve esas meşgalelerini ziraat teşkil etmekte olup, bu bölge Türklerinin de Bulgarlar döneminden bu yana ekin ektikleri ve ziraat kültürünü geliştirdikleri bilinmektedir²⁷⁷.

Aşağı Volga Havzası'na gelince; buradaki Volga-Dnepr arası bozkır alanlarında yaşayan Kıpçak unsur bölgede kendilerinden önce yaşamış yüksek zirâî kültüre sahip Hazarların mirasını devam ettirmekteydi. Aynı şekilde Kırım bölgesinde de Kıpçaklar önceki medeniyetlerin kalıntılarını benimsemiş ve bu tarım kültürünü sürdürmüş Altın Orda hakimiyetinde iken de bu durum aynı şekilde devam etmiştir. Kırım'ın özellikle güney sahillerinin bahçecilik ve sebze yetiştiriciliğine uygun olması özellikle Kıpçak unsurun buralarda yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Karışık bir etnik yapıya sahip Altın Orda Devleti'nin en baskın unsuru olan Kıpçaklar böylece bu coğrafyanın tarıma elverişli alanlarında yer alıp ziraatle meşgul

²⁷³ Artmanov, age., s. 511.

²⁷⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1995, s. 57.

²⁷⁵ Şeşen, *İbn Fazlan*, s. 57.

²⁷⁶ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, çev. Hrand D. Anreasya, İstanbul 1969, s.97.

²⁷⁷ Gökbel, age., s. 91.

olmuşlar, toprağı sebze meyvecilik ve hububat yönünden değerlendirmişlerdir. Bu bölgelerde yetişen ürünler de devletin ticarî ürünlerinin büyük bir kısmını teşkil etmiştir.²⁷⁸

Altın Orda ülkesinde zirai faaliyetlerin varlığı ve çeşitliliği Türk diline ait eski metinlerden de (Kıpçak sözlüğü olarak bildiğimiz Codex Cumanicus gibi) tespit edilebilmektedir. Bu metinlerde geçen ‘*sabancı*’, ‘*sapançı*’ sözcükleri ‘*çiftçi*’ anlamını karşılamaktayken, ayrıca ‘*tat*’ kelimesi de yine Kıpçak Türkçesinde ‘*ekinci,fellah*’ anlamında kullanılmış, ancak bugün bu kelimenin ‘ekinci’ anlamı kaybolmuştur. Bunlardan başka bölgede, ‘*toprağı ekip biçen, çiftçi*’ anlamında ‘*tarıyıcı*’ kelimesi de kullanılmış, bu sözcük Moğolcaya ise ‘*tariyaci*’ şeklinde geçmiştir. Klasik Moğolcada ‘*tariqu*’ şeklinde görülen ve Modern Moğolcada ‘*tarih*’ şeklinde yaşayan fiil, ‘*ekmek, tohum saçmak, dikmek, tarım yapmak, toprağı işlemek, hastalığa karşı aşulamak*’ anlamlarını karşılamaktadır. Moğolcada ayrıca, ‘*taria*’ ‘*ekin, ürün*’ köküne meslek adı yapan ‘*-çin*’ ekinin getirilmesiyle ‘*darı eken, bu işleri yapan kişi*’ anlamını kazanan ‘*tariaçin*’: ‘*çiftçi, ekinci*’ kelimesi de kullanılmaktadır. ‘*Tarla*’ kelimesi ise ekilecek yer anlamı ile Kaşgarlı Mahmut tarafından XI.yyda tespit edilmiş olup, XIII.yy sonunda Kuman-Kıpçak Türkçesinde kelimenin ‘*tarlav*’ şeklini aldığı, Çağataycada ise ‘*tarlag*’ şeklinde kullanıldığı bilinmektedir.²⁷⁹

Altın Orda topraklarında yapılan zirai faaliyetler ile ilgili ulaşılabilen bilgiler kısıtlı olsa da, gerek seyyahların notları gerek sözlüklerde geçen tarımla ilgili terimler gerekse ticareti yapılan, ihraç edilen ürünlerin olması bize göstermektedir ki ülke topraklarında aktif bir tarımın varlığı söz konusudur. Türk- Moğol unsurlarının karışımından meydana gelen ve daha çok bir Türk devleti karakteri taşıyan Altın Orda’da, ‘*yarı göçebe*’ yaşam şekli, 13. Yy sonlarında yerini artık büyük çoğunlukla yerleşik yaşama bırakmış ve bunun bir gereği olarak zirai faaliyetler de artış göstermiştir.

²⁷⁸ Gökbel, age., s.199.

²⁷⁹ Bülent Gül, “ Eski Türkçe *tarıyıcı* ‘Tarımcı, Ekinci’ Adı Üzerine”, *Türkbilig*, 32, ? 2016, s.86-87; İnan, age., s.314.

II. HAYVANCILIK

XI – XIII. asırlarda yarı göçebe hayat yaşayan Moğolların başlıca meşgaleleri çobanlık ve avcılık olup, bununla beraber iktisadi hayatlarının temelini hayvan yetiştirme teşkil etmekteydi. Moğol göçebeleri sığır, koyun, keçi ve at beslemekteydi.²⁸⁰

XIII. yüzyıl ortalarında Kıpçak coğrafyasına hakim olan Moğollar için artık bu coğrafyanın şartları belirleyici olmuş, Kıpçak sahasının hayvancılığa müsait yapısı burada tarihin ilk dönemlerinden beri yoğun bir şekilde gelen Türk göçerlerin zengin bir hayvancılık kültürü oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Bu konuda; 1246 yılında Deşt-i Kıpçak Bölgesi'nden geçen Plano Carpini'nin bozkırlarda yaşayan Türk ve Moğol unsurlarını anlatırken, onların at, deve, sığır, koyun ve keçi sürülerinin çok fazla olduğunu belirterek; *“Bütün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum, belki de hayvan bakımından dünyanın en zengin insanlarıdır”* dediği bilinmektedir.²⁸¹

Moğollarda hayvancılığın büyük oranda hayatı şekillendirmesi ile ilgili ülkeyi XIII. yyda ziyaret etmiş olan Rubruk, bu coğrafyayı tamamen aralarında böldükleri ve her komutanın emrindeki insan sayısına göre kendi otlaklarının sınırlarını ve hayvanlarını yazın ve kışın, ilkbahar ve sonbaharda nerede otlatacağını bildiklerini belirtmektedir. Nitekim bu göçerler kışın güneye daha sıcak bölgelere inip, yazın kuzeye, soğuk yerlere çıkmakta idiler. Kışın kar olduğunda sürülerini susuz otlaklarda otlattıklarını çünkü karın onlara su görevi gördüğünü de ifade eder.²⁸² Buradan Altın Orda'da özellikle de ilk dönemlerde coğrafi şartlar ve geçim kaynağını teşkil eden hayvancılığın yaşam şeklini ve yaşanılacak yeri ne kadar etkilediği anlaşılmaktadır.

Dönemin ünlü seyyahı İbn Batuta Altın Orda coğrafyası ile ilgili; zengin otlaklara sahip Deşt-i Kıpçak sakinlerinin hayret edilecek derecede çok hayvanları bulunduğunu belirtmiş ve kendi ülkesiyle kıyas yaparak, kendilerindeki koyun sayısınınca burada at olduğunu, sadece bir Türk'te bile binlerce at olabileceğini, bu

²⁸⁰ Vladimirtstov, age., s. 59-60.

²⁸¹ Gökbel, age., s. 89, 200.

²⁸² Willem Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, Ed: Peter Jackson/ David Morgan, Çev: Zülal Kılıç, Kasım 2010, s.87.

nedenle bu memlekette at fiyatlarının ucuz olduğunu ifade etmiştir. Bir de Türklerin atlarını arpa ile beslediklerini belirterek, bunu da geniş otlakların varlığı ile ilişkilendirmiştir.²⁸³ Plano Carpini ve İbn Batuta'nın verdikleri bilgilerden Deşt-i Kıpçak'ta büyük çapta hayvancılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan başka, kaynaklarda Kıpçakların sürüler halinde besledikleri bu atların sürülerine diğer Türk illerinde olduğu gibi 'yılka' dedikleri de görülmektedir. Atı günlük hayatlarının birçok alanında kullanan Kıpçakların, atın sütünden kımız yaparak içtikleri, ayrıca spor ve eğlencelerde de attan çeşitli şekillerde yararlandıkları bilinmektedir.²⁸⁴

Altın Orda halkları atın dışında et, süt, yün ve derisinden yararlanmak için koyun besiciliği yapmakta, yine et, süt ve gücünden yararlanmak için öküz ve inek, yük taşıma ve binit olarak kullanmak için de deve beslemekteydiler.²⁸⁵ Rubruk'un eserinde yer alan '*yoksullar koyun ve deri ticaretiyle geçinirler*' ibaresi ise bu koyun besleyiciliği hususunu açıklar niteliktedir.²⁸⁶

Ülkede göçler ve meralar sürülerin cinslerine göre değiştirilirdi. Misal koyunlar için iyi olan meralar, at sürüleri için elverişli olmazdı. Yaz mevsimindeki bir göç esnasında Camuga'nın Cengiz Han'a "*Eğer biz şimdi bir dağ yamacına konarsak at sürüleri besleyenler yurt kazanır; eğer akarsu yanına konarsak koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar.*"²⁸⁷ şeklindeki sözleri söylemesi de hayvancılığın toplum hayatını şekillendirmedeki önemli rolünü açıklar niteliktedir.²⁸⁸ Hayvanların türünün dışında sayısı da göçleri etkilemekte idi. Öyle ki hayvan sürüleri ne kadar kalabalık olursa o kadar çok ve sık göçmek icap etmekteydi.²⁸⁹

Özellikle ilk dönemlerde tarıma nazaran hayvancılığın çok daha fazla geliştiği ülkede konar göçer hayat süren halk, hayvanları yazın İtil veya başka nehirlerin kıyılarından kuzeye, kışın ise güneye indirmekteydi. Çok sayıda at sürüleri mevcut olup bu atlar erkekler tarafından sağılıp sütleri ekşitilerek kımız yapılmaktaydı. Sığırlar ise daha çok kadınların sorumluluğunda olup inekleri sağma işi kadınlara

²⁸³ İsmet Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, İstanbul 1971, s.76-77

²⁸⁴ Gökbel, age., s. 201.

²⁸⁵ Gökbel, age., s. 201.

²⁸⁶ Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s.98.

²⁸⁷ Vladimirtstov, age., s. 61

²⁸⁸ Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s.90.

²⁸⁹ Vladimirtstov, aynı yer.

birakılmaktaydı. Altın Orda sığırları İtalyan pazarlarında bölge halkları tarafından alınıp satılmakta, deve sürülerinin ise bir kısmı İran'a ihraç edilmekteydi.²⁹⁰

Evcil hayvanların etleri hep yemek için kullanılır, etleri yalnızca haşlama olarak değil, kavurma olarak da yenirdi. Süt mahsülleri de et ürünleri gibi özellikle ilk dönemlerde diğer bütün göçer kavimlerde olduğu gibi Moğolların temel gıda maddelerini teşkil etmekteydi.²⁹¹

Altın Orda ve imparatorluk genelindeki topraklarda hayvancılık ile ilgili karşımıza çıkan ilginç bir husus da akdoğan beslemeleridir. Yine Rubruk'un seyahatnamesinde bununla ilgili; Moğolların çok sayıda akdoğanları olduğu ve av sırasında kullanmak için besledikleri bu doğanları ellerinde taşıdıkları şeklinde bilgiler yer almaktadır.²⁹²

III. AVCILIK

Altın Orda'da toplumun iktisadi hayatında avcılık, diğer Türk toplumlarında da olduğu gibi önemli bir yer tutmakta idi. Deşt-i Kıpçak halkları avlarından hem gıda hem de bol miktarda deri ve kürk elde etmekteydiler²⁹³. Yaşadıkları coğrafyanın av hayvanları bakımından zenginliğinin farkında olup bu zenginliği en iyi şekilde değerlendiren Kıpçaklar, kürk ve deri ticaretini kendileri için önemli bir gelir kaynağı haline getirmişler ve Ortaçağ ticaretinde bu konuda önemli bir yer işgal etmeyi başarmışlardır.²⁹⁴

A. Sürek Avı

Bilinen ilk dönemlerden beri gerek Türk gerekse Moğol toplumlarında avcılık, yalnızca bir geçim kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda bir savaş talimi olarak değerlendirilmiş, bunun için de hükümdarlar eliyle toplu av merasimleri düzenlenmiştir. Büyük Moğol İmparatorluğu'nda ise daha ilk dönemlerinde dahi av

²⁹⁰ Devlet, agm., s. 171.

²⁹¹ Vladimirtstov, age., s. 65.

²⁹² Ruysbroeckli, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, s.99.

²⁹³ Elde edilen bu deri ve kürkleri üzerine yapılan ticareten, çalışmamızın ilk bölümünde bahsedilmiştir.

²⁹⁴ Gökbel, age., s.201.

Cengiz Han tarafından önem verilen bir husus olmuştur. Cengiz Moğolların binicilik ve atıcılık becerilerini sık sık tertip ettiği avlarla artırmaya çalışmıştır. Bu toplu avlar sayesinde hem gereken yiyecek tedarik edilip hem de askerler doğal olarak talim etmiş oluyordu. Cengiz Han dört oğluna çeşitli görev ve yetkiler verdiğinde oğlu Cuci'yi de kuşçubaşı yani avın başı tayin etmiş ve av için bir talimatname çıkarmıştı. Bu talimatnameye göre sürekle avları özellikle Cuci evladının devleti olan Altın Orda başta olmak üzere bütün Çingiz İmparatorluğunda kurallara bağlanmış ve hususi bir meşgale teşkil etmekteydi.²⁹⁵

1253-1255 yıllarında Moğol topraklarında seyahat etmiş olan Rubruk, halkın gıdalarının mühim bir kısmını avcılıkla kazandıklarını ifade ederek iri yabani hayvanlarla beraber kemirici hayvanları da avladıklarını belirtmiştir. Rubruk tarafından kaydedilen diğer bir bilgiye göre ise; ferdi avcılık ve cemiyet halinde avcılık (sürekle avı) olmak üzere iki tür av tarzı bulunmaktaydı. Şahinle avcılık etmeyi de seven Moğollar, ava en güzel eğlence olarak bakmaktaydılar. Cemiyet halindeki sürekle avı ise harp ve çapul seferlerinde daimi meşgalelerini teşkil etmekteydi. Bu avlarda ordunun iaşesi temin edilmekle beraber avlar aynı zamanda bir nevi savaş hazırlığı niteliği taşımaktaydı.²⁹⁶

Av geleneği ile ilgili yine Rubruk tarafından şu bilgiler kaydolunmuştur; *“onlar (Moğollar) avlanmak istedikleri zaman, büyük gruplar teşkil ederler ve av hayvanı bulunduğunu bildikleri yerleri kuşatırlar ve hayvanları çevirinceye kadar bir daire biçiminde yavaş yavaş birbirlerine yaklaşırlar; bundan sonra hayvanları oklarla öldürürler”*.²⁹⁷

Rubruk'un verdiği bilgilerin, yasanın bir bölümünde sürekle avlarından etraflıca söz eden Cüveyni tarafından da teyit edildiğini bilmekteyiz. Cüveyni'nin kayda aldığı bilgilere bakıldığında sürekle avlarının yalnız iktisadi değil askeri bir öneme de sahip olduğunu görmekteyiz. Sürekle avları, askerin yetişmesini kolaylaştıran askeri talim gibi telakki edilmekte idi. Yasanın tasvirine göre; sürekle avları kışın yapılmaktaydı. Han, ava hazırlanmak için ordulara ve karargahlara

²⁹⁵ Spuler, age., s.456-457.

²⁹⁶ Rubruk, age., s. 76.

²⁹⁷ Rubruk, aynı yer.

gereken emirleri verir, av için kaç kişi ayrılması gerektiğini bildirirdi. Ordunun onlu teşkilatına uygun olarak, sürekle avına ayrılan birlikler, onlar, yüzler, binler halinde düzenlenirdi. Adete göre süvari birlikleri bazen bir ay bezen daha uzun bir süre hanın kumandası altında geniş bir alanı kuşatırlar, kuşatma halkası metodik bir şekilde yavaşça daraltılmaya başlardı. Han ve yanındakiler düzenin bozulmamasına dikkat ederler, daralmakta olan halkadan çıkan onlara yüzlere ve binlere ağır cezalar verilebilirdi. Bu şekilde Moğolların avlarını takibi bazen iki üç ay sürer ve av hayvanlarının toplu olarak öldürülmesi kolaylaşınca kadar halkayı daraltırlardı. Hayvanları vurmaya genelde önce han ve onun yakınları başlar, onlardan sonra rütbelerine göre sırasıyla komutanlar ve nihayet askerler devam ederlerdi. Han bu süreçte artık yüksek bir yere çekilerek oradan avı takip ederdi.²⁹⁸

Uygur Türklerinde ve diğer bazı Türk devletlerinde de gördüğümüz sürekle avı uygulaması Çingizliler çağında uygulanmakla kalmayıp yasaya bağlanmıştı. Çingiz yasasında avcılarının nasıl davranacakları, ne gibi bir stratejiye uyacakları hususlarıyla beraber pek çok şey kayıt altına alınmış idi. Sürekle avı işi ülkede o kadar ciddi tutuluyordu ki yasada “sürekle avı esnasında görevini yerine getirmeyenler veya ihmalde bulunanlar şiddetle cezalandırılacaktır” şeklinde bir hüküm dahi yer almaktaydı. Mart ile Aralık ayları arası hayvanların yavrulama dönemi olduğundan av kesinlikle yasaktı. Vahşi hayvan avı ancak bu işe bakan bir komutanın izniyle yapılabilirdi. Askerlerin av sırasında tutacakları saf ve avı nasıl çember içine alacakları da kurallara bağlanmıştı. Ava çıkılmadan evvel av sayısını öğrenebilmek için avın yapılacağı yere birileri gönderilir, ava katılacak askerler de mutlaka bir eğitimden geçirilirdi. Devlet tarafından komutan ve askerlerin boş zamanlarında av ile meşgul olmaları da teşvik edilmekte idi.²⁹⁹

B. Ferdî Avcılık

Altın Orda coğrafyasında sürekle avlarının dışında ferdi avcılık da yoğun olarak görülen geçim faaliyetlerinden idi. Avcı kabileler her türlü yabani hayvanı

²⁹⁸ Yakubovskiy, age., s. 79-80.

²⁹⁹ Sadettin Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türkoloji Dergisi 1*, S:2, ? 2006, s. 15.

avlamakla birlikte başlıca avladıkları hayvanlar samur ve sincap idi. Özellikle eski Moğollarda bununla ilgili olarak, “*Bulagacin*” yani “*samurcu*” “*samur avcıları*” ve “*Keremücin*” yani “*sincapçı*” “*sincap avcıları*” adını taşıyan kabilelerin bulunduğunu bilmekteyiz. Ayrıca kaynaklarda Cuci'nin orman kavimlerini itaati altına aldığı zaman onlardan siyah samurlar aldığı şeklinde bir bilginin geçmesi de bu bölgedeki kavimlerin bu hayvanları avlayarak geçindiklerinin göstermesi açısından önemlidir.³⁰⁰ Samur, sincap, kakım, tilki ve bunun gibi birçok hayvanın derisi öncelikle bu bölgede yaşayan Bulgarlar aracılığıyla Türkistan, İran, Arap ve Bizans ülkelerine girmiş, daha sonra bu hayvanların avlanmasıyla ortaya çıkan ticaret Altın Orda döneminde de önem arz etmeye devam etmiştir. Öyle ki paranın yetişmediği zamanlarda sincap derisi para birimi olarak kullanılmıştır. Tatarca'da sincap anlamında kullanılan “*tiyen*” sözcüğü, bugün de “*para, kuruş*” anlamına gelmektedir. Tiyen sözcüğü bugün Doğu ve Kuzey Türklerinin hepsinde mevcuttur ve hem para birimi kuruş, hem de sincap anlamında kullanılmaktadır.³⁰¹

Moğolların sincap ve samur dışında bölgede birçok çeşidi bulunan fareleri de avladıkları bilinmektedir. Rubruk, bunların çok uzun kuyruklu olanlarını yemeyip av kuşlarına verdiklerini, fındık faresi gibi kuyruğu kısa olanların ise hepsini yediklerini belirtmektedir. Ayrıca sogur dedikleri birçok dağ sıçanı bulunduğu ve bunlardan da çok fazla avladıklarından bahseden seyyah, bunlardan başka Moğolların uzun kuyruklu kedileri, kuyrukları siyah beyaz olan tavşanları ve kendilerinin çok iyi ayırt etikleri birçok küçük hayvanı avlayıp yediklerini de ayrıntılarıyla anlatmaktadır.³⁰²

En sevilen ev şekli ise daha önce de bahsettiğimiz akdoğan kullanılarak yapılan idi. Bu özellikle kuşları ve tavşanları tutmak amacıyla kullanılsa da tilki, çakal, yaban eşiği de bununla yakalanırdı. Bundan başka Moğollarda bir gelenek olarak; ilk defa ava çıkan delikanlıların parmaklarının kana ve yağa bulaştırılması şeklinde bir seremoni gerçekleştirildiği ve o ilk av gününe hususi bir önem verildiği de bilinmektedir.³⁰³

³⁰⁰ Vladimirtstov, age., s.59.

³⁰¹ İklil Kurban, *Yaşlı Tarihin Yankısı (Bulgar – Tatar Tarihi ve Medeniyeti)*, ? ts, s.50.

³⁰² Rubruk, age., s. 37.

³⁰³ Spuler, age., s.456-457.

IV. MADENCİLİK

Altın Orda ülkesinde madenciliğin gelişmiş olduğunu, yukarıda bahsi geçen arkeolojik buluntuların yanında, şehirlerde madeni paraların basılmasından da anlayabilmekteyiz. Bundan başka, kazılarda bulunan çivi, metal tel, kanca, testere, bileği taşı, şakül, olta, kilit, demir zincir, kazan, saç ayağı, silahlar, sarı veya kemikten bıçak sapları da bu şehirlerdeki maden işlemeciliğinin varlığını kanıtlar niteliktedir.³⁰⁴ Bölgedeki maden ve madencilikle ilgili Müruc Ez Zeheb adlı eserinde Mesudî'nin kaydetmiş olduğu bilgi de bu konuda önem arz etmektedir. Mesudî bununla ilgili olarak; “*Rusların ülkesinde Horasan’ın Bençhir dağındaki ve Mayutıs (Azak) Denizi sahilinde yer alan Bulgar şehrindeki gibi gümüş madeni bulunmaktadır.*” şeklinde bir not düşmüştür.³⁰⁵ Buradan anlaşılmaktadır ki Altın Orda topraklarında gümüş madeni ve bunun işlemeciliği de mevcuttur.

Altın Orda şehirlerinde çalışan zanaatçılar arasında, silahçılar ile süvariler ve piyadelerin ihtiyacı olan üzengi, koşum takımı, gem, eyer gibi eşyaları yapan ustalar en mühim rolü oynayanlardı.³⁰⁶ Bu anlamda bu dönemden bize kadar gelen eşyalar arasında ise, kılıçlar ve özellikle Özbek Han’ın kabzası altın yazılı kılıcı, kemik saplı hançerlerin paslı bıçak demirleri, mızrak ve okların demir uçları, Rus kroniklerinde sık sık zikredilen ıslık sesli bir okun kemik ucu, yüksek kaşlı bir ağaç eyer, ejder tasviri taşıyan oyma tezyinatla süslü ve eyer süslemeye yarayan dökme bronz levhalar, demir gemler ve demir halkalardan yapılmış zırh kalıntıları bulunmaktadır.³⁰⁷

Altın Orda toprakları üzerinde özellikle Bulgar bölgesi ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından birini demircilik teşkil etmekteydi. Bu bölgenin eski hakimi ve halen bölgede varlıklarını devam ettiren Bulgarlar demircilikte dönemin en gelişmiş tekniklerini kullanmışlar, İtil Bulgarlarında demircilik, maden işleme ve kuyumculuk çok gelişmişti. Bunlar arasında demircilik; hem tarım ve hayvancılığı

³⁰⁴ Devlet, agm., s.169-170.

³⁰⁵ Mesudi, *Müruc Ez Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.73.

³⁰⁶ Bununla ilgili İdrisî tarafından Sükan denilen bir nehrin kıyısındaki Erhifa adlı dağdan çıkarılan bol miktarda bakır madeni Harezmi coğrafyasına getirilmekte ve burada Türk ülkelerinden başka yerlerde benzeri yapılmayan sağlam ve güzel eğerler ile çeşitli silahlar yapılmaktadır. (bk: Şeşen, age., s.123.)

³⁰⁷ Yakubovskiy, age., s. 128.

hem de savaş sanayini doğrudan ilgilendirdiği için daha büyük bir önem arz etmekteydi. Genelde şehirlerde yoğunlaşan demircilerin Bulgar bölgesinde en aktif oldukları şehir Bulgar şehrine 100 km civarı uzaklıkta bulunan Bilyar (Biler) şehri idi. Bulgar ülkesindeki yoğun maden işlemeciliği ve demir ticareti ile ilgili İbn Fazlan'ın da kayıtlar bıraktığı bilinmektedir.³⁰⁸

Ekonomi açısından bir diğer önemli bölge olan Kırım bölgesinde ise daha Hazarlar döneminde demirciliğe ayrı bir önem veren Hazar zanaatkârlarının özel atölyelerinde özgün ürünler ortaya koydukları bilinmektedir. Saltovo bölgesindeki zengin demir yatakları sayesinde, halkın neredeyse tamamı demir atölyesi sahibi idi. Bölgedeki bu yoğun demircilik faaliyetleri ile ilgili bilgilerimizi, kaynakların dışında kazılarda ortaya çıkan gelişmiş demirci atölyesi de teyit etmektedir.³⁰⁹

Altın Orda hakimiyetindeki en yoğun ve etkin kitleyi Kıpçaklar oluştururken bunların yaşadıkları alan olan İtil boyu da ülkenin en hareketli sahalarından birini teşkil etmektedir. IX. yüzyıla kadar İrtiş nehri civarında yaşayan Kıpçaklar, savaşçılığıyla öne çıkan bir boy olup dolayısıyla demirci bir Türk boyu olarak bilinmektedir. Kıpçaklar eskiden buldukları coğrafyada Göktürlere demir temin ederken XI. yüzyıl itibarıyla geldikleri İtil boyunda da bu kadim demircilik geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bölgeye gelen Kıpçaklarla mücadele eden Ruslar 1185 yılında onlarla yaptıkları bir savaşta büyük bir hezimete uğramışlar ve savaş sonrasında yazdıkları İgor Bölüğü Destanı'nda Kıpçaklarla ilgili bilgiler de vermişlerdir. Destandan anlaşıldığı üzere Ruslarla kıpçaklar arasında bu mücadeleler sırasında karşılıklı kültürel etkileşimler de yaşanmıştır. Destanın içeriğinden Kıpçakların Ruslar üzerinde bıraktığı tesirlerin özellikle madencilik ve askeri anlamda olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁰

Kıpçakların ekonomik hayatlarıyla dolayısıyla Altın Orda ile ilgili en önemli kaynaklarımızdan olan Codex Cumanicus'da (Kıpçak sözlüğü) yer alan demircilikle ilgili kavramların çeşitliliği de bize bu bölgede madenciliğin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim sözlükte '*baltıçak: çekiç*', '*bütülük: zırh*', '*çoyun: eritilmiş*

³⁰⁸ Mehmet Yağcı, "Türk Kültüründe Demir ve Demircilik", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2015, s.51-52.

³⁰⁹ Yağcı, agt., s.53.

³¹⁰ Yağcı, agt., s.54-55.

maden, *'kılıç ostası: kılıç ustası'*, *'kösöv: ocak demiri'*, *'kurç: çelik'*, *'kübe: örme zırh'*, *'saban temir: saban demiri'*, *'yarıkçi: silah ustası'*, *'temirçi: demirci'* gibi bir çok madencilik kavramının yer aldığı bilinmektedir.³¹¹

Bütün bu kayıtlardan Altın Orda ülkesinde madenciliğin ziyadesiyle gelişmiş bir alan olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda karşılaştığımız bu kayıtlardan başka; Orta Asya'dan ve özellikle Göktürklerden beri Türk devlet ve boylarında demirciliğin ne kadar gelişmiş olduğunu ve Türklerin tarihleri boyunca “demirci millet” vasfını taşıdıklarını bilmekteyiz. Altın Orda Devleti de kendi dönemlerinin en gelişmiş teknik donanımı, ticaret kabiliyeti, köklü zanaat bilgisi ve geleneklerine sahip Türk toplulukları üzerine hakimiyet tesis etmiştir. Cuci ulusu bölgeye geldiğinde bu kadim mirası onlardan devralıp devam ettirmekle kalmamış daha ileriye götürmüştür. Bu bilgiler de yine Altın Orda'da madenciliğin son derece gelişmiş olduğunu göstermektedir.

V. DİĞER MESLEKLER VE KURUMLAR

Altın Orda ahalisinin yalnız göçebe bir toplum olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile kendisini hemen belli etmektedir. Orta İtil boyunda zaten Türklerin çok erken tarihlerde köy ve şehirler kurduklarını, İtil'in aşağısındaki Türk-Moğol unsurun da bu dönem köylere ve şehirlere yerleştiklerini bilmekteyiz. Altın Orda Devleti sınırları içerisinde kaynaklarda 25 tane şehir adının geçmesinin, bu devletin yalnızca bir step imparatorluğu olmadığına göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Altın Orda Hanlığı'nın bozkırlarındaki tarım ve hayvancılık ile şehirlerdeki yoğun ticari faaliyetlerin yanında, bu şehirlerde özellikle devrin diğer memleketlerinden geri kalmayacak şekilde zanaat ve üretim faaliyetleri de görülmekteydi.

Ülkede el sanatlarının yaygın olduğunu ise Yeni Saray şehrinde sırf el sanatlarına ayrılmış bir mahallenin mevcudiyetinden anlamaktayız. Ayrıca kazılarda çok sayıda süs eşyasının ele geçmesi, yüzükler, boyun bağları, inci küpeler, kolyeler,

³¹¹ Aynı yer.

bilezikler altın ve gümüş takı ve süslerin yanı sıra çocuklar için düdükler, renkli camlar ve kemik oyuncakların bulunması da bunu gösterir niteliktedir.³¹²

Altın Orda'da toplumun üretim faaliyetleri hakkında bir diğer kaynağımız da yine Rubruk'tur. Rubruk'un verdiği bilgilere göre Moğollarda keçe imalatı da yaygın olup dericilik de bir hayli gelişmiştir. Ayrıca erkekler yaylar ve oklar yapıp üzengi ve gemler üretmekte ve eyerler yapmaktadır. Bunların yanında seramik endüstrisi de gelişmiş olup, tuğla ve seramik de imal edilmekteydi.³¹³

Altın Orda şehirlerinde gerçekleştirilen üretim faaliyetleri ile ilgili bilgilere özellikle o devirde bölgeyi gezen seyyahların ellerinden çıkan kayıtlar sayesinde ulaşılabılırken, yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan eserler de bunları teyit eder mahiyettedir. Bilhassa Saray şehrinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan su tesisatı, çini tezyinatı ile maden eritme ve işleme tesisatının mükemmelliği Altın Orda ustalarının bu hususta birçok milletin ustalarını geride bıraktıklarını göstermektedir. Bu suretle Saray şehrinde (özellikle Saray – Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin an'anesi olan yapıcılık ve madencilik yalnız muhafaza edilmekle kalmayıp daha da ileri götürüldüğünü geliştirildiğini görmekteyiz.³¹⁴

Altın Orda topraklarının önemli bir kesimini teşkil eden Harezmi bölgesinde ise ana mamülleri gıda maddeleri, hububatlar ve meyveler teşkil etmekteydi. Harezmi arazisi ziyadesiyle verimli bir arazi olduğundan yüksek miktarlarda pamuk yetişir ve koyun sürüleri sayesinde de pek çok yün elde edilirdi. Büyük sığır sürülerine sahip olan halk bunları Aral yakınındaki verimli arazilerde otlatığı için çok çeşitli peynirler üretilip ihraç edilirdi. Gürgeç çarşılarında bu bölgede üretilen bütün bu ürünlerin yanında Bulgar memleketinden getirilmiş muhtelif kürklerden bol bol bulunur, pazar bu ürünlerinin çeşitliliği ile bilinirdi.³¹⁵

Harezmi bölgesinde öne çıkan doğal ürünler arasında; balmumu, tûz denilen ve kalkanları kaplamak için kullanılan akçakavak kabuğu, balık kemikleri, balık tutkalı, halac (kayın) kerestesi, kehribar, bal ve sert kabuklu yemişler, göğüslük

³¹² Devlet, agm., s.170.

³¹³ Rubruk, age., s.23; Yakubovskiy, age., s.79; Devlet, agm., s.170.

³¹⁴ Kurat, "Altın Ordu", s. 405.

³¹⁵ Strange, age., s.553.

zırhlar, kılıçlar ve yaylar bulunmaktadır. Ayrıca Harezmi pazarlarının şahinleri, frenk üzümü (Bektaşî üzümü) ve susamı ile de meşhur olduğu bilinmektedir.³¹⁶

A. Meslek Adları

Karakter olarak bir Türk-İslam devletidir diyebileceğimiz Altın Orda Devleti'nde, Kıpçak unsurunun hem daha kalabalık, hem de daha baskın olan grup olarak devletin yapı ve karakterini en çok etkileyen unsur olduğunu bilmekteyiz. Zira halkın kullandığı dil olarak da karşımıza Kıpçak dili çıkmaktadır. Bu nedenle ekonomisini incelerken meslek adlarına değinmeden geçemeyeceğimiz Altın Orda'da icra edilen mesleklerin adlarına ve bunlar hakkındaki bilgilere de ancak Kıpçak dilindeki meslek adlarını inceleyerek ulaşabilmekteyiz.

Esnaf ve zanaatkârlıkla ilgili mesleklerin genel olarak adlandırılmasında Kıpçak Türkçesinde '*osta/usta*' kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında esnaf ve zanaatkârlığın kapsamına giren diğer meslek adlarını gruplar halinde aşağıdaki gibi sıralamamız mümkündür:³¹⁷

Gıda ve beslenmeyle ilgili meslek adları; "*aşşı*": aşçı, "*atar/atar*": güzel kokulu şeyler satan, aktar, baharatçı, "*bagırcı*": aşçı, "*tegirmençi*": değirmenci, "*etçi/yetçi*": kasap, "*etmekçi/ötmekçi*": ekmekçi, "*furunçı*": fırıncı, "*yaçı*": yağcı, "*yogurtşı*": yoğurtçu şeklindedir.³¹⁸

Ev eşyası veya aletlerinin yapımı ve onarımıyla ilgili meslek adları; "*bakırşı*": bakırcı, "*bartakçı*": testi/ fıçı yapımı ile uğraşan, "*bışakşı*": bıçakçı, "*çığırıkçı*": çarkçı/ bileyici, "*demürçi/ temirci/ demirşi*": demirci, "*eyerçi*": eyerci, "*kaşukşı*": kaşıkçı, "*közüğü*": aynacı, "*şanakşı*": çanakçı, "*yügençi*": gem yapan/gemci şeklindedir.³¹⁹

Giyim kuşam ve tekstille ilgili meslek adları ise; "*börçi*": börtü/şapkacı, "*cülah*": dokumacı, "*çekmençi*": dokumacı/ kumaş dokuyucu, "*çulhaçı*": dokumacı, "*tikçi/tikşi*": terzi, "*etikçi*": çizmeci, "*ferveçilik*": kürkçülük, "*hayat*": terzi,

³¹⁶ Aynı yer.

³¹⁷ Galip Güner, "Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi", *Turkish Studies*, Volume 5/3, ? Summer 2010, s.1425.

³¹⁸ Güner, agm., s.1425-1426.

³¹⁹ Güner, agm., s.1426-1427.

“mamukçı”: pamukçu, “nakkaş”: nakkaş/nakış yapan, “tokuç/ tokurçı”: dokuma işi ile uğraşan/ dokuyucu, “tançı”: kürkçü, “yalçı”: ilikçi/ düğmeci şeklindedir.³²⁰

Silah yapımıyla ilgili meslek adları; “kılışçı”: kılıççı, “kirişçi”: yay kirişi yapan, “yakçı/yayşı”: yay yapan, “yarıkçı”: zırh yapan zırhçı şeklinde olup, inşaat işleriyle ilgili meslek adları ise; “boyaçı”: boyacı, “kazıçı”: kazıcı/kazma işini yapan kimse, “yabçı”: bina ustası/inşaat ustasıdır.³²¹

Kıpçak dilinde ziraatle ilgili meslek adlarına gelince; “bag-ban”: bahçıvan, “ekinçi/ikinçi”: çiftçi, “eres”: çiftçilik, “sakalık”: suculuk/sulama işlerini düzenleyen ve denetleyen kimse, “tat”: çiftçi/köylü terimleri karşımıza çıkmaktadır.

Hayvancılıkla ilgili meslek adları ise; “küdüçi”: çoban, “kütövçi”: çoban, “seyis”: at bakıcısı, “teveçi/tifeçi”: deveci şeklindedir. Avcılıkla ilgili de; “avlavçı”: avcı ve “sayyad”: avcı şeklinde meslek adları vardır. Kıpçak Türkçesinde denizcilikle ilgili de “cumgalak/gavvas”: dalgıç ve “kemeçi/kemiçi/kimeçi”: gemici şeklinde kelimelerin varlığını bilmekteyiz.³²²

Günümüzde olduğu gibi ortaçağda ve özellikle de Altın Orda’da tüccarlar toplumunda ayrıcalıklı bir yere ve itibara sahip olmuş, bu durumun Kıpçak toplumundaki yansması da Kıpçak dilinde ticaretle ilgili kavramların ve meslek adlarının diğer meslek gruplarına nazaran sayıca daha fazla olması şeklinde olmuştur. Biz burada bunlardan önemli olan bazılarını değinmekle yetineceğiz; “altunçı”: altıncı/sarraf, “astlançı”: tüccar/tefeci, “çerçi”: perakendeci/bakkal, “bazarıcı”: pazarıcı/ticaretle uğraşan, “bazargan/bazergan/bezirken”: pazarıcı/tacir, “satuhçı”: satış yapan/tacir, “yolçı”: tüccar/satıcı, “taçık”: bezirgan, “bezzaz”: kumaş tüccarı, “celeb”: koyun ticareti ile uğraşan, “cevheri/kuyunçı”: kuyumcu, “sayrafi”: sarraf, “kümişçi”: gümüşçü/gümüş işiyle uğraşandır.³²³

Kıpçak dilindeki bu meslek adlarından ve çeşitliliğinden de anlaşılmaktadır ki Altın Orda Devleti çağdaşı olan devletlerde var olan pek çok meslek kolu, zanaat türü ve bunları gerektiren teknolojiye sahiptir ve ülkede neredeyse bütün iş kolları

³²⁰ Güner, agm., s.1427- 1428.

³²¹ Aynı yer.

³²² Güner, agm., s.1424, 1431, 1433.

³²³ Güner, agm., s.1435.

etkin bir şekilde mevcuttur. Ayrıca bir meslekle ilgili bir anlamı karşılayan birçok farklı kelimenin varlığı da yine aslında bu mesleklerin ne kadar etkin bir şekilde faaliyet gösterdiğini, yani Altın Orda halkının yalnızca çobanlık yapan ve bir miktar da ekip diken bir toplum olmadığını ortaya koymaktadır.

B. Esnaf Teşkilâtı

Altın Orda esnafının, demirciler, kap-kacak imalatçıları, bakırcılar, iplikçiler, inşaat ustaları, kürkçüler, marangozlar, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar, eyer imalatçıları vs şeklinde meslek gruplarına ayrılmış olması, ülkede esnaf loncalarının varlığını göstermekle beraber, bu loncaların ne şekilde teşkilatlandığı hususunda bilgilerimiz kısıtlıdır.³²⁴ Bununla birlikte, bölgede çok erken dönemde ortaya çıkan özgür ticaret fırsat alanı ve büyük bir hanedan sarayının varlığının yarattığı cazibe sayesinde bağımsızca çalışabilen insanların, aynı dönemde İslam dünyasında var olanlara benzer mesleki örgütler kurarak birlikler oluşturduklarını biliyoruz.³²⁵ XIII – XIV. asırların şehir hayatında birçok ülkede önemli rolleri olan bu örgütlerden bahseden özellikle yabancı müellifler, bunların feodal suistimallere karşı müdafaa vasıtası şeklinde siyasi bir mahiyette geliştiğini belirtmektedir. Bu yapılanmanın Altın Orda sahasındaki varlıklarıyla ilgili ise dönem seyyahlarından yalnız İbn Batuta bilgi vermektedir.³²⁶

1. Ahilik

İbn Batuta'nın seyahatnamesinde özellikle iki yerde geçen "ahı" kelimesi bizlere bu bölgede var olan esnaf örgütlenmesinin bir Ahi Teşkilatı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Müellif öncelikle; eserinde Azak şehrine seyahatini anlattığı bölümü '*Bıçakçı Ahı'nın ve Azak Beyi'nin Misafirperverliği*' şeklinde bir başlık altında vermiş, yine bu kısımda "*Ahılardan Bıçakçı Ahı şehrin nüfuz sahibi kişilerindedir. O, gelen giden yolcuya zaviyesinde yemek ikram eder. Tülük Timur Bey'in mektubu ulaşınca yanında şehir kadısı ve öğrencileriyle bizi karşılamaya çıktı, ziyafet*

³²⁴ Devlet, agm., s.170.

³²⁵ Roux, age., s.475.

³²⁶ Köprülü, agm., s.433.

düzenledi.” diye belirterek önemli bilgiler vermiştir.³²⁷ Kefe şehrinde de yine Ahilerin varlığı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan seyyah bu bölümde de; “Burada hep iyilik gördük, kötü bir muamele ile karşılaşmadık. Ertesi gün (şehrin hakimi olan) ahi geldi bize ziyafet verdi..” şeklinde sözlerle ahilerden bahsetmiştir.³²⁸

İbn Batuta dışında, Altın Orda’da esnaf teşkilatlanmasının yani Ahiliğin varlığını gösteren bir diğer dönem kaynağı da Toktamış Han’ın 1382’de Beg Hacı adlı kişiye verdiği yarıktır. Bu yarıktaki “*ustaların şeyhi*” şeklinde bir tabire rastlanır ve bu tabir bizlere yine bu bölgede bir esnaf teşkilatının varlığını gösterir.³²⁹ Tabirin ustaların ‘*şeyhi*’ şeklinde olması, yani aynı zamanda dini bir vasıf taşıması da bu teşkilatın İslam ülkelerinin neredeyse tamamından bildiğimiz, özellikle de Anadolu’da etkin durumda olan Ahi Teşkilatı olduğunun bir nevi göstergesidir.

XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başlarından itibaren özellikle Kırım topraklarında etkin olan Ahiliğin Altın Orda’ya geçişi, Türkiye Selçukluları ile önce Kıpçaklar sonrasında Altın Orda Devleti arasındaki yoğun ticari ilişkiler vasıtasıyla olmuş olmalıdır. Bu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak Selçuklular aracılığı ile Anadolu üzerinden gelen Ahiliğin etkisi Kırım’da göz ardı edilemeyecek kadar yoğun görülmüştür.³³⁰ Kırım coğrafyasına Selçuklu ülkesinden giden şeyh ve dervişleri bu topraklara çeken faktörler arasında, Anadolu’da Ahi Evren ve çevresindekilerin Moğollar (İlhanlılar) tarafından baskı görmelerini ve bu nedenle ‘pir’leri tarafından farklı bölgelere yönlendirilmiş olmaları da gösterilebilir.³³¹

Altın Orda topraklarında Ahilerin varlığına, İbn Batuta’nın şahadetleri ve Big Hacı yarığının dışında bir diğer kanıt da Kırım’da bulunan mezar taşlarıdır. Eski Kırım’da Otuz köyünde 1926 ve 1928 yıllarında kazılar düzenlenmiş ve önemli ölçüde epigrafik malzemeye ulaşılmıştır. Burada ele geçen mezar kitabelerinin işleme tarzında Anadolu’dan gelen Selçuklu ustalarının önemli bir etkisi olduğu görülmüştür.³³² Ayrıca taşlardaki soyadlarından da Kırım’da Anadolu’dan gitme

³²⁷ İbn Batuta, age., s.314.

³²⁸ İbn Batuta, age., s. 310.

³²⁹ Yakubovskiy, age., s.131-132.

³³⁰ Emel Kılıç, “Kırım Topraklarında Ahiliğin İzleri”, *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim Kültür ve Sanat- Prof. Dr. Mikail Bayram’a Armağan*, Ed: Mustafa Demirci, s. 362.

³³¹ Kılıç, agm., s. 370.

³³² Kılıç, agm., s. 363.

Ahilerin varlığını ispat edebilmekteyiz. Yapıtlarda yalnızca Türklere özgü isimlere de rastlanmasının yanı sıra, soy isimleri arasında da *'Et-Tokati'*, *'Es-Sivasi'*, *'Konevi'* gibi adların bulunması Kırım ile Anadolu arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Buradaki mezar taşlarından okunabilir durumda olan bir tanesi Şeyh Yakup Konevi'ye ait olup, tarih de içermektedir. Bu mezar özellikle Kırım topraklarındaki Selçuklu izlerini XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar götürmesi açısından önemlidir.³³³

Altın Orda'da esnaf teşkilatların varlığı konusunda Kırım bölgesi dışında Saray şehri de önemli bir yer tutmaktadır. Saray Berke'de şehrin zanaat ve ticaret kısmı her biri başka bir esnaf grubu için ayrılmış dar sokaklarla dolu mahalleler yer almaktaydı. Saray Berke'de madeni eşya yapan pek çok esnaf mahallesi bulunmakta, demirciler, bıçakçılar ve silahçılar, bronz ve bakır kaplar yapan esnaf her biri kendi mahallesinde çalışmaktaydı. Saray Berke'de önemli bir nüfus oluşturan ve etnik yapı bakımından da oldukça karışık olan zanaatçılar, fütüvvet ehlinden her esnaf zümresi, bir lonca ile birleşmiş durumdaydı.³³⁴

Verilen bilgilerden anlaşılıyor ki Altın Orda'nın özellikle Anadolu ile ilişkilerin en yoğun olduğu bölgesi olan Kırım ve şehirlerinde aktif bir şekilde feta ehli dediğimiz Ahiler etkili olmuş, Saray Berke gibi gerek etnik teşekkül bakımından daha karışık, gerekse başkent olması hasebiyle daha hareketli bölgelerde ise Ahiliğin yanı sıra farklı etnik grupların mensup olduğu farklı loncalar söz konusu olmuştur. Her iki durumda da Altın Orda topraklarında üretim faaliyetlerinde sistemli ve köklü bir yapı söz konusudur. Yine Ahilerin şehirlerde ve siyasette bu kadar etkin durumda olması da devletin Türk-İslam devleti kimliğinin göstergelerindedir.

V. KOMŞU DEVLETLERLE İLİŞKİLERDE EKONOMİNİN ROLÜ

A. Altın Orda - Rus İlişkileri

Altın Orda ve bütün Moğol İmparatorluğunda ticaretin gelişmesinden Ruslar da kârlı çıkmış, Rus knezlikleri de Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası

³³³ Kılıç, agm., s. 365-366.

³³⁴ Kılıç, agm., s. 370.

olduklarından güvenli uluslararası ticaret yollarını ziyadesiyle kullanmışlardır. Ayrıca Altın Orda Hanları, Rus şehirlerini ticaret için bir nevi üs olarak kullanıp bunları birer ticaret merkezi haline getirmişlerdir. Hanlar böylece hem Rus tacirlerden vergi toplama imkânı elde ederken, hem de Ruslar aracılığıyla da ülke ticaretini ilerletmişlerdir. Altın Orda öncesi Rus ticareti, Haçlı Seferleri nedeniyle durgun bir dönemden geçerken, Moğol idaresi altına girmeleriyle beraber Ruslar yeniden Avrupa ile ticaret yapma imkânı bulmuşlardır.³³⁵

Başta Mengü Timur olmak üzere Altın Orda Hanları, Novgorod Knezliği aracılığıyla, Kırım ve Azak'taki İtalyan kolonilerinde ticaretin gelişmesi için çalışmışlar, Baltık ülkeleri ile Novgorod üzerinden ticaret yapmışlardır. Bu münasebetle Mengü Timur'un, ticari ilişkiler açısından coğrafi konumu hasebiyle önem kazanan Novgorod'u, diğer Rus knezlikleri ve yabancı düşmanlarına karşı koruduğu da bilinmektedir. Ayrıca kroniklerde yer aldığını bildiğimiz çeşitli haberler, Rus şehirlerinde farklı memleketlerden gelmiş tüccarların varlığını göstermektedir. Bu durum da, Moğol istilasının Rus ticaretine zarar verdiğini öne süren bazı tarihçilerin ifadelerinin tam aksine, Altın Orda döneminde, Ruslar'ın batı ülkeleriyle bile daha aktif ticari ilişkiler içinde olduğunu kanıtlar niteliktedir.³³⁶ Ancak buna rağmen, yine de Yakubovskiy gibi birtakım Rus tarihçileri, Altın Orda'nın gelişmiş ekonomisinin feodal Rus prensliklerindeki köylü ahaliden zorla toplanan vergiler ve Rusya'nın sistemli bir şekilde soyulması ile izah edilebileceğini iddia etmektedir.³³⁷

Ruslar Altın Orda'nın ticari alanda sağladığı imkânları kullanmayı iyi bilmiş, çok kısa sürede Altın Orda'daki Rus tacirlerin sayıları o kadar artmıştır ki kroniklerin yanı sıra seyahatnamelerde de onlardan bahsedilmiştir. Dönem hakkında en çok bilgi edindiğimiz kaynaklardan olan İbn Battuta'nın seyahatnamesinde de Saray Berke'de birçok Rus'un yaşadığı ve onların ayrı pazarlarının olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu seyahatnameler ve Rus kroniklerinin verdikleri bilgilerden, İtil (İtil) ticaret yolunun Altın Orda Dönemi'nde büyük önem kazandığı ve Rusların da bölge ticaretinde

³³⁵ Kamalov, age., s. 287.

³³⁶ Kamalov, age., s. 288.

³³⁷ Yakubovskiy, age., s. 123.

önemli rol oynamaya başladıklarını anlayabilmekteyiz. Bu da Yakubovskiy'nin iddiasının tam tersi olarak, Altın Orda'nın ekonomisinin, Rusların var olan gelirlerini sömürme yoluyla değil, onların ve hâkimiyeti altındaki diğer unsurların ticaretlerini daha aktif hale getiren politikalar yoluyla büyüdüğünün göstergesidir. Yani aslında bu bilgilerden, Altın Orda hanlarının Rusları maddi anlamda çökertmenin aksine onların ekonomik büyümelerine vesile olduğu anlaşılmalıdır.

Rus tacirler, gerek Saray pazarlarına gerekse de gittikleri ülkelerin pazarlarına genellikle kakım, sincap ve diğer değerli kürkler götürmüşlerdir. XIV-XVI, yüzyıllarda gittikleri yerlerden Moskova'ya altın ve süs eşyaları, değerli taşlar, ipek vs ürünlerle dönen Ruslar, Altın Orda sayesinde Doğu ülkeleri ile de ticaret yapma şansı bulmuşlardır. Altın Orda yıkıldıktan sonra da Ruslar ticaret merkezleri olan Kazan ile Astrahan'ın bu konumlarından istifade etmişlerdir.³³⁸

Ruslar ayrıca Altın Orda aracılığıyla ticari ilişkilerinin gelişmesi neticesinde, diğer ülkelerle ilgili yeni bilgiler edinmişler, hatta bu bilgileri Altın Orda'dan aldıkları için birçok terimi Tatarların kullandıkları şekilde kullanmışlardır. Örneğin Çin'i Avrupalılar gibi 'China' adıyla değil de Tatarların yaptığı gibi orjinal ismi ile yani 'Kitay' şeklinde isimlendirmişlerdir. Yine ticaret ile ilgili Rusçadaki Türkçe Tatarca kelimeler de Rus ticaretinde Altın Orda etkisine işarettir. Rusçadaki altın, ambar, arşin, bazar, bakaleya (bakkal), balagan (fuar ve Pazar yerlerinde temaşa), barış (kâr), denyga (para tenge), karavan (kervan), labaz (mağaza, uncu dükkani), magariç (rüşvet) kelimeleri bunlardan bazılarıdır. Bunların yanı sıra Rusların yam sistemini ve kervansaray kültürünü de Altın Orda'dan olduğu gibi alıp benimsemeleri, yine aktif ticari ilişkilerin sonucudur. Rusçada 'yam', 'yamşık', 'karavul' ve 'kabak' (kervansaray) kelimelerinin aynen Türkçe ve Tatarcada kullanıldığı anlamıyla kullanılması da bunun başlıca delillerindendir.³³⁹

B. Altın Orda - Doğu Roma İlişkileri

İstanbul'daki Latin İmparatorluğu'nun yıkılıp, Doğu Roma başkentinin İstanbul'a taşınması ile (1261), Doğu Roma açısından, Altın Orda Devleti ile iyi

³³⁸ Kamalov, age., s. 289.

³³⁹ Kamalov, age., s. 290, 292.

ticari ilişkiler kurmak gibi kârlı bir durum da ortaya çıkmıştı. İstanbul Boğazı'nda yaşanan bu değişim Doğu Roma'dan geçen Kıpçak ve Mısır arasındaki deniz yolunu da açmıştı. Elçilik heyetlerinin geçmesinin yanı sıra bu yol köle ticareti için büyük önem arzetymekte idi. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki bu geçidi elinde bulunduran İmparator VIII. Mikhail ile iyi ilişkiler kurmak, Memlük Sultanı Baybars için de önemli idi. Çünkü Altın Orda topraklarından getirilen köleler bu yoldan Mısır'a getirilmekteydi. İlhanlılar Memlük-Altın Orda ilişkilerini bozmak ve özellikle Memlük askerî kuvvetlerinin kaynağı olan köle ticaretini engellemek için bütün Anadolu yollarını kontrol altına aldıklarından, İstanbul yolu hayati bir önem kazanmıştı.³⁴⁰

Yine 1261 yılında Altın Orda Doğu Roma ilişkileri, Nogay'ın Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'u kurtarmak için Doğu Roma üzerine yaptığı sefer yüzünden bozulmuştur. Bu tarihte Hülagû'nun emriyle IV. Rükneddin Kılıçarslan Selçuklu sultanı olunca, eski sultan İzzeddin yakınlarını da yanına alarak imparator Mikhail Paleolog'a sığınmıştır. Mikhail, İzzeddin'i daha sonra tahta çıkarıp Doğu Roma ile İlhanlılar arasında tampon bir bölge oluşturmayı planladığı için onunla iyi ilişkiler kurmuş, ancak bir süre sonra kızı Maria'yı Hülagû'ya vererek anlaşma yapması, İzzeddin'in isyan etmesine ve ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Bunun üzerine imparator, İzzeddin ve yakınlarını hapsedirmiştir. Bu duruma Sultan'ın halası ile evli olan Berke Han'ın müdahalesi gecikmemiş, Altın Orda ordusu Trakya'ya girerek birçok yeri yağmalamış ve İzzeddin Keykavus ile yakınlarını kurtarıp Berke Han'ın yanına götürmüştür(1262). Nogay'ın bu seferi İzzeddin Keykavus'un serbest kalmasının yanında Doğu Roma İmparatoru'nun Karadeniz ve Boğaz ticaretine engelini de ortadan kaldırmış, bu da en çok Memlüklerin lehine olmuştur.³⁴¹

Canibek Han dönemine kadar ilişkiler normal seyrinde iken, Canibek Han sonrası fetret döneminde ise Altın Orda ile Doğu Roma'nın herhangi bir teması söz konusu değildir. Osmanlılar Boğaz'ı ele geçirip Karadeniz ticaretine de hâkim oluncaya kadar burasını denetimi altında tutan Doğu Roma, Altın Orda Hanları için

³⁴⁰ Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri", s. 4-5

³⁴¹ Kamalov, "Altın Orda- Bizans Münasebetleri", s. 7-8

hiç bir zaman tehlike arzetmemiş, istendiği zaman askeri baskı yapılarak Mısır'a geçiş sağlanabilmişti. İtalyanlar da bu konuda Altın Orda ile hemfikir idiler. Çünkü Altın Orda'nın Mısır gibi İtalyanlar ile de ticareti söz konusuydu. Ancak Osmanlıların Gelibolu'ya hâkim olması daha sonra Altın Orda için tehlike arzedecektir.³⁴²

C. Altın Orda - Selçuklu ilişkileri

XIII. yüzyılda Anadolu'nun, Suriye ve Musul'un Müslüman halkları ile olduğu kadar, Güney Rusya Kıpçak sakinleri ile, özellikle yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Altın Orda hanları ile yoğun bir mübadele faaliyeti ve sıkı bağlantılarının olduğunu görmekteyiz. Örneğin Anadolu'da Hülagu Han'ın vergi ve ulufeyi toplamak üzere görevlendirdiği Baycu Noyan 1256'ya kadar toplayamamış, bunun sebebi ise Selçukluların bu durum karşısında Batu Han'a başvurması olmuştur³⁴³. Ayrıca yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un Berke Han'ın komutanı Nogay tarafından Doğu Roma'nın elinden kurtarılıp Kırım'a getirilmesi neticesinde, Altın Orda ve Anadolu Türkmenleri arasında yeni ve daha sıkı bir bağ oluşmuştur. Keykavus'a yarımadanın önemli bir ticaret merkezi olan Suğdak şehri yurtluk olarak verilmiş, Solhad ile Suğdak'ın gelirleri ona tahsis edilmiştir. Sultan ayrıca Berke Han'ın kızı Orbay Hatun ile de evlendirilmiş ve kendisine Kefe'de bir de saray verilmiştir.³⁴⁴ Baybars Tarihi'nde; Keykavus'un 1278'de ölümüne kadar Kırım'da kaldığı, oğlu Mesut'un ise, Mengü Timur tarafından ölen babasının karısı ile evlendirilmek istenince, iki oğlunu da yanına alarak Kırım'dan kaçtığı ifade edilmektedir³⁴⁵.

Siyasi yakınlıktan daha önemli olarak, Anadolu ve Altın Orda ülkesi arasında ticari açıdan bir bağ söz konusu idi. Suriye-Irak karayolu Elbistan ve Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'tan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla kuzeydeki Kırım sahilinin en önemli limanlarından olan

³⁴² Kamalov, "Altın Orda- Bizans Münasebetleri", s. 15

³⁴³ Erdem, agm., s.9.

³⁴⁴ Grousset, *Stepler*, s. 398; Konukçu, agm., s. 506; Dia, agm., s. 448.

³⁴⁵ Tiesenhausen, age., s.175 (*Zübdetü'l Fikre*- Rükneddin Baybars).

Suğdak'a ulaşmaktaydı.³⁴⁶ Ayrıca bu kervanlar yine Trabzon yoluyla da Karadeniz'den Deşt-i Kıpçak'a varmaktaydı. Kırım ve Kıpçak halkı ile diğer Altın Orda tüccarı da çoğu zaman denizi geçerek Anadolu'ya kürkler getirmekteydi. Yine bu dönem Suğdak şehri Müslüman ve Avrupalı tacirlerin önemli bir ticaret merkezi idi. Anadolu, Suriye ve Mezopotamya ile Deşt-i Kıpçak arasında büyük bir ticari mübadele olduğunu, Sinop'tan gemiye binen Türk tacirlerin Suğdak'a pamuklu ve ipekli kumaşlar ile baharat götürüp kuzeyden kürk, köle ve cariye aldıklarını bilmekteyiz. Bu nedenle Anadolu veya Kırım'da ortaya çıkan bir savaş ya da bir karışıklık olayı bunların ihracını geciktirecek olsa, her iki tarafta da ciddi şikâyetler söz konusu olmaktadır.³⁴⁷

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, akrabalıktan ziyade, ticari menfaatler bu iki ülkeyi siyasi olarak da yakınlaştırmıştır. Selçukluların Anadoludaki konumu Altın Orda'nın güney ticareti açısından büyük önem arzemiş, Anadolu'dan geçen ticaret yollarının kaderini İlhanlılara terketmemek adına Altın Orda hanları, Selçuklu hükümdarları yanında bir politika da izlemişlerdir.

1. Yabanlu Pazarı

Ortaçağda uluslararası ticaretin en faal yapıldığı yerlerden biri olan Yabanlu Pazarı'nın varlığına ilim aleminde ilk kez Osman Turan dikkat çekmiş ve bu pazarın yeri hakkında çeşitli yazılar yazmıştır. O.Turan, pazarın Kayseri ve Elbistan arasında Karahisar ovasında olduğunu belirtirken, onun verdiği bilgilerden yola çıkarak yeniden bu bölgede coğrafya araştırmaları yapan F.Sümer ise, Kayseri-Sivas arasındaki Pazar Ören kasabasının eski Yabanlu Pazarı olduğu bilgisine ulaşmıştır.³⁴⁸ Bu dönem Anadolu'sunda, özellikle esnafılık ve zanaatlarıyla öne çıkan Ahilerin merkezinin Kayseri olması da, bu pazarın burada kurulmasının bir nevi açıklamasıdır³⁴⁹.

³⁴⁶ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 97.

³⁴⁷ Gökbel, age., s. 198.

³⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2005, s. 364; Sümer, age., s. 20-21.

³⁴⁹ M. Ali Hacıgökmen, *Ahiler Şehri Ankara (XIII-XIV-XV. Yüzyıllarda Ankara'da Ahilik ve Ahiler)*, Konya 2011, s. 20.

Turan'a göre, bu pazarlar umumiyetle şehirlerin uzağında yani yabanda kurulmaları nedeniyle “*yabanlu*” adını aldığı için, Kayseri-Elbistan arasında Anadolu ile Suriye ve Irak kervanlarının işlediği milletler arası büyük bir kervan yolu üzerinde kurulan bu pazar da *Yabanlu Pazarı* adını almıştır. Bu ticaret yolları üzerinde olması dolayısıyla çok meşhur olan ve orduların toplanma yeri olarak kullanılmış olmasıyla da dikkat çeken Yabanlu Pazarı, doğu, batı, kuzey ve güney tüccarının buluşma noktası olmuş, tacirler getirdikleri malları burada birbirlerine satmışlardır. Pazarda başlıca Türk ve Rum köleler ile cariyeler, güzel at ve katırlar, atlas, saklatun kumaşlar, kunduz ve samur kürklerin alışverişi yapılmıştır.³⁵⁰

Yabanlu'da ticareti yapılan ürünlerden özellikle kunduz ve samur kürkleri, Deşt-i Kıpçak ile Anadolu arasında karşılıklı alışveriş yaşandığına ve bu pazara Altın Orda tüccarının geldiğine işaret ederken, Selçuklular ile Altın Orda Devleti'nin yoğun bir ticari münasebeti olduğu da anlaşılmaktadır.

Altın Orda tüccarı, Kırım sahillerindeki Suğdak ve diğer limanlardan Sinop'a gelip, oradan da Sivas yolunu kullanarak Yabanlu Pazarı'na kolay bir şekilde ulaşabilmekteydi. Çeşitli milletlere mensup bu tacirler tarafından Karadeniz'in kuzeyinden Rus, Çerkes ve özellikle de Kıpçak asıllı köleler Anadolu'ya getirilerek burada satılmaktaydı. F.Sümer'in Zekeriya el Kazvinî'den naklettiği bilgiye göre; bu Pazar, Anadolu'da her yıl baharın başında kurulup kırk gün sürmüş, her yönden tacirler bu pazara katılabilmek için büyük gayret sarfetmişlerdir. Ayrıca burada kunduz, deniz köpeği ve Burtas kürklerinden de bahsedilmiş olup, bunlar kuzeydeki Altın Orda topraklarından gelen kürklerdir. Özellikle “*Burtas*”, Orta İtil havzasında yaşayan bir kavmin adıdır ve aynı adla tanınan kürkleri ile İslâm aleminde meşhurdur.³⁵¹

Yabanlu Pazarı'nın ne zaman sona erdiği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Selçuklu müverrihlerinden Aksarayî'nin 1324 yılında sona eren eserinde, Yabanlu'dan sadece Anadolu'daki Moğol umumi valilerinin yaylakları şeklinde bahsettiği bilinmektedir. Bu bilgidен yola çıkarak, Yabanlu Pazarı'nın

³⁵⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 364; Pınar Ülgen, “Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslâm Dünyasındakilerle Karşılaştırılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, Sakarya Bahar 2012, s. 371.

³⁵¹ Sümer, *age.*, s. 9, 14, 16-17, 23.

faaliyetinin, Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti devrinde, XIII. yüzyılın sonlarında veya XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde sona erdiğini anlayabilmekteyiz.³⁵²

Buradan anlaşılmaktadır ki; Altın Orda Devleti ile Türkiye Selçuklu tüccarı arasında yalnızca Altın Orda'ya ait Karadeniz Limanlarında değil, Anadolu'da da yoğun bir ticaret yaşanmıştır. Pazarda satıldığını bildiğimiz, yukarıda adı geçen ticari emtia bu ilişkilerin varlığının en açık göstergeleridir. Ayrıca Kıpçak kölelerin bu pazarda satıldığı bilgisi, Altın Orda ile Memlûklerin bu ticaretteki bağlantısında Anadolu'nun rolünü de ortaya koymaktadır.

D. Altın Orda – Memlûk İlişkileri

Altın Orda Devleti ile Memlûk Sultanlığı birbirinden uzak olmasına rağmen, aynı dinin mensubu olmaları, her ikisinin de İlhanlılar ile savaş halinde olması ve en önemlisi Memlûk askeri gücünün temelini Altın Orda'dan gelen Kıpçak kölelerin teşkil etmesi bu iki devleti yakınlaştırmaktaydı.³⁵³ Boğazlara hâkim olması ve köle ticaretinin bu yoldan yapılması hasebiyle aralarındaki bu dostane ilişkileri Doğu Roma aracılığı ile sürdürmüşlerdi. Memlûk Sultanı'nın kâtibi ve Arap kronikçisi olan İbn Abdüzzahir ve Baybars Mansurî'ye göre; Berke Han'ın Müslüman olduğuna ve Hülagû ile mücadele ettiğine dair haberlerin duyulması üzerine, Sultan Baybars, Alanlı tacirler vasıtasıyla Berke Han'a bir mektup göndermişti. Sultan bu mektubunda; Müslüman olanların gayri müslimlere karşı tutumunu, İslâmiyet'in zuhuru sırasında Hz. Muhammed'in gösterdiğini belirterek onu Hülagû'ya karşı mücadeleye davet etmişti.³⁵⁴

Altın Orda, Memlûk Devleti ve Türkiye Selçukluları arasında kurulan birliğe karşı Hülagû Han da Doğu Roma İmparatorluğu'nu yanına çekmiş, bu durum Altın Orda ile Memlûkler arasındaki ilişkilerde kısmen de olsa engel teşkil etmişti. İmparator, boğazlar yolunu kapatarak Mısır ve Anadolu'daki köle pazarlarına Kıpçak ve diğer kölelerin getirilmesine mani olmuştu. Devletin esas güç kaynağını teşkil

³⁵² Sümer, age., s. 19-20.

³⁵³ XIII.yy'da Mısır ve Suriye bölgesine özellikle Kıpçakların çok fazla gelmesinde Kıpçak bozkırlarında ekonomik durumlarının bozulup, kıtlık ve hastalıkların hayvanlarını yok etmesi de etkili olmuştur. (bk: Gökbel, age., s.100.)

³⁵⁴ Yuvalı, age., s. 97.

ettiklerinden, bu Kıpçak kölelerin gelmemiş olması Memlûk Devleti için hayati önem taşımakta idi. İmparatorun bu tutumuna karşılık olarak Berke Han Bulgarlar ile anlaşarak, Doğu Roma'nın Balkanlardaki topraklarına devamlı akınlar yapmıştır. Berke, Enez Kalesi'ne İmparator tarafından hapsedilmiş olan Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'u da bu akınlar sırasında kurtarmıştır.³⁵⁵

Altın Orda ile Memlûk ilişkilerinde en önemli etken, köle ticareti meselesi olmuştur. Bununla ilgili olarak kaynaklarda, Mısır'daki "Memlûk/ kölemen" sultanlarının asıllarının Kıpçak köleleri olduğu ve Mısır ile Suriye'ye Moğolların Kıpçak coğrafyasına akınlarından sonra Eyyubiler tarafından getirilip satıldıkları ifade edilmektedir. Yine bu dönem kaynaklarında, Memlûkler saltanatında Mısır ve Suriye askerlerinin, Rum, Türk, Çerkez, Lezkî ve Türk'e benzer ırklardan, yani Altın Orda Hanlığı dâhilindeki başlıca kabilelerden oluştuğu belirtilmektedir.³⁵⁶

E. Altın Orda – Osmanlı İlişkileri

Osmanlıların askeri gücünün büyümesi ve Çanakkale Boğazı ile daha sonra da İstanbul Boğazı'nı ele geçirmeleri, Karadeniz ticareti üzerinde onlara tam bir kontrol imkanı sağlamıştı. Aslında bu durum, en büyük gelir kaynaklarından biri Mısır ve İtalyanlarla yaptığı ticaret olan Altın Orda'nın aleyhine olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nden önce Boğazları elinde bulunduran Doğu Roma'nın gitgide zayıflayan durumu, gerektiğinde ona askeri baskı yaparak Mısır'a geçişi sağlamaya uygun olduğu için, Doğu Roma Altın Orda hanları için problem teşkil etmiyordu. Ancak bu durum yeni kurulmuş ve hem teşkilatı hem ordusu kuvvetli Osmanlı Devleti için geçerli değildi.³⁵⁷

Yukarıda söz konusu olan Boğazlar meselesine rağmen, kaynaklardaki sınırlı verilerden, ilişkilerin başlangıçta dostça olduğunu tahmin edebilmekteyiz. Öncelikle her iki devlet de İslâm devletidir ve Altın Orda hanları, düşmanları İlhanlıların topraklarında Müslüman bir devletin kurulmasını memnuniyetle karşılamış olmalıdır. Ayrıca Altın Orda'nın Selçuklular ile de dostane ilişkileri olmuş ve muhtemelen

³⁵⁵ Yuvalı, age., s. 99.

³⁵⁶ Tiesenhausen, age., s. XV; Gökbel, age., s.101.

³⁵⁷ Vernadsky, age., s. 250-251.

Osmanlı'nın ortaya çıktığı dönemde de bu dostluk devam etmiştir.³⁵⁸ Yıldırım Bayezit ve Toktamış Han'ın her ikisinin de Timur tarafından büyük bir tehdide maruz kalmaları üzerine Osmanlı ile Altın Orda arasında yakın bir dostluk hasıl olmuş, her iki memlekette karşılıklı elçi ve tüccarlar gidip gelmeye başlamıştır³⁵⁹.

Toktamış Han'dan sonra Altın Orda Devleti yeni bir fetret dönemine girse de, yaklaşık bir asır daha varlığını sürdürmüş ve bu süreçte de hanlar ile Osmanlı padişahları arasında bitikler gidip gelmiştir. Bunlardan biri son Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed Han'ın II. Murat'a elçilik heyetiyle gönderdiği bitiktir. Topkapı Sarayı'nda bulunan ve 14 Mart 1428 tarihli olan bu bitikte Altın Orda-Osmanlı ilişkilerinin seyri ile ilgili bilgilere de yer verilirken, ticaretle ilgili sözler dikkat çekmektedir. Uluğ Muhammed'in "Evvelki han ağalarımız (ile) sizin Rum vilayetinin Sultan atalarımız elçi sözcü gönderişip, hediye selam alışıp, bezirgan ortak³⁶⁰ (tüccar ve hissedar) yürüşüb iyi varış geliş kılırlar imiş" şeklindeki sözlerinden de yine bu ilişkilerde ticaretin büyük önem arzettiğini anlayabilmekteyiz.³⁶¹

Uluğ Muhammed'den sonra da Altın Orda hanlarının Osmanlı sultanları ile yazıştıkları ve bu yazışmalarda yine ticaretin de söz konusu olduğu bilinmektedir. Bununla ilgili günümüze iki kaynak ulaşmıştır. Bunlardan biri Altın Orda Hanı Ahmed tarafından Fatih Sultan Mehmed'e gönderildiğini bildiğimiz 1477 tarihli bitiktir. Diğeri ise, Mahmud Han tarafından 10 Nisan 1466'da yine Fatih'e gönderilmiş bitik olup, bu bitikteki ifadelerden de Han'ın Osmanlı ile diplomatik ve ticari ilişkilerin devamını istediği anlaşılmaktadır. Mahmud Han'ın buradaki 'bezirgan-ortaklarımız yürüşüp sağlık ve düzenliği öğrenelim..' şeklindeki sözleri, bu ilişkilerde ticaretin önemini göstermektedir.³⁶²

³⁵⁸ İlyas Kamalov-İlknur Mirgaliyev, "Altın Orda - Osmanlı Münasebetleri", Akademik Bakış, C. 2, S. 3, (Kış 2008), s. 189.

³⁵⁹ Kurat, "Altın Ordu", s. 407.

³⁶⁰ Uluğ Muhammed Han'ın yarlığında böyle bir ifade bulunması, devletlerarasındaki ticari ilişkilerde aktif rol oynayan 'ortak'ların varlığının göstergelerindedir.

³⁶¹ Kamalov-Mirgaliyev, agm., s. 192-193.

³⁶² Kamalov-Mirgaliyev, agm., s. 194-195.

F. Diğer Devletlerle İlişkilerde Ekonominin Rolü

Coğrafyası itibariyle Altın Orda Devleti'nde ticaret yalnız ekonomik anlamda değil, siyasi anlamda da büyük bir rol oynamış, ticaretin çok etkin bir rol oynadığı ekonomik yapı, bahsi geçen komşu devletlerin yanı sıra diğer devletlerle ilişkilerde de belirleyici bir unsur olmuştur. Daha devletin ilk kuruluş yıllarında, İlhanlı Hükümdarı Hülagû, kendisine yerleşme merkezi olarak seçtiği Azerbaycan'ı işgal edip³⁶³ Berke'nin oradaki ortaklarını öldürmüş, Berke Han da buna İlhanlı tacirlerini öldürtmekle mukabele etmişti.³⁶⁴

Altın Orda hâkimiyetine geçen Kırım'da Ceneviz ve Venedikliler tarafından yarım asır öncesinden kurulmuş ticaret acentaları bulunmaktaydı. Anlaşıldığına göre, devlet Cenevizlilere Kefe'de, Kırım'daki büyük Ceneviz kolonisinin başlangıcı olduğu düşünülen bir toprak parçasını konsolosluk ve ambarlar için vermişti (1266). Cenevizli bu tacirler, kuzeyin büyük kürk ticaret merkezi olan Saray'ı da ziyaret edip oradan kürklerin yanı sıra, Memlüklerin asker ihtiyacı olan genç Türkleri satın almaktaydı. Ülkeyi en iyi askerlerden mahrum bırakan bu ticareten memnun olmayan Tokta Han, 1307'de Saray'daki Ceneviz temsilcilerini tutuklatmış ve Kefe'deki Ceneviz kolonisini kuşatmak üzere bir ordu çıkarmıştır. 20 Mayıs 1308 tarihinde Cenevizliler şehri yakmışlar ve gemilerine binerek kaçmışlardır. Tokta Han'ın 1312'deki ölümüne kadar İtalyanlarla ilişkilerde gerginlik devam etmiştir.³⁶⁵

Tokta Han döneminde yaşanan olaylardan sonra her iki tarafın bu gerginliği unutup ilişkileri yeniden başlatması için yapılan görüşmeler dört yıl sürmüş, bu sürecin sonunda ilişkiler yeniden yoğunlaşmaya başlamıştır. Özbek Han, tahta çıkışından hemen sonra Tokta'nın Kefe'yi kuşatmasından beri askıda kalan sorunları halletmek için Ceneviz elçilerini kabul etmiştir. Han ayrıca şehrin duvarlarının yeniden yükseltilmesine, depolarıyla acentelerin yeniden açılmasına da izin vermiştir. Böylece 1316 yılı itibariyle burada ticari hareketlilik yeniden başlamıştır. Bundan altı yıl sonra da Fransisken tarikatine mensup misyonerlerin, daha sonra çok

³⁶³ Hülagu ile Berke arasındaki bu çekişmeler ve sonucundaki savaşları İbn Haldun'da teferruatıyla yer almaktadır. (bk: İbn Haldun, *Hatıralar*)

³⁶⁴ Spuler, age., s. 470; Yuvalı, "XIII. yy Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", s.118.

³⁶⁵ Grousset, *Bozkır*, s. 381-382.

önemli bir ticari üs haline getirecek oldukları Azak'a yerleşmelerine izin verilmiştir.³⁶⁶

Altın Orda ülkesinde İtalyan tacirleri ile yaşanan bir diğer olay da veba salgını nedeniyle meydana gelmiştir. Kaynaklara göre; salgın Altın Orda topraklarına 1341-1342 yıllarında ulaşmış, Saray ve Astrahan da dâhil olmak üzere birçok Altın Orda şehrini vurmuştur. Salgın Astrahan'da yayılarak Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ulaşmış, Kırım'daki İtalyan ticaret merkezleri 'kara ölüm'ün³⁶⁷ Orta Doğu ve Avrupa'ya geçiş noktası olmuştur. İtalyan tacirler, 1343 yılında Azak'tan sürülerek surlarla çevrili olan Kefe şehrinde kuşatma altına alınmışlar, bu kuşatma 1345-1346 yıllarında da devam etmiştir. Bu sırada veba salgını Altın Orda ordusunda da kendini göstermiştir. Güçlü direnişleri ve ordunun zayıflayan durumu sayesinde kuşatmayı kaldırmayı başaran Cenevizlilerin çoğu İstanbul'a kaçmış ve hastalığı beraberlerinde buraya taşımışlardır.³⁶⁸

Altın Orda'nın kuruluş tarihinden bu yana ekonominin ve birçok devletle ilişkilerin bel kemiğini oluşturan ticaret, Timur ile yaşanan çekişmelerin de en önemli etkenlerinden olmuştur. Devletin dağılma sürecine girme sebebi olan Timur'un seferleri, Altın Orda için askerî olduğu kadar ekonomik bakımdan da felaket olmuştur. Altın Orda'nın büyük ticaret merkezleri olan Ürgenç, Astrahan, Saray ve Azak şehirleri, Toktamış ile mücadeleleri sırasında Timur tarafından tahrip edilmiştir. Görülüyor ki Timur'un niyeti sadece bu devletin ordularını yenmek değil, Çin ve Hindistan'ın Batı ile yaptığı ticaretin yol güzergâhını Kuzey Hazar ve Karadeniz'den İran ve Suriye'ye çevirmek ve Altın Orda'nın ticari gücünü bitirmektir. Böylece Altın Orda'yı Uzak Doğu ticaretinin yararlarından mahrum bırakarak daha çok zayıflatmayı amaçlayan Timur, bu teşebbüsünde büyük ölçüde başarılı olmuştur.³⁶⁹

Anlaşılmaktadır ki, Altın Orda Devleti'nin münasebette bulunduğu bütün devletlerle ilişkileri üzerinde, ekonominin yani aslında ticaretin son derece önemli bir

³⁶⁶ Roux, age., s. 437, 439.

³⁶⁷ Bütün Ortaçağ dünyasını etkileyen bu salgın kaynakların genelinde 'kara ölüm' şeklinde ifade edilmektedir.

³⁶⁸ Uli Schamiloğlu, "Altınordu", çev. Bülent Keneş, *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 426.

³⁶⁹ Vernadsky, age., s. 331.

etkisi olmuştur. Devletler, iktisadî menfaatlerine bağlı olarak dost veya düşman olmuşlar, bu çıkar çatışmaları ya da ortak ekonomik çıkarlar, kurulan ittifaklarda da safları belirleyici bir rol oynamıştır.

VI. DEVLETİN İSLÂMLAŞMASINDA EKONOMİNİN ROLÜ

Altın Orda'nın ilk Müslüman hükümdarı Berke Han'ın, kararlı bir şekilde İslâm'ı benimsemesinin, yalnızca şahsi bir tercih mi yoksa aynı zamanda siyasi bir hamle mi olduğu, üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir. Hristiyanlığı, bağlı Rus Knezlikleri ve Kırım'daki ticaret kolonileri temsil etmekte olup, Berke açısından buradan gelecek siyasi kazanımlar çok fazla bir şey ifade etmiyor olabilirdi³⁷⁰. Ancak İslâm, ticaret ve tarım merkezleri olan Harezmi ve İtil Bulgar bölgesini ifade etmekteydi aslında. Cengizlilerin kendi içlerindeki siyasetlerin de burada rol oynamış olması muhtemeldir. Zira Altın Orda, Hülagû'ya karşı, Müslüman olan ve Kıpçak yönetiminde bulunan Memlük Devleti ile bağları sıkılaştırdıkça İslâm bağlantısı daha da önem kazanmıştır.³⁷¹

İtil havzası şehirlerine Ticaretle birlikte doğudan İslâmiyetin de nüfuz ettiğini ve X. yüzyılda Bulgar'ın artık çoğunlukla bir Müslüman şehri olduğunu bilmekteyiz. İtil ise, X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal'in ifadesine göre otuz tane camisi bulunan bir şehir idi. XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğunun merkezine giderken İtil havzasından geçen Rubruk, Bulgar için "Muhammed'in dinini buraya hangi şeytanın getirdiğine şaşıyorum" şeklindeki ifadesini, bölgenin tarihini iyi bilmediğinden kullanmış olsa gerektir. Çünkü İtil havzasının, özellikle Bulgar ve İtil gibi büyük merkezlerin İslâmlaşması, bu bölgeye küteller halinde gelen ve hatta buraya yerleşen tacir ve esnafların eseridir. Bu sebeple, İtil havzasının İslâmlaşması,

³⁷⁰Başta P. Golden olmak üzere bazı Hristiyan tarihçilerin savunduğu bu görüş, devlet açısından doğru olabilir. Ancak, Berke Han'ın İslâm'ı seçmesine, Harezmi bölgesindeyken irtibat kurduğu Şeyh Seyfeddin Baherzî'nin vesile olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca Berke daha hanlık makamına gelmeden önce Müslüman olduğu için, bunda siyasi hesapların söz konusu olması çok mümkün görünmemektedir. (bk. M. Kafalı, age., s. 54-55)

³⁷¹Golden, age., s. 353.

yalnız Abbasi halifesinin 921-922'de Bulgar Hükümdarı Almış Han'a gönderdiği elçilik heyetine atfedilemez.³⁷²

XIII. yüzyılda Bulgar şehirleri ve birçok Rus şehrinin Moğollar tarafından tahribi sonucunda, ticarete üstünlük yine Orta Asyalı Müslüman tacirlere geçmişti. Onlar, Cengiz Han zamanından beri Moğol hükümdarlarının himayesi altındaydılar ve Moğolların maliyesinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Müslümanların Orta Asya ve Yakın Doğu'daki mali ve ticari üstünlüğünün yanı sıra hanlara yakınlıkları, Altın Orda hanlarının Müslüman olmasında şüphesiz önemli bir etken olmuştur. Nihayetinde Özbek Han XIV. yüzyılda İslâmiyet'i Hanlığın resmi dini yapmıştır.³⁷³

Altın Orda'da Müslüman tacirler, Orta Asya, İran ve Güney Rusya pazarlarını kontrol eden uluslararası bir loncayı³⁷⁴ temsil etmekteydi ve günün şartlarına göre hükümdarlara bağlılık yemini vermişlerdi. Kollektif olarak iş yaptıkları bütün ülkelerde barış ve istikrardan yana olan bu tacirler, muazzam bir sermayeye sahip oldukları ve hazinesinde para sıkıntısı olan hanlara borç para verebilecek durumda buldukları için, hanlar bir bakıma mali anlamda bu tacirlere bağımlıydı. Tacirler istendiği zaman mültezimlik yapmaya da hazırıldılar ve hanlara daha birçok şekilde yararlı olmaktaydılar.³⁷⁵ Bütün bunlar Altın Orda'nın İslâm'la bağlantısını kuvvetlendirmekteydi. Nitekim Saray şehri kurulup da Türkistan ile ticari münasebetler tekrar canlandıktan hemen sonra Altın Orda'da İslâmiyetin galip geldiğini, kısa bir süre içinde hanların da müslüman olduğunu görmekteyiz³⁷⁶.

Moğol hâkimiyetinden sonra, kervan ticaretinin gelişmesi sayesinde ki Kırım'da ve İtil boyunda da yeni İslâm merkezleri vücuda gelmiştir. Ticaret için Kırım'a gelen Memlûklüler, eski Kırım'da (Solhat) biri Sultan Baybars diğeri Özbek Han adına iki cami yaptırmışlardır³⁷⁷. Bu dönemde Kafkasya İslâmlaşmış, eski Kıpçak sahrası tamamıyla İslâm memleketi haline gelmiştir. Bu münasebetle

³⁷² Yakubovskiy, age., s. 12-13.

³⁷³ Vernadsky, age., s.172; Vasiliev, age., s.169.

³⁷⁴ Burada bahsi geçen loncanın, devrin Selçuklularında ve İslâm Devletlerinin genelinde etkin bir yapı olan Ahi Teşkilatı olması kuvvetle muhtemeldir. Özbek Han Dönemi'nde Altın Orda ülkesinde seyahat eden İbn Battuta'nın, misafiri olduğu "Bıçakçı Ahi" da bunlardan biri olmalıdır.

³⁷⁵ Vernadsky, age., s. 258.

³⁷⁶ Kurat, age., s. 128.

³⁷⁷ Dia, agm., s. 448.

İslâmiyet, yalnız güneyden değil kuzeyden de yayılmaya başlamıştır. Altın Orda döneminde bu coğrafya tamamen İslâmiyetin tesiri altına girmiş, Moğollarla gelen ticari refah devrinden önce buna kesinlikle imkan olmamıştır.³⁷⁸

Devletin İslâm'ı seçmesinde, bölgedeki Müslüman tacirlerle olan münasebetlerin bu süreçte ortaya çıkardığı doğal sonuçlardan bahsetmiştik. Bunların yanında tacirlerle daha yakın bir bağ oluşturabilmek adına, devlet eliyle bazı politikaların da yürütüldüğünü ve bunun İslâmlaşmayı daha yoğun bir hale getirdiğini düşünebiliriz. Müslim ve gayri müslim Moğol halklarının paralarında İslâmî formüllerin görülmesi, buna bariz bir örnek teşkil etmektedir. Bu paralar, o zamanki ticaret sermayesinin taleplerine hanların da uymak durumunda olduğunu göstermektedir. Buradan anlaşılıyor ki; Müslüman doğu ile iş gören tacirlerin menfaatleri, Altın Orda'nın da Dar-ül İslâm olduğunu göstermeyi gerektirmiş ve bu, zamanla devletin tamamen İslâm dairesine girmesi ile neticelenmiştir.³⁷⁹

Altın Orda'nın İslâmlaşmasında ticaret etken olduğu gibi, ticaretin gelişmesinde de İslâm'ın rolü büyük olmuş, İslâm'ın yayılması ve ticaretin gelişimi karşılıklı olarak birbirini tetiklemiştir. Örneğin Berke Han'ın İslâmî kabulü, taraflar arasında ticari ve kültürel münasebetlerin gelişimini de hızlandırmıştı.³⁸⁰ Altın Orda'nın Müslüman olmasının sonucunu ise R. Grousset; *“İslâmlaşmaları onların, İran ve Mısır'ın eski medeniyetine gerçek anlamda iştirak etmeden, Batı dünyasından tamamen kopmalarına, daha ileriki yıllarda Osmanlılar gibi, Avrupa topraklarında yerleşmiş ve asimile edilemeyen yabancılar durumuna gelmelerine sebep olmuştur”* şeklinde yorumlamıştır.³⁸¹

Altın Orda'nın İslâmlaşması, devletin özellikle başta Memlûklüler, Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere, İslâm'ın güçlü temsilcileri olan büyük devletlerle daha yakından ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Sınırları içerisinde çok yoğun bir Türk nüfusu barındıran ve Orta Asyalı Müslüman tacirlerin etkisiyle

³⁷⁸ M.Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 2004, s. 246.

³⁷⁹ İnan, age., s. 329.

³⁸⁰ İlyas Kemaloğlu (Kamalov), “Altın Orda Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2015, s. 590.

³⁸¹ Grousset, *Bozkır*, s. 375.

İslâmiyetin yayıldığı bu devlet, zamanla, yalnızca kurucu hanedanı Moğollardan oluşan bir Türk-İslam Devleti haline gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN TEMEL DİNAMİKLERİ (İKTİSADÎ YAPI)

I. MÂLİYE TEŞKİLÂTI

Altın Orda Devleti'nde ekonominin temeli ilk dönemlerde göçebe hayvan yetiştiriciliği idi. Göçebe hayat tarzının gerekleri ulusların sınırlarını da belirlemiş, göç zamanları, gidilecek yerler, yerleşme süreleri hep hayvanların durumuna bağlı olmuştur. Bununla beraber avcılık ve kıyılarında gezindikleri nehirlerden bol miktarda sağladıkları balıklar da bunların ekonomik hayatlarını etkilemişti. İlk dönemlerde, göçebe ve yarı göçebe olmak üzere iki tür geçim yöntemine sahip olan Altın Orda halkının hayatında, tarım kendine çok önemli bir yer edinmemişti. Ancak XIV. yüzyıl başı itibariyle artık tarım da gelişme göstermeye başlamış, devlet organizmasının varlığını sağlayabilmesi için zaruri olan bu durum aslında doğal bir sonuç olmuştur. Çünkü bu dönemde artık devletler ancak kompleks bir ekonomi ile varlıklarını devam ettirebilirler bu da yalnızca her alanda faal bir iktisadi yapıyla mümkün olabilirdi.³⁸²

Altın Orda iktisadi yapılanması, XIV. yüzyıl başlarında Tokta Han (1291-1312) döneminde Tokta Han'ın reformlarıyla birlikte sağlam bir zemine oturmaya başlamış ve sistemli bir hale gelmiştir. Bundan sonra devletin en yüksek iktisadi seviyesine ulaştığı safha (1312-1359) başlamış, bu safhada Altın Orda'da Özbek, Canibek ve Berdibek hanlar hüküm sürmüşlerdir. Öncelikle Özbek Han'ın uygulamaları Tokta Han'ın getirdiği yenilik ve yaptığı reformların bir devamı niteliğinde olmuş, diğer iki han döneminde de gelişme hızla devam etmiştir. Bu dönemde finansal sistem birleştirilmiş ve devletin Volga'nın aşağı bölgesindeki iktisadî merkezi daha güçlü hale getirilmiştir. Finansal ilişkiler devletin bütün alanlarına yayılmış, şehirler ticaret ve zanaatta çok hızlı bir gelişme göstermiş, göçebe aristokrasisinin baskınlığı bu süreçte sona ermiştir.³⁸³

³⁸² Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih Ekonomi ve Kültür", çev: Bilal Çelik, -, ? ts, s. 163 - 164.

³⁸³ Vasil'ev, agm., s. 160.

XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başları itibariyle artık sistemli bir ekonomik yapının görüldüğü Altın Orda'da, bu yapının temellerine inildiği zaman öncelikle Uygur etkisi gözümüze çarpmaktadır. Altın Orda Tarhanlık yarlıklarında geçen, iktisadi yapıyla ilgili örneğin vergi ve iş yükümlülüklerinin, çağdaşı olan Turfan Uygur Hanlığı'ndaki benzer kullanımları ile resmi yazışma geleneklerindeki benzerlikler dikkat çekmektedir.³⁸⁴

Bundan başka, Altın Orda'da gerek ticaretle uğraşan zengin ve nüfuzlu iş adamlarına hanların işletmeleri için para vermeleri, gerekse çeşitli zanaat dallarının, esnafların ayrı ayrı loncalar halinde teşkilatlanmaları gibi uygulamalara bakılarak; topraklarında hâkimiyet kurdukları, köklü bir ticaret ve iktisadi yapıyı Altın Orda'ya miras bırakan Harezmsahlardan etkisinden bahsedebiliriz³⁸⁵. Ayrıca bu bölgede özellikle İtil Bulgar Hanlığı döneminden kalma güçlü bir iktisadi yapının etkisini bilmekteyiz.

A. Maliye Teşkilatının İşleyişi ve 'Sahib-i Divan'lık

Altın Orda iktisadî yapısı içerisinde mâliye teşkilâtının işleyişi, hâkim olunan coğrafyadaki kadim mirasın etkilerinin yanı sıra, Cengiz İmparatorluğu'nun genelindeki sisteme tâbi idi. Cengiz soyundan gelenlerin kurduğu diğer devletlerle birlikte Altın Orda topraklarında da merkezdeki büyük hanın onayıyla büyük kurultayda alınmış iktisadî kararlar uygulanmakta olup, bu kararlar Cengiz Yasasını temel almaktaydı.

Gerek Altın Orda Devleti'nde gerekse Büyük Moğol İmparatorluğu'nun birer parçası olan İlhanlı, Çağatay Hanlığı gibi devletlerde -kullanılan terimler bazen bölgelerin dillerine göre farklılık gösterse de- genel itibari ile mâlî teşkilat aynı sistem üzerine oturtulmuştu. Kaynaklarda hususi olarak Altın Orda mâlî sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşamamakla birlikte, özellikle İran coğrafyasında hüküm süren İlhanlı Devleti'nde idarî görevler almış Reşidüddin ve Cüveyni gibi devlet

³⁸⁴ Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *Central Asian Studies*, Volume 13, ? 2009, s. 441.

³⁸⁵ Aydın Taneri, *Harezmsahlardan*, Ankara 1993, s.175.

adamlarının bıraktıkları eserler sayesinde, Altın Orda mâlî teşkilatının işleyişi hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Cengiz'in '*Yam Sistemi*'ni kurduktan sonra bunları eyaletlerde naiblerin ve onun üstünde olarak da '*Sahib-i Divan*'ların emrine vermesi meselesi bu sistemin bütün imparatorluk genelinde ve dolayısıyla da Altın Orda Devleti'nde aynı şekilde işlediğini ve bu da İlhanlı sistemi üzerinden Altın Orda ile ilgili bilgilere ulaşmamızın mâkul olduğunu göstermektedir³⁸⁶.

Moğol iktisâdî sisteminde; memurları tayin etmek ve mâlî işleri düzenlemek birinci vezirin sorumluluğunda idi. Maliye vekili konumundaki bu vezir ile mâlî işlerin güdümü ile mükellef memurlar '*Sahib-i Divan*' şeklinde adlandırılmaktaydı.³⁸⁷ Mâlî idarenin başındaki bu isim zaman zaman farklı şekillerde ifade edilmiş olup bunlardan biri '*Müstevfi*' tabiridir³⁸⁸. Ancak bunun yalnız İlhanlılarda kullanılan bir tabir mi yoksa Moğol İmparatorluğu genelinde kullanılan bir tabir mi olduğu, yani Altın Orda idaresinde bu adlandırmanın yer alıp almadığı bilinmemektedir.

Mâlîyenin başındaki '*Sahib-i Divan*'ın başlıca görevlerini; devletin ve mâliyenin idaresi, hazine varidâtının artırılması, '*Hazine-i Hassa*'nın beslenmesi, devlet umurunun düzenlenmesi, postaların idaresi, para bastırılması ve genel olarak hazinenin ihtiyacı ile ilgili olan her işin yaptırılması ve nihayet hesapların tutulması şeklinde sıralayabiliriz. '*Sahib-i Divan*'ın yanında ise³⁸⁹ bir devlet müfettişi (Meşref ül Memalik), ve maliyenin hususi vergi muhasipleri yani mâliye müşavirleri bulunmaktaydı.³⁹⁰

³⁸⁶ Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220 – 1350), Ankara 1957, s.459.

³⁸⁷ Spuler, age., s.308.

³⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.214.

³⁸⁹ '*Sahib-i Divan*' tabiri bazen kurumun kendisi için bazen de burada olduğu gibi başındaki kişi için kullanılmaktadır.

³⁹⁰ Spuler, age., s.322; Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, İstanbul 1931, s.31.

1. Mâliye: Kurumları, Memurları ve Maaşlar

Moğol İmparatorluğu genelinde ve Altın Orda Devleti'nde mâliye vezirliğinde, vergi muhasipleri (mustevfi) ile şehir vergileri için '*tamgaçi*'lar ve bunlardan başka bir de bir önceki konuda bahsettiğimiz mâliyenin başındaki idareciler bulunmaktaydı. Bunlardan başka, devlet daireleri ve birçok kurumda yüksek memurlara yardım eden '*bitigçi*' yani kâtipler ve bunlardan sorumlu '*uluğ bitigçi*' (baş katip) mevcut olup memuriyetten terhis genellikle mukataa usulü ile yapılmaktaydı.³⁹¹

İdarede ordu ve mülkî memurlara maaş verilmesi usulü bütün Moğol Devleti'nde Mengü Kağan döneminde kararlaştırılmış, bu karara en ciddi şekilde riayet edilmesi özellikle Kubilay ve Timur devirlerinde olmuştur. Cuci ulusu ve bilhassa Harezmi hakkında bu konuda; Harezmi'nin Cuci sülalesi eline geçtikten sonra da Harezmi askerlerinin Harezmişahlar zamanındaki iktalarını muhafaza ettikleri³⁹² ve bu toprakların babadan oğula kaldığı şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre yine Cuci Ulusu'ndaki emirlerin senede 100.000 dinardan 200.000 dinara kadar gelir getiren iktaları vardır. Ordu neferlerine ise saf gümüşten darp edilmiş sikkelerden senede 200 dinar verilmektedir.³⁹³

Devlet bütçesinden maaş alan memurlar; ulus beyi, tümen beyi, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, *ülke beyi* (vali), *yarguçı* (mahkeme reisi), daruga, baskaklar, *bakşi* (Moğolca-Türkçe kâtibî), vilayet mutasarrıfları, darphane müdürü, *yasavul* (ordu müfettişi), yurtçı beyi, *bularguçı*³⁹⁴, vezir, naib-i saltanat, müstevfi ve istifa memurları, uluğ-bitikçi, nazır-ı memâlik, müşrif-i memâlik, münşî-i memâlik, vezir nâibi, defterdâr-ı memâlik, *tutkavul* (jandarma), *reis* (polis), kadı- ul kudat ve kadılardır. Zekat öşür ve vakıflardan maaş alanlar ise; evkaf müdürü, müderrisler, hatipler, fakihler, hânegâh şeyhleri, hastane müdürleri, kadılık kâtipleri, zekat

³⁹¹ Spuler, age., s.365.

³⁹² Dönemin önemli müelliflerinden el Ömerî tarafından kaydedilen bu bilgi, Harezmi topraklarının Cengiz evladından Cuci ulusu hâkimiyetine geçtiğini ve aynı zamanda çalışmamız boyunca bahsettiğimiz Harezmişahlar Devleti'nden kalan teşkilat vs mirasının da Altın Orda ekonomisini etkilediğini teyit eder niteliktedir.

³⁹³ Togan, "İktisadi Vaziyet", s. 38-39.

³⁹⁴ Kaybolmuş at, deve, eşek katır gibi hayvanları ya da cariyeler ve savaş teçhizatını bulmakla yükümlü görevli.

amilleri, imam ve müezzinlerdir. Muhtesipler, pazarcılar ve dükkanlardan ayrıca para toplarken, tüccar ve ticaret kervanlarının yolda emniyeti için nezaret eden kervansalar ve tutkavullara verilecek maaşlar belli olup divan tarafından ödenerek kervanlardan ayrıca toplanmaktadır.³⁹⁵

a. Hazine-i Hassa (İncu)

Hazine-i hassa genel olarak yeni ele geçirilen bölgelerde saltanatları bitirilmiş olan hanedan ya da idari kesimin elinden alınmış olan veya hükümdar malı sayılan vakıflardan elde edilmiş mülklere verilen genel addır. Hükümdar emlâkını daha çok 'incu' olarak adlandıran Moğollar buna ara sıra 'hassa' sıfatını da ekleyerek hükümdarın hususi serveti anlamında kullanmakta idi.³⁹⁶

Hazine-i hassa idaresine özel memurlar tayin edilmiş olup, bu arazilerin hasılatı da hususi bir kasaya yatırılmakta ve bu da şehir vergilerine de ad olmuş olan 'tamga'³⁹⁷ tabiri ile adlandırılmaktaydı³⁹⁸. Hazine-i hassanın asıl gayesi sarayın ihtiyaçlarının temini olmakla birlikte, hassa gelirlerinin gerekli durumlarda devletin ihtiyaçlarına harcanması ve devlet varidatından da sarayın ihtiyaçları için harcandığı durumlar vaki idi. Hükümdar mülkü olan hassa; 'soyurgical'³⁹⁹ olarak yalnız hanedan kadınlarına, kardeşlerine ve oğullarına verilmiş olmayıp, aynı zamanda devlet memurlarına, generallere ve askerlere de ücret olarak terhislerinde verilmekteydi. Maliye vezaretinin hususi olarak bu meselelerle ilgilenen bir birimi de mevcut idi.⁴⁰⁰

B. Daruga ve/veya Baskaklık Müessesesi

Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyada vergilerin toplanmasını temin etmek için 'darugalık' adı verilen teşkilat kurulmuş ve bu teşkilâtın başına da 'daruga' adı verilen kişiler getirilmiş, ülkenin idari bölümlerine ve Rus

³⁹⁵ Togan, "İktisadi Vaziyet", s. 40-41.

³⁹⁶ Spuler, age., s. 356- 357.

³⁹⁷ 'tamga' tabirinin hem adı geçen vergilere hem hassa gelirlerine ad olmuş olmasına bakılırsa arada bir bağlantı olması muhtemeldir. Ancak kaynaklarda buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

³⁹⁸ Spuler, age., s.357.

³⁹⁹ 'soyurgical' kavramı Altın Orda İktisadi Sistemi başlığı altında açıklanmıştır.

⁴⁰⁰ Spuler, age., s.358; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, İstanbul 1931, s.150.

knezliklerinin baş şehirlerine de darugalar atanmıştır.⁴⁰¹ Moğol iktisâdî-idârî geleneğine göre en önemli ve yaygın müesseselerden biri olan darugalar, fethedilen bölgelere tayin edilen sivil ve askerî işlerle işğal etmiştir. Vergilerin toplanması ve asâyîşin sağlanmasından darugalar sorumlu olmuş, idari işlere çok karışmamakla beraber Rus knezlerini de kontrol altında tutmuşlardır. Bunlardan başka, nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerin halklarından birlikler oluşturma, posta işlerini düzenleme ve toplanan vergiyi Han'a götürmek de darugaların görevleri arasında yer almıştır. Darugaların emrinde birer askerî birlik bulunup, Rus knezleri itaat etmez, vergiyi ödemez ya da Han'ın emrine uymazsa, darugalar icra organı olarak birlikleri ile şehre girmeye ve knez ile halkı cezalandırma yetkisine sahip olmuşlardır. Hanların metropolitlere verdikleri yarlıklarda '*şehir darugaları*' ve '*köy darugaları*' şeklindeki terimlerin varlığı ise iki farklı grup daruganın mevcudiyetini göstermektedir.⁴⁰²

Darugaların asıl işğal sahasını tâbi devletler teşkil ettiğinden, birlikleri şehirlerin dışına yerleşmiş ve '*Tatar Köyleri*' olarak tanınmışlar, Rus toponomisinde de bu tür köy ve şehirlerin izleri kalmıştır. Bu köyler Moğolca '*daruga*' kelimesinin Türkçe versiyonu olan '*baskak*' adıyla adlandırılmış, bugün de mevcut olan Baskaki ve Baskakova adını taşıyan köy ve şehirlerin temeli, bu müessese olmuştur. Baskak teriminin Rus kroniklerinde daruga görevlisi için kullanılması sonucu ortaya çıkan bu durum, bazı tarihçilerin daruga ile baskaklığın aynı görev olmadığı şeklinde bir iddiayı ortaya atmasına sebep olmuştur. Ancak Macar tarihçi I. Vasary, bu iki terimin aynı anlama geldiğini ve söz konusu görevlilerin de aynı olduğunu ispatlamıştır. Vasary; "*baski*" anlamına gelen baskaklık müessesesinin XI. yüzyılda Karahanlılarda ortaya çıktığını, Selçuklularda ise aynı görevi '*şihneliğın*' yaptığını, bu müessesenin XII. yüzyılın ikinci yarısında Türk ve İran bölgelerinde yayıldığını, Moğolların ise bu müesseseyi Türklerden alıp ele geçirdikleri bütün bölgelerde uygulamaya başladıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte Moğollar, '*baskak*' ile aynı anlama gelen Moğolca'daki '*daruga*' terimini kullanmışlar, ancak Moğol İmparatorluğunun birçok bölgesinde '*darugalık*' kullanılırken Rusya'da '*baskaklık*'

⁴⁰¹ Spuler, age., s.341.

⁴⁰² Kamalov, age., s.173; Spuler, age., s.304.

terimi kullanılmıştır. Altın Orda Devleti'nde daha Berke Han döneminde bu göreve Müslüman tacirler atanmış, hatta bu kişiler Han'dan bu görevin haklarını toplanacak vergilerle birlikte satın almışlardır.⁴⁰³

Altın Orda'da vergilerle ilgili olarak da karşımıza en çok çıkan husus, devletin mali yapısı ve vergi sistemindeki gerek Uygur gerek Selçuklular gerekse eski Türk devletlerindeki benzerlikleri hasebiyle dikkat ettiğimiz Türk teşkilatının etkisi olmuştur. Bütün bu bilgiler ışığında da yine Altın Orda Devleti'nin bir Türk-İslam devleti olduğu meselesini teyit edebilmekteyiz.

C. Toprak Sistemi

1. Soyurgal: Altın Orda İkta Sistemi

İdârî yapı bakımından Orta Asya'da gelişen ve Türk devletlerinin genelinde uygulanan toprak sistemine Moğollar da yabancı olmayıp, bilakis Büyük Moğol İmparatorluğu'nda bunu uygulamaktaydılar. İlhanlı Devleti'nin merkezi durumunda olan Tebriz ve Meraga yörelerinin Cuci ulusuna ikta olarak verilmesinin, İlhanlı - Altın Orda mücadelesinin en büyük sebeplerinden birisini teşkil etmesi durumu da (kaynaklarda isim olarak farklı farklı kaydedilmiş olsa da) bir 'ikta' sisteminin mevcudiyetinin göstergesidir.⁴⁰⁴ Ayrıca Altın Orda'nın yeni hâkimiyet tesis ettiği Harezmi coğrafyasında Büyük Selçuklular devrinde bu sistemin başarıyla uygulandığını⁴⁰⁵ ve yeni kurulan Türk - Moğol devletinin de bu coğrafyalarda geçmiş dönemlerden kalma kültürel, sosyal ve ekonomik yapıları bir miras gibi devralıp sürdürdüğünü bilmekteyiz.

İmparatorluk genelinde, ilk dönemlerde vilayetlerin vergi gelirleri uygun bir meblağ karşılığında iltizama verilmekteydi. Ulema vesair beratlıların paraları mültezim tarafından verilmekte olup, bu para Divan'da mültezimin borcuna karşılık sayılmaktaydı. Ancak mültezimler çoğu zaman bunlardan nüfuzlu olanların paralarını verip, ziyafetler çekerken diğerlerini vermemekte, bu da şikâyetlere neden

⁴⁰³ Kamalov, age., s.174; Spuler, age., s.353.

⁴⁰⁴ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolul Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara 1994, s. 593; Togan, "İktisadi Vaziyet", s. 39.

⁴⁰⁵ Taneri, age., s. 176.

olmakta, divan berat sahiplerinin paralarının verilmesini emredince de mültezimler bunu verebilmek için halktan gayri meşru olarak yeniden para toplamaktaydı.⁴⁰⁶

XIII. yüzyıl sonları itibariyle Altın Orda'da imparatorluğun genelinde olduğu gibi ikta sistemi uygulanmaya başlamıştır. Moğollarda görüldüğü şekliyle ikta; hükümdarın, emirlere ve askerlere divanca belirlenen maaşlarının tahsili için emirî araziden bir mahallin hasılatını onlara tahsis etmesidir. Moğollarda bu iktalar mıntıka mıntıka çeşitli tümenlere tahsis edilmiş olup, bunlardan bazıları ocaklık olabilmekte, yani emirin erkek çocuğuna kalabilmektedir.⁴⁰⁷

Altın Orda mâlî teşkilâtı konusunda karşımıza çıkan önemli kavramlardan biri de 'soyurgal' kelimesidir. Genellikle yarlıklarda karşımıza çıkan 'soyurgal', eski Türkçe metinlerde teknik bir terim olarak sıkça rastlanan 'soyurga': *ihsan etmek/ihsanda bulunmak* fiilinden türemiş olup 'soyurgal' şekliyle 'ihsan' anlamına gelmektedir. Aynı kelime Uygur Budist ve Maniheizt eserlerde 'acımak/merhamet etmek' anlamlarıyla geçmektedir. Kıpçak sahasında ise yine 'ihsan etmek' anlamına gelmiş ve Moğolca'da teknik bir terim olarak; "ırsî bir vergi muafiyeti şekli, Orta Çağ'da feodal dönemde bir askere veya bir subaya savaşta hizmeti karşılığında verilen ve ona gelir getirip miras bırakılabilen toprak, timar" anlamıyla kullanılmıştır. Türk devlet teşkilatı içinde gerek askerî gerekse siyasi hizmetleri görülmüş yüksek rütbeli askerler ve devlet adamlarına başarıları karşılığında mükâfat olarak emlak ve arazi verilmekteydi. Türkçe'de 'kopi' teknik terimi ile adlandırılan bu sistem, Selçuklularda 'ikta-i temlik' olarak adlandırılmakta, Osmanlı Devleti de toprak sistemi içerisinde ikta, dirlik ve timar usullerini kullanmaktaydı. Bütün bu usuller, ikta ve timarlar Türk-Moğol uluslarında ise 'soyurgal' terimi ile karşılanmakta idi.⁴⁰⁸

Altın Orda'da meskûn yerlerdeki konar göçer hayat süren büyük toprak ve hayvan sürüsü sahipleri 'soyurgal sistemi' ile birçok ayrıcalık elde etmişler, XIV. yüzyıl sonlarında soyurgal artık hâkim bir toprak mülkiyeti sistemi şeklini almıştır. Soyurgal olarak bir araziye veya eyaleti alan kimse, o zamana kadar hanın hazinesine

⁴⁰⁶ Uzunçarşılı, age., s. 241.

⁴⁰⁷ Uzunçarşılı, age., s. 236.

⁴⁰⁸ A. Melek Özyetgin, "Altınordu Hanlığının Resmi Yazışma Geleneği", *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s.825.

verilen bütün vergileri alma hakkını kazanmaktaydı. Bundan başka, bu sistemin bir diğer önemli özelliği de bu imtiyazın nesilden nesile geçmesi idi. Moğol İmparatorluğu'nda, özellikle de Altın Orda'da han, üzerinde yaşayan köylülerle beraber geniş toprakları soyurgal ile vermiş ve çoğunlukla bu soyurgal yarlıklarına 'Tarhanlık' yarlıkları da eklenerek buradaki halk birçok vergiden muaf tutulmuştur. XIV. yüzyıl sonuna gelindiğinde ise Altın Orda başta olmak üzere birçok Türk devletinde soyurgaller dağıtılmış, XV. yüzyılda artık soyurgal terimi arazi anlamında kullanılmıştır.⁴⁰⁹

2. Yurt Sistemi

Türk devletlerinin genelinde aynı ya da benzerleri görülen ve yukarıda bahsetmiş olduğumuz toprak sisteminin dışında Altın Orda Devleti'nde, devletin yapılanmasıyla ilgili bir toprak paylaşım sistemi daha görmekteyiz. Altın Orda Hanlığı'nın kuruluş itibarıyla iki idari kola ayrıldığından daha önce bahsetmiştik. Ancak daha XIII. yüzyıl sonlarında bu iki kol idarî birim niteliğini kaybederek askerî nitelik kazanmış, devletin idarî yapısında ise başlarında ulusbekler olmak üzere dört bölge öne çıkmıştır. Bu bölgeler; Saray, Deşt-i Kıpçak, Kırım ve Harezm bölgeleridir.

Moğolların büyük hanına yaptığı seyahat sırasında Altın Orda ülkesini bir baştan bir başa gezen Rubruk, Altın Orda'nın idari bölge yapılanması ile ilgili; Moğolların Tuna'dan başlayarak güneşin çıktığı yere kadar olan İskit ülkesini kendi aralarında paylaştıkları ve her başbuğun, itaatinde olan insan sayısına göre bir miktar toprağa sahip olduğu, yine bu başbuğların kendilerine ait meraların sınırlarını ve dört mevsim boyunca hayvanlarını otlatacağı yaylaların sınırlarını bilmek zorunda oldukları şeklinde bilgiler vermektedir. Müellifin bu notlarında Altın Orda'nın idari bölgesel taksiminin temeli yatmaktadır ki bu temele 'Yurt Sistemi' adı verilmektedir. Buna göre göçebe derebeylerinin handan 'yurt' almaya hakları vardı. Bunun karşılığında ise yurt sahibi gerektiği zaman yurdun ölçülerine göre tam teçhizatlı belirli sayıda asker gönderecek ve yine yurdun ölçülerine göre vergi ödeyecekti.

⁴⁰⁹ Özyetgin, "Altınordu Yazışma Geleneği", s.826.

Bunun yanı sıra yurtlar babadan oğula geçebilecek şekilde ırsî mülkiyet olmayıp, hanın yurtlara el koyma ya da sahibini değiştirme hakkı da mevcuttu.⁴¹⁰

İkta, soyurgal ya da yurt sistemi, hangi ad altında incelersek inceleyelim, Altın Orda Devleti'nde Türk devlet teşkilatına dâhil edebileceğimiz bir toprak sisteminin olduğu ve özellikle yurt sisteminin Osmanlı '*tımar sistemi*'ne çok yakın olduğu görülmektedir. Cuci Ulusu'nun yurt sistemine göre tanzim olunduğu, hanedan mensuplarına belirli bölge veya şehirlerin gelirinin tahsis edilmesinden de anlaşılmaktadır. Ayrıca "*Cengiz Han, oğlu Cuci'ye Kıpçak ülkesini yurt, Harezmi ise atların yemliği olmak üzere vermişti*"⁴¹¹ şeklinde bir ifadenin varlığı da ülkede dirlik usulünün mevcut olduğunu göstermekle beraber Cuci Ulusu'nun bu coğrafyaya gelmesinin dahi yurt sistemi hasebiyle olduğunu ifade etmektedir.

D.Altın Orda'da Vergiler

Altın Orda'da iktisadi durumla ilgili temel kavramlardan olan vergi adlarına tarhanlık yarlıklarında rastlamaktayız. Az sayıda belgede geçen bu vergi adları içerik ve kullanım alanları bakımından birçok soru işareti içermektedir. Tarihi boyunca bu sahada bilinen vergi terimlerinin, bölgeden bölgeye değişen uygulamalarla, gerek şekil gerekse de anlam bakımından çeşitlenmesi de, kullanım alanlarına göre vergi çeşitlerinin sınırlarını kesin olarak belirlemeyi zorlaştırmaktadır.⁴¹² Bununla birlikte, gerek yarlıklardaki sınırlı bilgilerden, gerek İlhanlı teşkilatındaki uygulamalarla ilgili ulaşabildiğimiz kaynaklardan gerekse de Uygur belgelerinde kayıtlı ve benzerlerinin Altın Orda'da da olduğunu bildiğimiz uygulamalardan Altın Orda vergilendirme sistemi ve hazine gelirleri hakkında bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Vergilerle ilgili isimlendirmeler ve bunların içeriklerini incelemeye başlamadan önce, Altın Orda hazinesi çeşitli kaynaklardan gelen gelirlerle beslenmekteydi. Bunlar;

1. Cuci Ulusu'nun kendi bünyesindeki mükelleflerden toplanan vergiler,
2. Tâbi durumda olan Rus knezliklerinden alınan vergiler

⁴¹⁰ Kamalov, "Toprak ve Vergiler", s. 204-205.

⁴¹¹ Kamalov, "Toprak ve Vergiler", s. 206.

⁴¹² Özyetgin, "Uygur İzleri", s.450.

3. Yabancı tacirlerden alınan vergiler

şeklinde sınıflandırılabilir.⁴¹³

Moğollarla ilgili çok önemli bilgiler aktardığımız bildiğimiz Reşidüddin ise Moğol vergilerini: 1. Araziler için alınan '*gılan*', 2. Hayvanlar için alınan '*gobçur*' ile 3. Şehirlerde oturan ve ticaretle uğraşanlardan alınan '*tamga*' vergisi olarak genel bir çerçevede sınıflandırmıştır.⁴¹⁴

Orta Asya Çin ve Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmının Moğollar tarafından fethinden kısa bir süre sonra vergi işlerini düzenlemenin ve öteden beri gelenek haline gelen keyfî şekilde yarı gasp etmekten vazgeçmenin gereği anlaşılmıştı. Ögeday'ın 1236'da topladığı ikinci büyük kurultayda emlak ve vâridat vergisi ile ilgili verilen kararlarla bu hususta gereken tedbirler alınmış oldu. Şöyle ki tebaa; hayvanlarından %1 ve hububat mahsullerinden de %10 teslim edecek, devletin batısında her bir fertten, Çin'de ise her bir çiftlik veya evden vergi alınacaktı. Böylece vergi âidâtı Ögeday zamanında, bir kısmı aynî ödenmek üzere devlet kasasına girmeye başladı. Vergilerin tahsili için idarecilerin yanında hususî memurlar vardı. Bu suretle Ögeday'ın yanında Külbolod, Batu'nun yanında Nüsal, ve Çağatay'ın yanında da Kızıl Boğa bulunmakta olup, Curmağun da Kafkasya'da hususî vergi tahsildarlarına ve çeşitli selâhiyetlere sahip idi.⁴¹⁵

Bütün bu bilgilerden de yola çıkarak; Cengiz soyunun hâkimiyetindeki bütün devletlerde hem idârî hem mâlî hem de sosyal teşkilat, imparatorluk genelindeki ile aynı işlediğine ve Cengiz Yasası tamamının en önemli başvuru kaynağını teşkil ettiğine göre bu Moğol vergilendirme sistemi Altın Orda vergilendirme sistemidir diyebiliriz.

Altın Orda Devleti'nde vergileri şu isimler altında inceleyebiliriz:

⁴¹³ Kamalov, age., s.162.

⁴¹⁴ Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası", s. 585; Togan, "İktisadi Vaziyet", s.18.

⁴¹⁵ Spuler, age., s.334.

1.Alban

Moğol toprak düzeni içerisinde köylünün, çalışanın, çiftçinin, toprak sahibi olan kişiye karşı vazifelerini içeren hizmetlerin, yükümlülüklerin genel adıdır. Yani ‘alban’ın genel vergi anlamında kullanıldığı söylenebilir. Eski Türk vergi sistemi içinde alban, Uygur sahasında; ‘kalan’:*toprak vergisi*, ‘kayut’:*mahsül vergisi*, ‘tütü’:*hane vergisi*, ‘kabın’:*çeyiz vergisi* gibi birden çok vergi yükümlülüğünü kapsayan genel vergi terimi olarak kullanılmış olup, terimin Uygur sahasındaki bu kullanımı bize Altın Orda sahasındaki kullanımı hakkında önemli bir ipucu vermektedir.⁴¹⁶ Bundan başka, genel vergi için, özellikle de ele geçirilen yerlerin halklarından alınan genel vergi için ‘yacak’ tabiri kullanılmıştır⁴¹⁷.

2. Çıkış

Türkçe’de haraç olarak da bilinen çıkış vergisi Türk devletlerinde de rastladığımız bir terimdir. ‘Çıkış’ın; Karahanlı, Çağatay, Memlük-Kıpçak sahaları başta olmak üzere tarih boyunca Türkçenin çeşitli kullanım sahaslarında ‘çıkış/çıkma’ anlamlarının yanında ‘gider/masraf/harcama’ anlamlarında kullanıldığını bilmekteyiz. Rusların da ‘vihod’ olarak adlandırdıkları bu verginin yabancı tâbilerden alınan ve doğrudan hazineye verilen bir haraç vergisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu verginin adına, Altın Orda hanlarının Rus metropolitlerine verdikleri yarlıklarda rastlanmaktadır.⁴¹⁸

3.Kalan

‘Kalan’ terimi, ‘temel vergi; toprağı işleyen çiftçilerden alınan vergi’ anlamını karşılamaktadır. Öşür benzeri olan ve hasat sonunda, çiftçinin elde ettiği hububatın 1/10 nisbetinde alınan vergidir. Tarihi Türk sahasında ‘kalan’, Altın Orda toprakları dışında Uygur bölgesinde de sıkça geçen önemli vergi terimlerinden biri olup, her iki alanda da devlete karşı olan vergi yükümlülükleri içerisinde ağırlıklı bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda Tarhanlık yarlıklarında da kalan,

⁴¹⁶ Özyetgin, “Uygur İzleri”, s. 451.

⁴¹⁷ Kamalov, age., s. 163; Özyetgin, “Uygur İzleri”, s.453.

⁴¹⁸ Kamalov, age., s.163.

özellikle *'yasak vergi'* adı ile bir arada *'yasak kalan'* olarak geçmektedir. Ancak bu yarlıklarda Tarhanlık sahibinin muaf olduğu vergiler arasında geçen *'kalan'*ın muhtevası, kullanım alanı ve ne şekilde ödendiği konusunda açık bilgilere rastlanmamaktadır.⁴¹⁹

Ruslara da Moğollardaki manası ile geçen *"qılan"*, *"kalan"* kelimeleri Azerbaycan Türklerinde ve Başkurlarda arazi vergisi manası ile kullanılmıştır.⁴²⁰

4. Kopçur

Hayvan sürülerinden 1/10 oranında aynî olarak alınan bir vergi çeşididir. Göçebelerden ise bu vergi 1/100 miktarınca alınmaktaydı. Göçebelerden alınan tek gelir vergisi olarak tespit edilen bu vergi zaman içinde kişi başına alınan bir vergiye dönüşmüştür. Bu sisteme göre herkesin geliri ve ne vereceği önceden defterlere yazılarak tespit edilmiştir.⁴²¹ Cüveynî'nin kaydına göre bundan önce bölge halkı gelirinin yarısını Moğollara vermek zorunda kalırken, 1253 yılında İlhanlı emiri Emir Argun'un çabaları ve teklifi ile *'kopçur'* sistemi ortaya çıkmıştır. Argun bunun için Altın Orda Han'ı Batu'dan da onayını alarak öncelikle nüfus sayımı işini başlatmış kopçur tespiti buna bağlı olarak yapılmıştır.⁴²²

Bu verginin ortaya çıkışı ile ilgili, Reşidüddin'in, başlarda iflas eden orda ve birliklere yardım olarak büyük askeri ordudan at ve koyun gibi hayvanların yanı sıra başka şeylerin de gönderildiği, zamanla bu yardımlaşmanın meralardan toplanan vergiye dönüştüğü şeklinde bilgiler kaydettiği bilinmektedir.⁴²³ Yine Reşidüddin'in bundan başka kopçurun toplanmasıyla ilgili; senede iki defa alındığı ve Nevruz-u Celâlîden başlayıp yirmi gün zarfında toplandığı yönünde bilgiler verdiği bilinmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁹ Özyetgin, "Uygur İzleri", s.452; Kamalov, age., s. 163; Togan, "İktisadi Vaziyet", s.19.

⁴²⁰ Togan, "İktisadi Vaziyet", s. 21.

⁴²¹ Spuler, age., s. 336; İlhan Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258)", s. 7-8.

⁴²² Erdem, agm., s. 8.

⁴²³ Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 152-153; Kamalov, age., s. 164.

⁴²⁴ Togan, "İktisadi Vaziyet", s.19.

5.Tamga

Tüccardan alınan bir gümrük vergisi olup, en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir. Hudut ve iç gümrüklerinde vergi alınan mallar üzerine tamga vurulduğundan dolayı bu şekilde adlandırılmış olmalıdır. Bu vergi aşağı yukarı XIV. asır itibariyle ise tamga yerine ‘mühür’ adıyla anılmaya başlamış, bundan dolayı vergi tahsildarlarına ‘tamgacı’ denirken muhafızına da ‘mühürdar’ denmiştir. ‘Tamga’ kelimesinin Ali Şir Nevaî tarafından XV. yüzyılda Çağatay dilinde yazılan Münşeât adlı meşhur eserde de bu şekli ve anlamı ile yer aldığı bilinmektedir.⁴²⁵ Altın Orda Devleti’nin en önemli gelir kaynağını ticaret teşkil ettiğinden, hanlar bölgede ticaretin gelişmesine önem vermekte, bunun için de tamga vergisi ayrı bir önem taşımaktaydı.⁴²⁶ Bundan başka, şehirlerdeki ticaret ve sanayi müesseselerinden alınan bütün vergilere de ‘tamga’ denmekteydi. Buna göre ‘tamga’ terimi yalnız yol ve yol vergisi anlamını değil, belki daha da fazla olarak şehir ve şehir vergisini karşılamaktaydı.⁴²⁷

6.Tütün Vergisi

Türk vergi sistemi içinde, bir çeşit hane veya mesken başına alınan tütün vergisi, özellikle Altın Orda ve Osmanlı sahasında aynı terim ve muhtevadaki anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Uygur belgelerinde de ‘tütün’ün bir çeşit hane vergisi olarak her evde alınan ve yaygın kullanılan bir vergi türü olduğu görülmektedir. Altın Orda devlet geleneğinde Uygur izlerini araştıran A. Melek Özyetgin, tütün vergisinin temel anlamının ‘duman’ ile ilgili olduğunu ve ev veya baca başına alınan bir çeşit vergi karşılığında kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. Kırım hanlarının tarhanlık yarıklarında tütün vergisinin adının geçmesi Altın Orda sahasında bu verginin toplandığının bir göstergesidir.⁴²⁸

⁴²⁵ A. N. Samoiloviç, “Cucu Ulusu’nda Payza ve Baysa’ya Dair”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C.II, İstanbul 1939, s.58-59.

⁴²⁶ Kamalov, age., s. 164.

⁴²⁷ Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 153; Uzunçarşılı, age., s. 242.

⁴²⁸ Özyetgin, “Uygur İzleri”, s. 453; Kamalov, age., s. 166.

7.Ulag

Moğol İmparatorluğu'nda hızlı ve sistemli haberleşmenin temeli olan ve köklerini Eski Türk ulak sisteminden alan '*ulag*' Altın Orda'da bir tür hizmet yükümlülüğü olarak geçmektedir. Altın Orda'da '*ulag*' teşkilatında posta yapan, haber ulaştırılan kişinin, durduğu her yerde hanın emriyle, istediği kişinin evinden, hayvanından, erzağından istediği gibi yararlanma hakkı bulunmakta olup, bölge halkının '*ulag atı*' vererek ödediği bir vergi yükümlülüğüdür. Ancak daha sonra ulakların görevlerini suistimal etmeleri üzerine posta ulaklarının olağanüstü haller dışında köy ve kasabalara uğramaları yasaklanmış, böylece halkın bu konudaki yükümlülükleri hafiflemiştir.⁴²⁹

8.Salıg

Türk tarihinde Uygur ve Altın Orda sahalarında varlığı tespit edilebilen '*salıg*'ın toprak rejimine ait genel vergi olarak kullanıldığı söylenebilir. Yine Uygur sahasında toprak sahiplerine karşı birtakım yükümlülüklerin ve hizmetlerin '*salıg*' terimi ile karşılandığı görülmektedir. Altın Orda'da ise '*salıg*'ın toprak vergisi olarak kullanımı yanında, yarlıklarda geçen '*salıg müsemma*' terimi ile, '*salıg*'ın Altın Orda'da belirli zamanlarda toplanan veya istenen bir vergi yükü olabileceğini görmekteyiz. Özellikle Osmanlı'da '*salıg*' ile kökteş '*salgun*'un olağanüstü durumlarda halktan istenen hizmet, para ve mal verme yükümlülüğü olan kullanımı, Altın Orda'daki '*salıg müsemma*'nın bu şekilde kullanılmış olduğu teyit eder niteliktedir.⁴³⁰

'*Salıg*' ifadesinin dışında Barthold, A.D. Rudnef'ten aldığı bir izahat neticesinde; Moğolcada '*nemeri*' sözcüğünün "*ilave, ziyade*" manasına geldiğini ifade etmekte ve bu sözü de fevkalâde vak'alar nedeniyle ahalden ilaveten alınan vergi olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Barthold; Vassaf Tarihi'nde rastladığı "Fars ahalisine "*avans ve nemeri*" talep ederek müracat ettiler, davar sahiplerinin onda iki

⁴²⁹ Özyetgin, "Uygur İzleri", s. 455; Kamalov, age., s.167.

⁴³⁰ Özyetgin, "Uygur İzleri", s. 452-453; Kamalov, age., s. 168.

davarını zaptettiler” şeklindeki bilgiyi de bu sözün olağanüstü vergiyi ifade etmesi fikrine dayanak olarak göstermektedir.⁴³¹

9. Diğer Vergiler

Baç: Bir nevi gümrük vergisi olup, daha çok iç gümrüklerde ve pazarlarda yüklerden toplanmaktaydı. Bu verginin sadece şehir pazarlarında değil, köylerde de toplandığını bilmekteyiz.⁴³²

Köprü Parası: Köprülerden ve nehirlerden geçenlerden alınan ve köprülerin tamiri vesaire için kullanılan bir vergidir. Köprülerden geçen yükler için de bu vergi ödenmekteydi. Altın Orda öncesinde de bu verginin varlığı bilinse de yazılı kaynaklarda bu verginin adı ilk kez yarlıklarda yer almaktadır.⁴³³

Ordu Parası: Altın Orda yarlıklarında adı geçen ‘ordu parası’ bir çeşit savaş vergisi niteliğinde olup, bu verginin adı Mengü Timur Han’ın Metropolit Kiril’e verdiği yarlıkta zikredilmektedir. Bu verginin erzak ve hayvan ile ödenmiş olması muhtemeldir.⁴³⁴

Av Vergisi: Altın Orda’da han ava çıktığı zamanlarda gerek Altın Orda ahali gerekse Rus halkı hana refakat etmek, onun bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorunda idi. Sürek avları için özellikle de çok sayıda insanın görevlendirildiği bilinmektedir ki bunlardan yarlıklarda bahsedilmektedir. Yarlıklarda av terimi geçmese de, ava çıkanların ihtiyaçlarını temin etme mükellefiyetinden din adamlarının muaf olduğu yazmakta ve buradan diğerleriyle ilgili çıkarımları yapabilmekteyiz.⁴³⁵

⁴³¹ Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s.155.

⁴³² Kamalov, age., s. 168.

⁴³³ Kamalov, aynı yer.

⁴³⁴ Kamalov, aynı yer.

⁴³⁵ Kamalov, age., s. 169.

Koltka: Altın Orda hanlarının Rus topraklarında buldukları esnada onlara takdim edilen hediyelere verilen ad olduğu anlaşılmaktadır. Bir Uygur sivil belgesinde de *'koluş'* adıyla geçtiği bilinen bu verginin adı hanların Rus metropolitlerine verdikleri yarlıklarda geçmektedir. Ayrıca bu verginin Altın Orda yerli ahalisinden de toplandığı bilinmektedir.⁴³⁶

Kommerkion: Latince belgelerde *"commercium"* olarak geçtiği belirtilen kelime Grekçe *"kommerkion"* kelimesinden türemiş olup, *"ticaretten alınan vergi"* gibi bir anlama gelmektedir. Altın Orda'da Latin tüccardan, satışı yapılan malın %10'u oranında alınan bir gümrük vergisidir.⁴³⁷

Altın Orda sahasında yukarıda saydığımız vergilerin dışında ayrıca; *'İhtiram/hürmet'*, *'hizmet'*, *'karaul':nöbet* gibi vergi ve yükümlülük adları yarlıklarda geçmektedir. Bunlar muhtemelen sürekli olmayıp, hanların seyahat ettikleri esnada o bölgelerden istenilen vergi ve yükümlülüklerdir.⁴³⁸ Ayrıca Emel Kılıç; çalışmasında *'kabala'* adlı bir vergiden bahsetmektedir. Kılıç bu terimi, Kırım Hanlıklarına ait yalıklarda karşımıza çıktığı şekliyle; *'kabala-name'* yani alım-satım işlemlerinde tanzim olunan senet olarak açıklamakta ve bu verginin de senet karşılığında alınan vergi olduğu çıkarımını yapmaktadır.⁴³⁹

Bunlardan başka bir vergi grubunu ise Venedik ve Cenevizli ticaret kolonilerinden ve ecnebi tacirlerden alınan vergiler teşkil etmekteydi. Bu ticaret kolonileri ile birçok anlaşma da yapılmıştı. Bunlardan biri 1333 yılında yapılmış ve Venediklilerin kendilerine tahsis edilen depo ve Pazar yerleri için %3 üzerinden; ayrıca Kırım'daki limanlara gelen gemiler için de yelken sayısına göre vergi ödemeleri kararlaştırılmıştı⁴⁴⁰. Trabzon ile Kefe arasında yapılan ticaret sırasında Cenevizli tacirler Kefe hâkimlerine de %3 oranında vergi ödemekteydi.⁴⁴¹

⁴³⁶ Özyetgin, "Uygur İzleri", s. 454-455; Kamalov, aynı yer.

⁴³⁷ Emel Kılıç, Altın Orda Devleti'nin İktisâdi Tarihi (XIII.- XV. Yüzyıllar), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 506.

⁴³⁸ Kamalov, aynı yer.

⁴³⁹ Kılıç, agt., s. 524.

⁴⁴⁰ Kamalov, "Toprak ve Vergiler", s. 216.

⁴⁴¹ Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası-I) 1-3 Haziran 1988*, yay haz: Mehmet Sağlam, Samsun 1990, s.238

Yarıklarda adı geçen bütün bu sistemli ve yaygın vergilerden başka, Rubruk da seyahatnamesinde bir tuz vergisinden bahsetmektedir. Buna göre; Altın Orda ülkesinde tuz kaynakları ihtiva eden birçok göller bulunup, derelerin suları bu göllere aktıkça tuza dönüşmekte, Rusya'nın her tarafından insanlar buraya tuz almaya gelmekte, Batu ve Sertak bunların yaptığı her yükleme için ödedikleri bir miktar vergi dolayısıyla çok fazla gelir elde etmektedir.⁴⁴² Bunun yanı sıra yine Rubruk'un "Batu'nun kendi karargahına bir günlük uzaklıkta otuz hizmetçi adamı vardır. Bunlardan her biri ona günlük olarak yüz kısrak sütü gönderirler.. tıpkı Suriye'deki çiftçilerin ürünlerinin üçte birini göndermeleri gibi, buraya hükümdarın karargahına da her üç günde bir kısrak sütü göndermelidirler."⁴⁴³ şeklindeki kaydından devletin ilk kurulduğu dönemlerde böyle bir vergi/yükümlülük şeklinin de uygulanmış olduğunu anlamaktayız.

Altın Orda Devleti'nde belli kişilerin adı geçen bütün vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulduğunu bilmekteyiz. Bu konuda ilk sırada din adamları gelmekte, yalnız Altın Orda topraklarında değil, imparatorluğun hiçbir bölgesinde din adamlarından vergi alınmamaktaydı. Bunu sağlayan ise Cengiz Yasası olup, yasaya göre hani din ve inanca mensup olursa olsun din görevlilerinden vergi alınmazdı⁴⁴⁴. Arazi tahriri esnasında da bu din adamı, ulema ve zaviye-nişinlerden olup vergilerden muaf olanların ellerinde muafiyetlerine dair beratları olup bunları göstermeleri halinde muafiyetleri devam etmekteydi.⁴⁴⁵

Cengiz Yasası'nda muafiyetler; "Cengiz Han'ın buyruğudur; fakirlerden, yüce Allah'ın Kuranını okuyanlardan, avukatlardan, fizikle uğraşanlardan, âlimlerden, kendilerini ibadet ve dine adayanlardan, müezzinlerden ve cenaze yıkayanlardan herhangi bir vergi veya benzeri haraç alınmayacaktır ve bunlar vergi veya haraç ödemeye zorlanmayacaklardır." şeklindeki hüküm ile belirlenmiş, imparatorluğun bütününde de bu yasa temel alınarak uygulanmıştır⁴⁴⁶.

⁴⁴² Rubruk, age., s. 31.

⁴⁴³ Rubruk, age., s.37.

⁴⁴⁴ Yuvalı, "XIII.yy Karadeniz Ticareti", s.235; Uzunçarşılı, age., s. 250.

⁴⁴⁵ Uzunçarşılı, age., s. 243.

⁴⁴⁶ Ergin Ayan, "Cengiz Yasaları", *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, - 2015, s.(ekler)6

10. Vergi Muafiyeti / ‘Tarhanlık’

Tarhan; Altın Orda Devleti’nde hükümdar tarafından kendisine çeşitli vergi muafiyetleri ve çeşitli haklar tanınmış kişiler olup, İbn Hurdadbih’e göre bu kelime Türkçe’deki ‘*tarkan*’ kelimesinin ‘*tarhan*’ ya da ‘*dargan*’ şeklinde ve anlam kaymasına uğrayarak Moğolca’ya geçmiş halidir. Altın Orda’da tarhanlar; hanın güvenini kazanmış ve yüksek dereceli memurluklara alan kimselerdi. Bunlar izin almadan saraya girebilirler, hanedandan biri ile eşit olarak evlilik yapabilirlerdi. Kendilerine han tarafından soyurgal olarak verilen toprakları işletmekte, vergilerden muaf tutulmakta, savaşlarda ele geçen ganimetlerden pay alabilmekte ve 9 nesil boyu herhangi bir suç işlediklerinde cezalandırılmamakta idiler. Tören ve umumî ziyafetlerde şeref misafiri olarak hazır bulunurlar ve hanın sol tarafında yer alırlardı. Ayrıca tarhanlık babadan oğula geçen bir konumdu. Tarhanların imtiyazlı bir demirciler sınıfı teşkil etmeleri de Moğollarda yine bu geç devirlerde yani XIII. Yüzyıl itibari ile görülmeye başlanmıştır.⁴⁴⁷

Altın Orda’da hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddi imkân ve imtiyazlar veren yarlıklara ise ‘*tarhanlık yarlıkları*’ denmekteydi. Tarhan olan kimseler her çeşit hizmet yükümlülüğünden ve vergilerden kurtulmakta ve yarlıkla da bu hakkı belgelendirilmekteydi. Ebü’l Ferec İbnü’l İbrî de bunlarla ilgili; “*Tarhan, padişahların tebaadan aldıkları vergilerin hiç biri ile mükellef olmayan ve savaşlarda aldığı ganimetler kendisine kalan kimsedir ki bunların ellerine geçen ganimetlerden padişahlar asla pay almazlar*” şeklinde bir bilgi kaydetmiştir⁴⁴⁸. Altın Orda sahasına ait yarlıkların büyük çoğunluğu, kişi ve kurumlara bu şekilde imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıklarıdır.⁴⁴⁹

Tarhanlık, nesilden nesile geçen bir kurum olup, kökleri ise oldukça eskiye dayanmaktadır. Ancak eski Türk devletlerinde kişileri belirli vergi ve hizmetlerden muafiyet sağlayan böyle bir müessesenin varlığına ait bir işaret yoktur. Bununla birlikte Göktürklerde de mevcut olan tarhan ünvanı Altın Orda’daki imtiyazlı sınıfa

⁴⁴⁷ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.46-47.

⁴⁴⁸ Ebü’l Ferec İbnü’l İbrî, *Tarîhu Muhtasari’d Düvel*, çev: Şerafettin Yaltkaya, Ankara 2011, s. 6.

⁴⁴⁹ Özyetgin, “Altınordu Yazışma Geleneği”, s. 823.

dahil olan tarhanlık ile aynı mahiyette değildir. -Gy. Nemeth ise ‘*Alpagut*’ isminin Türkçe’de tarhan ünvanının eşi olup, bunun bir şeref rütbesini ifade eden unvan olarak Kazan, Kuman, Karaim, Tobol ve Çağatay lehçelerinde de geçtiği ‘*asil adam*’ ‘*mülk sahibi*’ anlamlarına geldiği görüşündedir.⁴⁵⁰ Tarhanlar özellikle Moğollar devrinde kendilerine çeşitli muafiyetler tanıyan yarlıklarla imtiyazlı hale geçmişlerdir. Moğollarla birlikte canlanan tarhanlık, ziraat ve arazi feodalleri olarak değil, bir nevi baronluk olarak, devlete büyük hizmetleri olan yüksek memurlara, arazi sahiplerine, tüccarlara verilen bir şeref rütbesi olarak yer almıştır.⁴⁵¹

Altın Orda sahasına ait tarhanlık yarlıkları içinde, Rus kiliselerine ve Rus ruhanîlerine verilen tarhanlık yarlıkları önemli bir yer tutmaktadır. Hanlığın kuruluşundan sonra birçok Rus prensliği hanlığa haraçla tabi olmuş, Moğolların kendi özel vergi sistemlerini de tanımışlardır. Altın Orda hanları tüm Rus knezliklerindeki nüfusu tespit ederek vergi sistemini nüfusa göre belirlemiş ve Ruslar için farklı bir vergi sistemi getirmiştir. Bunun yanında hanlar, Rus Ortodoks kilisesine ve rahiplerine vergi muafiyeti ve belirli imtiyazlar veren Tarhanlık yarlıkları ile tarhanlık ünvanını da bahşetmişlerdir. Böylece tarhanlık kurumunun sadece Moğol uluslarında değil, Ortaçağ Rusyası’nda da önemli bir yeri olmuştur.⁴⁵²

Altın Orda ekonomisinde önemli yer tutmuş tarhanlık yarlıklarının içeriğine bakacak olursak bunların mahiyet ve nitelikleri daha net anlaşılacaktır. Örneğin bunlardan Mengü Timur Han’ın Rus Metropoliti Kiril’e gönderdiği yarlıkta şu imtiyazların yer aldığı bilinmektedir: “*Hana, hanbikeye, beye, memura, darugaya, elçiye, tamgacılara hiçbir vergi ödenmesin. Kiliseye ait topraklardan, sulardan, bahçelerden, bağlardan, değirmenlerden, kışlıklardan, yazlıklardan hiçbir vergi alınmasın, alınan şeyler de geri verilsin. Din görevlileri olan ustalar, kuşçular, parsçılar, diğer hizmetliler ve işçiler esir alınmasın ve onlara iş verilmesin*”⁴⁵³. Bu bilgilerden de yeniden anlaşılmaktadır ki Altın Orda hanları Cengiz Yasası’nda bulunan din görevlilerinden vergi alınmaz hükmünü harfiyen uygulamaktadır.

⁴⁵⁰ Donuk, age., s.45.

⁴⁵¹ Özyetgin, aynı yer.

⁴⁵² Özyetgin, aynı yer.

⁴⁵³ Kamalov, “Yarlık”, s. 335.

a. Baysa (Payza / Basma)

Moğolcaya baysa ya da payza/basma olarak geçen (Çincedeki pay-dze'den gelmekte) ve ismi yarlıklarla birlikte anılan '*baysa*' bir nevî yazılı itimad levhası anlamına gelmektedir. Baysa hususî vesika mahiyetinde olup üzerinde Moğol yazısı bulunmakta ve bu plakayı taşıyanlar her yere rahatlıkla girip çıkabilmekte ve kendilerine kayıtsız şartsız itaat edilmekteydi. Baysaların üzerinde bazen bir arslan, kılıç ve doğan güneş resmedilirdi. Bu resim İlhanlı hükümdarlarının sikkelerinde de bulunduğu gibi Selçuklu ve Altın Orda'da da bulunmaktaydı. Baysalar yüksek devlet memurlarına, hakimiyet altına alınan bölge hükümdarlarına, yabancı elçilere, devlet kuryelerine büyük dini liderlere ve hususî himayeye muhtaç kimselere verilmekteydi.⁴⁵⁴

Altın Orda hanlarına ait belgelerden anlaşılıyor ki '*baysa*'lar Cuci ulusunda XIV. - XVIII. asırlarda kullanılmış olup; Tohtamış ve Timur Kutluğ yarlıklarının Türkçe asıllarında bu levhaya '*payza, bayza*' denmekte ve yarlığ kelimesi ile beraber anılmaktadır. Aynı şekilde bu dönem han yarlıklarının Rusça ve Latince tercümelerinde yine bu belgelere '*baysa*' denmektedir.⁴⁵⁵ Bunlardan başka yine Altın Orda hanlarından Canibek Han Venediklilere '*baysalı yarlığ*' verdiği gibi, Özbek Han'ın da Andre Zeno'ya '*baysalı yarlığ*' verdiği bilinmektedir. Kelime Farsça'ya '*payza*' olarak geçmiş olmakla birlikte; Berdibek Han'ın Rus metropoliti Aleksî'ye verdiği yarlığın Rusça tercümesinde bu kelimenin '*baysa*' şeklinde kaydolmuş olması Cuci ulusunda bu kelimenin bu şekliyle telaffuz edildiğini düşündürmektedir.⁴⁵⁶

II. ALTIN ORDA COĞRAFYASINDA KULLANILAN PARALAR

Bilindiği gibi; gerek günümüzde gerekse tarihte ülkelerin ekonomisi söz konusu olduğunda incelenmesi gereken en önemli unsurların başında o ülkenin para kullanım durumu ve bu paraların değeri gelmektedir. Altın Orda ekonomisinin

⁴⁵⁴ Spuler, age., s. 318-319; Samoiloviç, agm., s.62-63; Hasan Ortekin, "Basma'ya ve Baysa'ya Dair", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C.II, İstanbul 1939, s.68.

⁴⁵⁵ Samoiloviç, agm., s. 63.

⁴⁵⁶ Ortekin, agm., s.68.

belirleyici unsurlarından biri olarak paralarını incelediğimizde ise karşımıza öncelikle yine hâkim olduğu coğrafyadaki kadim medeniyetlerin etkisi ile birlikte Büyük Moğol İmparatorluğu devlet teşkilatı ve ekonomik yapısı çıkmaktadır.

Altın Orda Devleti Doğu Avrupa'da Avrasya'nın en önemli geçiş güzergahlarında yer almasından dolayı ticaret yolları üzerinde önemli derece söz shibi olmuş ve buna bağlı olarak da büyük bir ekonomik güç olarak bölgenin kaderi üzerinde önemli bir etken olmuştur. Devletin ekonomik anlamdaki bu gücünün bir sembolü olarak da farklı madenlerden çok çeşitli paralar darp edilmiştir. Altın Orda coğrafyasında yalnızca madenî paralar kullanılmış olmayıp, kumaş deri ve özellikle kağıt paraların da kullanılmış olduğu bilinmektedir. Ancak bu paralar kağıt olduklarından fiziksel koşullara dayanıksız oldukları için günümüze ulaşamamış, araştırmalarda bu nedenle Altın Orda devrine ait herhangi bir kağıt para ele geçmemiştir.⁴⁵⁷

A. Para Birimleri ve Bunlar İçin Kullanılan Terimler

Moğol devletinde imparatorluk genelinde gümüş ve altın hesaplarında birim olarak; *dirhem, miskal, tenke, dinar, baliş ve tümen* ıstılahlarının geçerli olduğu görülmektedir. Moğollarda para birimi *baliş* olup, Cengiz Han ve oğulları zamanında bu geçerli iken Altın Orda ve İlhanlı'da kuruluş devresinden sonraki süreçte baliş para birimi olmaktan yavaş yavaş çıkmaya başlamıştır. Vassaf Tarihi'nde yer aldığını bildiğimiz bir kayda göre; altın ve gümüş balişin 500 miskal (yaklaşık olarak 2,5 kg) ağırlığında olup bir altın balişin 2000 dinara, bir gümüş balişin 200 dinara, kağıt olarak da 10 dinara⁴⁵⁸ tekabül ettiğini bilmekteyiz. Bir miskal altın ise 4 gümüş dinara, her gümüş dinar da 6 Selçuklu dirhemine eşitti.⁴⁵⁹

Altın Orda Devleti'nde Moğol İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında da olduğu gibi madeni paralar dışında altın ve gümüş külçelerin de alışverişte kullanıldığını kaynaklarda görmekteyiz. İran kaynaklarında görünmese de Altın

⁴⁵⁷ Ekrem Kalan, "Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Ünvanlar (1227-1357), *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2012, S.33, s.23-24.

⁴⁵⁸ Spuler A.Yuvalı'dan farklı olarak, bir kağıt balişin değerini 20 dinar olarak belirtmiştir.

⁴⁵⁹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.158; Spuler, age., s.332.

Orda'da çok büyük rol oynayan bu külçelerden ilk kez Rubruck seyahatnamesinde 'yaskot/yascot' şeklinde bahsetmektedir. Moğollar ise değerli metallere yapılmış ve ödeme aracı olarak kullanılan bu külçelere kendi dillerinde 'sukh' (*balta*) adını vermekteydiler. XIV. yüzyıl ve sonrası gibi geç dönemlerde ise bu külçelerin 'sum' veya 'som' şeklinde adlandırıldığını bilmekteyiz. Bugün kazan Türkçesinde para anlamına gelen 'sum' aynı zamanda günümüz Özbekistan para biriminin de adıdır.⁴⁶⁰

Külçe paralar yalnız iç pazarlarda fiyat istikrarı sağlamakla kalmamış, Moğol İmparatorluğu gibi büyük bir devletin kurulduğu zamanlarda eski dünya ticaret münasebetlerinin yeniden şekillenmesini ve temelinden değişmesini bile sağlamıştır. Çin, İran ve Ceneviz tüccarlarının kurdukları kapalı iktisat sistemlerini yıkarak onlara nisbetle daha geniş ölçüde iktisadi hayatı organize eden bu külçe sistemi ve 'ortak' ticaret şirketleri sayesinde ülkeler arası ticari ilişkiler hız kazanmış, bu da dünya iktisat tarihi açısından Moğol Devleti'nin ve özellikle de stratejik coğrafyada hakim Altın Orda'nın değerini artırmıştır.⁴⁶¹

Moğollarda büyük para hesapları ise genellikle 'tümen' ile yapılmakta, özellikle vergi gelirleri tümen ile hesaplanmaktaydı⁴⁶². Moğollar tümen kelimesini Türklerden almış olup, kelime 'on bin' demektir. Nakit hesabını ifade etmek için bu terim çeşitli Moğol memleketlerinde o bölgede eskiden beri hakim olan para sistemine göre uygulanmış olmalıdır.⁴⁶³

B. Madenî Paralar

Moğolların Asya ve Doğu Avrupa bozkırlarındaki egemenliği Cermenlerin Avrupa'daki hâkimiyeti gibi para ekonomisinden aynî ekonomiye ve dolayısıyla şehir hayatından köy hayatına geçişi getirmemiştir. Vergilerin genelde aynî olarak toplanması usulü Cengiz Han öldükten sonra çok sürmemiş, daha hemen torunları zamanında olmak üzere Moğollar para usulünü aktif olarak kullanarak altın, gümüş, bakır başta olmak üzere çeşitli materyallerden paralar darp etmişlerdir. Devrin en

⁴⁶⁰ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s.330; Kalan, *Nüvizmatik Materyaller*, s.24; Spuler, *age.*, s.333; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.122.

⁴⁶¹ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.128.

⁴⁶² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s. 159.

⁴⁶³ Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s.143-144.

önemli kaynaklarından birini teşkil eden *Codex Cumanicus*'da geçen 'acca' (akça) tabiri dirhem denilen gümüş paralar için kullanılmış olmalıdır. Yine aynı şekilde Kıpçaklarla ilgili kaynaklardan; altın sikkelere de 'livre' denildiği ve Altın Orda hakimiyetindeki Kıpçak sahası şehirlerinde bu paraların geçerli olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.⁴⁶⁴

A. Z. Singatullina'ya göre ilk Altın Orda parası, 1240-1250 tarihlerinde Batu Han döneminde Bulgar şehrinde Abbasi halifesi Nasır-ed din adına basılmış olan paradır.⁴⁶⁵ Daha sonraki süreçte ise Mengü Timur Han (1266-1282), tarafından 1272-73 tarihinde basılan ve üzerinde büyük kağanın tamgası yerine Batu Han ailesinin tamgasının yer aldığı para karşımıza çıkmaktadır ki bu para Cuci ulusunun artık Karakurum'daki merkez kağanlıktan bağımsızlığını ilan ettiğini göstermektedir.⁴⁶⁶

XIII. Ve XV. yy'da Bulgar şehrinde başka madenî paraların da basıldığı bilinmekte olup, bakır olan bu paralar az değerinde olduklarından, Bulgar şehirden dışarı çıkmamıştır. Bu bakır paralar için basılmaya hazır yuvarlak madeni kıtaya verilen ad olan 'pul' tabiri kullanılmıştır.⁴⁶⁷ Bu paralara en önemli örnek; Özbek Han tarafından Bulgar ile Muhşa şehrinde bastırılmış olup 'Özbek Han pulu' denilen bakır paradır. Bu bakır paranın üzerinde 'kotlı bulsın yana pul' yazdığı ve aslan ve pars resmi bulunduğu bilinmektedir⁴⁶⁸

Devlet teşkilatı ve mali yapı itibariyle Uygurlardan etkilendiği bilinen Altın Orda'da tıpkı diğer Türk devletleri ve özellikle Uygur sahasında olduğu gibi gümüş paranın kullanımı diğer madeni para birimlerinden daha fazla olmuştur. Genel olarak Türkler ve Moğollar tarafından gümüş külçeler ticarete ödeme aracı olarak geni ölçüde kullanılmış, gümüş için; 'stir, yarmak, bakır'⁴⁶⁹ ölçü birimleri geçerli olmuştur. Altın ödemesi gibi cezaî ödemelerin dışında gümüş, arazi alım

⁴⁶⁴ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev-Düz: M.Fuad Köprülü, İstanbul 1940, s.114; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.196; M.Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügalara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara 1993, s.144.

⁴⁶⁵ Burada dikkati çeken husus; Müslüman olmadığını bildiğimiz Batu Han'ın bölgede yaşayan Müslüman halkın eğilimlerini, sosyo-kültürel ve dinî altyapılarını göz önünde tutarak geleneği sürdürmesi ve Abbasi halifesinin adına para basmasıdır.

⁴⁶⁶ Kalan, "Nümizmatik Materyaller", s.26.

⁴⁶⁷ Safran, age., s.145.

⁴⁶⁸ Kuban, age., s.82.

⁴⁶⁹ Uygur sivil belgelerinde bakırın gümüş için bir ölçü birimi olarak geçtiği bilinmektedir.

satımlarında köle satışında, para ödünç alıp vermelerde ve belirli malların alışverişlerinde kullanılmıştır.⁴⁷⁰

C. Kağıt Para Kullanımı

Altın Orda'da kağıt para, Cengiz Han'ın ölümünden 9 yıl sonra 1236'da en küçük oğlu Ögeday Han zamanında yapılan büyük kurultaydan sonra Moğol hükümdarları arasında ilk defa olmak üzere tedavüle girmiştir. Bundan sonra Cengiz'in haleflerinden Kubilay Kaan (1260-1294)'ın uzun süren saltanatı boyunca da kağıt para kullanımı Altın Orda'da dahil olmak üzere imparatorluk genelinde devam etmiştir. Dönemin ünlü seyyahı Marco Polo Kubilay'ın saltanatının en parlak döneminde Moğol ülkesinde bulunmuş ve 'çav'⁴⁷¹ olarak adlandırılan kağıt para ile ilgili çok önemli bilgiler kaydetmiştir.⁴⁷² Polo bu kağıt para ile ilgili büyük bir hayretle Kubilay Han'ın kağıt parasının nasıl bütün ülke tüccarları tarafından istekle kabul edildiğini anlatarak bu konuda görüştüğü bir saray görevlisinin sözlerini; *"Hangi ülkeden gelirse gelsin hükümdarımıza bir mal satan tüccar, kağıt paramızı istekle kabul ediyor"* *"Ülkemizin neresine giderse gitsin, elindeki bu kağıt parayla istediği şeyi alabilir, halkımızın kağıt paramıza büyük itimadı var."* şeklinde aktarıyor.⁴⁷³

İmparatorluk genelinde kullanıldığı bilinen kağıt paranın, papirüs kağıdından yapıldığı ya da imalinde genellikle keten ve kenevir lifleri kullanıldığına ve bir ihtimal de kağıt dudu ağacının kabuğundan üretildiğine dair farklı bilgiler mevcuttur.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ A.Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1, S.1, Ankara 2004, s.96

⁴⁷¹ Bununla ilgili olarak Barthold; Selçukluların ticarete sıklıkla kullandığı "çek" vermekle iş görme usulünün Moğollarda daha geniş bir ölçüde kullanıldığı ile ilgili bilgiler kaydetmiştir. Buna misal olarak da Avrupa dillerine "çek" kelimesinin Arapça "sak" haliyle değil Farsça "çek" haliyle geçtiğini göstermiştir. Bu bilgilerden hareketle Türkler tarafından da kullanılan ve Moğol ülkesinde "çao/çav" olarak isimlendirilen ve daha sonra "çek"e dönüşen kağıt para kullanımının Avrupa'daki çek kullanımının temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür. (Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.121.)

⁴⁷² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, s.158; Karl Jahn, "İranda Kağıt Para", Çev: M. Altay Köymen, *Bellekten*, C.VI, 1942, s.296-297; Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*, yay. haz: Filiz Dokuman, s.124.

⁴⁷³ Polo, *Seyahatname*, s.124.

⁴⁷⁴ Jahn, agm., s.300-301.

D. Paralarda Kullanılan Unvan ve Semboller

Altın Orda sahasındaki çeşitli şehirlerde hemen hemen aynı değerde fakat ayrı ayrı şekillerde paralar basılmış olup, günümüze kadar neşredilmiş meskûkât kataloglarında yazı, motifler ve şekil bakımından basıldıkları şehirlere göre birbirinden ayrılan oldukça farklı çok sayıda Altın Orda sikkesinin yer aldığı bilinmektedir.⁴⁷⁵

Altın Orda paraları üzerindeki unvan ve sembol ve çeşitli yazılar hakkında bilgi sahibi olunması; Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu topraklar üzerindeki toplulukların, kültürleri, yaşamları, dinî tercihleri ve hakimiyet telakkileri ile ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir. Büyük Moğol İmparatorluğu genelinde hanlar her dine eşit mesafede durmaya çaba gösterecekler de Müslüman halkın dini tercihlerinden etkilenmişler ve onların yönelimleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu durumun en önemli örneğini daha imparatorluğun kurucusu olan Cengiz Han teşkil ediyor olup, Cengiz devrine ait paralarda kendisi Müslüman olmamasına rağmen Müslüman hükümdarların kullandığı unvanların yer aldığı bilinmektedir. Cengiz Han adına Gazne'de darp edilen 1221-1222 tarihli altın dinarın bir tarafında *'kelime-i tevhid'* yazarken diğer tarafında *"Han/ Cengiz Han/ el-adil el-azim / Şah Cihangir"* ifadesi bulunmaktadır.⁴⁷⁶ Bu uygulamanın nedenine baktığımızda ise karşımıza çıkan ilk gerekçe şüphesiz Türk-İslam devlet geleneği etkisi olmaktadır. Nitekim Altın Orda başta olmak üzere imparatorluk genelinde hâkim zümre, ne kadar güçlü olursa olsun hakimiyet kurduğu bölgedeki halkın kültürel altyapısına uygun davranmak lüzumu hissetmektedir.⁴⁷⁷

Altın Orda paralarında da daha sonraki dönemlerde sık sık yukarıda bahsi geçen unvanlar kullanılmış olup, bunlardan başka *'sultan'* gibi bir unvanın yanı sıra örneğin *'kaan (ka'an / kağan)'* ve *'bek (bey)'* gibi Türkçe unvanlar da yoğun olarak tercih edilmiştir. Bu unvanların bu şekilde bir arada kullanılması Altın Orda

⁴⁷⁵ Köprülü, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", s.403.

⁴⁷⁶ Moğol Devleti'nde daha Cengiz zamanında bu durumun görülmesi, başta Altın Orda olmak üzere bu Cengiz soyundan gelen devletlerin nasıl aradan geçen asırların ardından tamamen bir 'Türk-İslam Devleti' kimliğine büründüklerini açıklar niteliktedir.

⁴⁷⁷ Kalan, "Nümizmatik Materyaller", s.25.

Devleti'nde İslamlaşma ile Türkleşme sürecinin birbirine paralel olarak yaşandığının en önemli delillerinden birini teşkil etmektedir.⁴⁷⁸

XV.yüzyıl sonrası artık Altın Orda'da İslamî tip paralarda değişiklikler yapılmış, tevhid, ayet, dua ve sena gibi dinî nitelikteki yazılar kaldırılmış, paralar üzerindeki yazı ve unvanlar itibariyle daha milli bir nitelik kazanmıştır.⁴⁷⁹

Altın Orda paralarında görülen İslamî tesirin dışında, F.Köprülü Altın Orda'ya ait araştırmaları incelediği makalesinde Rus tarihçi Borozdin'in Altın Orda sikkeleri üzerinde gördüğü bir kadın ve çocuk resminin Meryem ve İsa'yı temsil ettiğini düşünerek bunu Bizans tesirine atfettiğini belirtmektedir. Ancak Köprülü aynı çalışmada Borozdin'in bu yorumunu kesin olarak reddetmekte ve Altın Orda ve Bizans arasında münasebetler olmakla beraber Altın Orda sikkelerinde asla Bizans tesiri olmadığını da meskukat uzmanı R.Vasmer tarafından kesin olarak ispatlandığını ifade etmektedir.⁴⁸⁰

E. Altın Orda Sahasında Kullanılmış Diğer Ödeme Araçları

Tarih boyunca ülkelerin ekonomisinin bel kemiği hep ticaret olmuş ve ticaret insanlık tarihi boyunca kesintiye uğramaksızın devam eden bir olgu olmuştur. Ticaretin aracı çoğunlukla madeni paralar ya da belli dönemlerde kağıt para iken dönem dönem ticaret çeşitli ödeme araçları ile sürdürülmüştür. Örneğin İtil Bulgarları ve Hazarlar ticarete derileri para olarak kullanmışlar yabancı tüccarlar mal almaya geldikleri zaman alışverişlerini bu derilerle yapmışlardır. Uygur Hanları ise XI. asırda kumaş parçaları üzerine mühür basarak kağıt para gibi kullanmışlardır. 'Kumdu' adı verilen bu kumaş parçaları eskidiği zaman tekrar mühürlenmiş ya da değiştirilerek yenilenmiş bu şekilde ticareti sürdürmüşlerdir.⁴⁸¹ Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında 'kamdu' ile ilgili; *"dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki üzerinde Uygur hanının mührü basılıp alışverişte para yerine kullanılır.*

⁴⁷⁸ Kalan, "Nümizmatik Materyaller", s.30.

⁴⁷⁹ Kalan, "Nümizmatik Materyaller", s.26.

⁴⁸⁰ Köprülü, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", s.403.

⁴⁸¹ Safran, agm., s.143.

*Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür basılır” şeklinde bir kaydının olduğu bilinmektedir.*⁴⁸²

Alışverişte değişim sistemi ile ilgili; Uygur belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biri de ‘*Trampa usulü*’ olarak adlandırılan paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesidir. Bu aynî ödemelerde kullanılan malların başında dönemin toplumsal yaşamında gerekli ihtiyaçlardan olan tarıg, ür-ürün, kepez gibi tarımsal ürünler gelmekteydi. Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarınının 1- *kumaş (böz/ kuanpu/ kamdu/ kumdu)* 2-*madeni para (altın, gümüş, bakır)* 3- *Kağıt para (çav)* şeklinde 3 gruba ayrılarak listelendiği bilinmektedir. Bu listede ilk sırada gelen ‘*böz*’ (*pamuklu kumaş*), bir ödeme aracı olarak özellikle gayrimenkul ve köle satış belgelerinde sıkça kullanılmıştır.⁴⁸³ Belgelerde kayıtlı bu bilgiler Altın Orda tüccarı için de geçerli olmalıdır. Nitekim Uygurlar gerek devlet teşkilatı, gerek dil, gerekse maliye sistemi açısından Moğolları etkileyerek Moğol idarî sisteminin temelini oluşturduklarından bu belgelerde verilen bilgiler Altın Orda’nın ekonomisi ile ilgili de en önemli kaynaklarımızdan birini teşkil etmektedir.

III. ALTINORDA ŞEHİRLERİNİN İKTİSADÎ GÖRÜNÜŞLERİ

A. Kentleşme

Altın Orda, çoğunlukla algılandığı gibi uçsuz bucaksız göçebe bozkırlarından ibaret bir ülke değil aksine son yıllarda yapılan araştırmaların da gösterdiği gibi büyük ve medeni şehirlere sahip bir ülke idi. Altın Orda Hanları bir taraftan özellikle Bulgarlardan kalan şehircilik mirasına sahip çıkarken, bir taraftan da konar göçer yaşam tarzlarına rağmen şehirleşmeye kendileri de büyük önem vermişler ve kent kültürününün Deşt-i Kıpçak geneline yayılmasına büyük katkılar sağlamışlardır. Altın Orda topraklarında 150 civarında şehrin varlığı bilmekteyiz. Nitekim Cengizlilerin muazzam gücü İpek Yolu’nun tamamen ellerine geçmesini sağlamış, etkili ticaret

⁴⁸² Özyetgin, “Ödeme Araçları”, s.94.

⁴⁸³ Özyetgin, “Ödeme Araçları”, s.92.

politikaları Avrasya’da ticareti geliştirmiş ve bu ticaret merkezleri de şehirlere dönüşmüştür.⁴⁸⁴

Altın Orda’da Berke Han ile başlayan şehirciliğin gelişimi XIV.yüzyılın ilk yarısında Özbek ve Canibek hanlar zamanında da hızla sürmüştür. Altın Orda’ya kentleşme açısından büyük katkıları olan Özbek Han, Eski Saray (Saray-ı Atik / Saray Batu) şehrinde pek çok bayındırlık ve inşa faaliyetinde bulunmuş, şehri büyütüp güzelleştirmiş ancak başkenti de buradan Yeni Saray (Saray el Cedid / Saray Berke) şehrine taşımıştır. Başkentin Saray Berke’ye taşınması ise; kentteki üretim potansiyelinin artmasına ve kültürel hayatın çok büyük gelişmeler göstermesine imkân sağlamış, başkent Saray şehri 75 bin nüfusu ve yayıldığı alan ile Avrupa’nın en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.⁴⁸⁵

Kıpçak bozkırlarına Moğollar gelmeden önce İtil Bulgarları’nda ve onlardan önce de Hazarlar’da teknik bir hayli ilerlemişti. Moğolların bu coğrafyaya gelmeleriyle birlikte onlarla beraber Orta Asya’dan ve Mısır’dan (siyasi ilişkiler yoğunlaşınca) pek çok usta da gelmiş, bunlar da Altın Orda şehirlerinde endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Genellikle Orta Asya’dan gelen bu Türk Moğol toplulukları önce çadır şehircikleri kurup buralarda ikamet etmişler sonrasında bu çadır şehirciklerinin kuruldukları yerler de tuğladan inşa edilen evler ve diğer çarşı vs yapılarının olduğu şehirlere dönüşmüşlerdir.⁴⁸⁶

Altın Orda şehirleri, genel görünüş itibariyle Orta Asya’daki İslam şehirlerine benzemektedir. Bu şehirlerde bir merkez olup bunun çevresinde önemli bir noktada da yabancı tüccarların yerleştiği bir mahalle bulunur, zanaatkârların imalathaneleri de yine şehrin belli bir yerine yerleştirilirdi.⁴⁸⁷

Altın Orda’da şehir planlamasının zirve dönemi ve ekonominin olgunlaşması XIV. Yüzyıl ortalarında gerçekleşmiştir. V. L. Egorov dönemin Altın Orda şehirlerinden 110 tanesini kazılarla ortaya çıkarmış olup, bu şehirlerden 17’sinin

⁴⁸⁴ Dmitry V. Vasil’ev, *Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür*, çev: M.Bilal Çelik, - ?, s.164-165; Kalan, “Hanların Ticaret Politikaları”, s.55.

⁴⁸⁵ Kalan, “Hanların Ticaret Politikaları”, s.56; İlyas Kamalov, “Altın Orda Rus İlişkileri ve Altın Orda’nın Rusya’ya Etkileri”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.281.

⁴⁸⁶ Nadir Devlet, “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.IX, s.172.

⁴⁸⁷ Devlet, agm, s.173.

sikke darp etme hakkı olduğu ve ekonomiye önemli katkılar sağladıkları bilinmektedir. Bulunan bu şehirlerin dışında kalan 30-40 kadar şehrin ise Ortaçağ haritalarında gösterilmesine rağmen mevkileri hala saptanamamıştır.⁴⁸⁸

B. Ekonomik Açıdan Hareketli Bazı Altın Orda Şehirleri

1. Saray

Saray şehri, gerek çevresindeki bozkırlar ve göçebe sürülerinin etkisi, gerekse şehrin ticaret yollarının kavşağında kurulmuş olması hasebiyle öncelikle dericilik sanayiinin öne çıktığı bir şehirdir. Bundan başka Saray’da dokumacılık da önemli bir yer tutmakta idi. Komşu göçebelere bol miktarda yün alabilmek gibi bir şansı olan Saray dokumacıları burada başlıca yünlü kumaşları dokumakla birlikte Orta Asya’dan gelen pamuklardan da pamuklu kumaşlar üretmekteydiler.⁴⁸⁹

Şehirde yapılan yoğun deri ve kumaş üretimine rağmen şehrin aktif pazarlarına ve kalabalık nüfusuna yeterli olmadığı için kumaş ithali de yapılmaktaydı. Bununla ilgili el Ömerî ve İbn Battuta’nın; iki sarayın ambarlarında Rus ve Mordva (Fin kavmi) topraklarından gelen deriler, Mısır’dan gelen cam eşya, İran’dan ve Çin’den gelen ipekler, Buhara’dan gelen pamuklular ile halılar, mısır ve Bizans’tan gelen ağır kumaşlar, Hint coğrafyasından gelen inci ve mercanlar, sıcak memleketlerden gelen baharatlar yığılı olduğundan bahsettikleri kayıtları bulunmaktadır.⁴⁹⁰

Altın Orda başkenti Saray’ın, yerine kurulduğu İtil şehri hakkında 10. asır müellifi İbn Havkâl’in kaydettiği bilgiler de Saray şehri ile ilgili bizi aydınlatmaktadır. Havkâl; İtil halkının etkin bir şekilde ekin yetiştirdiğinden, elde edilen zahireyi gemilerle taşıdıklarından bahsederken o da yine bu şehirde pek çok üretilen ve ticareti yapılan kürkler ve deriler üzerinde durmuştur.⁴⁹¹

Altın Orda şehirlerini tek tek gezerek bu konudaki en önemli kaynağımızı teşkil eden İbn Battuta’nın ise Saray şehrinde dikkatini çeken; Moğollar, Ostlar,

⁴⁸⁸ Vasil’ev, agm., s.165.

⁴⁸⁹ Yakubovskiy, age., s. 126.

⁴⁹⁰ Yakubovskiy, age., s.126; Rasonyı, age., s.223.

⁴⁹¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası, Terc: Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s.301.*

Kıpçak, Çerkez, Rus ve Rumlar gibi milletlerin her birinin kendi mahallelerinde oturup kendilerine ait çarşılarının olması olmuştur. Seyyahın verdiği bilgilerden yine tüccarların Irak, Mısır ve Suriye'den gelen bütün yabancıların, getirdikleri ticaret emtialarının korunması için surla çevrilmiş bulunan ayrı bir mahallede kaldıkları anlaşılmaktadır. İbn Battuta ayrıca hükümdar sarayının Altıntaş adıyla anıldığını da verdiği bilgilere eklemiştir.⁴⁹²

2. Bulgar

1333 yılında Altın Orda Devleti'nin hakim olduğu Deşt-i Kıpçak'a gelen İbn Battuta, bu ülkede gördüğü bütün şehirleri tasvir etmiştir. Tasvir ettiği bu şehirlerin içinde Bulgar şehri hem eski İtil Bulgar devletinin mirasını içinde barındırması hem Altın Orda Devleti'nin en önemli bölgelerinden bir olması hasebiyle önemli bir yer tutmaktadır. Seyyahın ifadelerine göre Deşt-i Kıpçak bölgesinin kuzeyinde yer alan ve etrafı surlarla çevrili olan bu şehir Altın Orda kürk ticaretinin merkezi durumundaydı. İmalathaneleri, pazar yerleri, camileri ve binaları ile mamur bir şehir olan Bulgar; Moğolların Doğu Avrupa'da ilk kez para darp ettirdikleri şehir olma özelliğini de taşımaktadır.⁴⁹³

Bulgar şehrine İbn Battuta'dan yaklaşık dört asır önce İtil Bulgar Hanlığı döneminde seyahat eden İbn Fazlan'ın ise bu şehirde "*İbn Hallace*" denilen bir sudan ve bu suyun kenarında kurulan çarşıdan bahsettiği bilinmektedir. Bu kayda göre bu çarşıda pek çok değerli eşya satılmakta olup, bu bilgi bize Bulgar şehrinin daha 10.yy'da bile ticari anlamda etkin bir şehir olduğunu göstermektedir. Bu yoğun ticaretin sebebi olarak; Bulgar ülkesine gelen üç farklı ticaret yolunun varlığı gösterilebilir. Bu yollardan ilki Hazar bölgesinden gelen karayolu, ikincisi Türkistan bölgesinden gelen ve İpek Yolu'nun da kollarından biri olan karayolu, sonuncusu ise Kürk yolu olarak da alınan Kuzey ticaret yolunun bir uzantısı olan ve Hazar ve İtil'den geçen denizyoludur.⁴⁹⁴ Bütün bu yolların Bulgar şehri ile bağlantısı bu şehrin

⁴⁹² İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul 1971, s.122.

⁴⁹³ Kamalov, "Toprak ve Vergiler", s.208-209.

⁴⁹⁴ Sefer Solmaz, *İtil Bulgarları –İbn Fazlan Seyahatnamesine Göre-*, Konya 2018, s.95,97.

gerek İtil Bulgarları döneminde gerekse onun mirasçısı Altın Orda devrinde aktif bir ticaret ve sanayi bölgesi olmasının nedenini açıklamaktadır.

Bulgar bölgesinde yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkan eşyalar arasında silahlardan ziraat aletlerine ve madencilik ve yapı işlerinde kullanılan aletlere varana kadar pek çok şey bulunmaktadır. Bu aletlerin varlığı maden işleme sanayisinin gelişmişliğini gösterirken bunlara arasında saban demiri, kazma, tırpan ve orak gibi aletlerin bulunması da bölgede çok eskiden beri tarımın varlığına⁴⁹⁵ delil teşkil etmektedir.⁴⁹⁶ Bulgar ile ilgili yine İbn Fazlan, bölgede yeşil ve çok ekşi bir elma türü ile çok fazla fındık ağacının hatta fındık ormanlarının varlığını ifade eden bir kayıt bırakmıştır. Ayrıca bu bölgeden Orta Asya'ya gelen fındıklara “*bulgar*” dendiği ve bu adlandırmanın bol yağış alan Bulgar bölgesinde fındığın çok fazla yetişmesiyle alakalı bir durum olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁹⁷

3. Kırım

Kırım yarımadası bölgeyi Akdenize bağlayan bir köprü vazifesi gördüğünden, tarihi boyunca eskiçağda Yunanlılara, orta çağda Bizanslılar ve Selçuklu Türkleri ve daha sonra da İtalyanlara ev sahipliği yapmıştır. İtalyanlar yarımadaının güneyinde mühim ticaret limanları ve şehirler kurmuşlar neticede Kırım kuzeyinde ve Avrasya'da kurulmuş imparatorluklarla Akdeniz toplumlarının iktisadi ve kültürel temas bölgesi haline gelmiştir.⁴⁹⁸

Limanlarıyla ön plana çıkan Kırım, Altın Orda Devleti'nin en zengin ve kuvvetli sahasını teşkil etmekteydi. 1260'larda Cenevizlilere verilen imtiyazların da etkisiyle güney Kırım'da yer alan Kefe uluslararası büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş, Suğdak şehri ise Selçuklular ile münasebeti sağlayan şehir olarak önemini korumuştur. Bundan başka yine bu bölgede bulunan Salgat büyük bir Türk-Tatar şehri olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Altın Orda topraklarında yapılan tarımla ilgili bölümde Bulgar bölgesi ile ilgili de teferruatlı bilgiler verilmiş olup burada yalnızca Bulgar şehrindeki genel ekonomik hareketlilik ele alınmıştır.

⁴⁹⁶ Kurat, “Bulgar”, s.791-792.

⁴⁹⁷ Solmaz, age., s.106

⁴⁹⁸ İncalcık, “Türk Tarihinde Kırım”, s.7.

⁴⁹⁹ İncalcık, “Türk Tarihinde Kırım”, s.8.

Kırım ve bu yarımadaın kuzeyinde kalan bozkırlarda ekilip biçilen buğday Kefe'den limanlar yoluyla ihraç edilerek İstanbul'un buğday ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktaydı. Bu ticaret şansı ve İstanbul pazarları bozkır göçebelerini hayvancılığın yanında tarımla da uğraşmaya teşvik etmekteydi. Kırım soyluları bölgedeki otlakların bir kısmını tarım arazisine dönüştürüp, Polonya, Rusya ve Çerkezlere düzenlenen akınlarda esir alınan köleleri tarım işçisi olarak bu arazilere yerleştirmekteydi.⁵⁰⁰

Bölge şehirlerinden olan ve Azak Denizi'nin girişinde yer alan Kerç ise Karadeniz'in güney kıyılarındaki Osmanlı limanlarına buğday, hayvan derileri, çeşitli yağlar, kenevir, bal, tuz ve köle ihraç etmekte Kefe kadar önemli bir diğer transit mevki idi. Ayrıca Kerç tacirleri kendi ürettikleri büyük boy mersin balığını; şarap, tekstil vs ürünler karşılığında yine bu limanlara ihraç etmekteydi.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Halil İncık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I:1300-1600, İstanbul 2009, s.338.

⁵⁰¹ İncık, aynı yer.

SONUÇ

Altın Orda Devleti'nin, daha kuruluş yıllarından itibaren, Moğol İmparatorluğu genelinde uygulanan sistemli bir ekonomik yapıya ve güçlü bir teşkilata sahip olduğunu söylemek mümkündür. Cengiz Han'ın kurduğu bu muazzam düzen sayesinde, Moğollar, Avrupa-Asya iktisadî münasebetlerinin gelişmesini ve kervan yolları üzerindeki birçok ticaret merkezinin, eskisine nispetle çok daha fazla ilerlemesini sağlamıştır.

Altın Orda Devleti'nin teşekkülünde Cengiz Yasası temel alınırken, aynı zamanda hâkim olduğu coğrafyanın kadim kültür ve medeniyetleri de devletin malî yapısını etkilemiştir. Moğol hanlıklarının, Cengiz Yasası'nın yanında fethettikleri bölgelerin yerel kaide ve teşkilatlarını benimsemeleri geleneği Altın Orda'da değişmemiştir. Bu nedenle Altın Orda ekonomisinde; yerleştiği coğrafyanın eski sakinleri olan Hazar, Bulgar ve Harezmsahlar'ın malî yapıları ve ticarî geleneklerinin etkisi yoğun olarak hissedilmiştir. Bunların yanısıra, Altın Orda halkları içerisinde en baskın unsur olan Kıpçakların da ekonomik yapılanmada çok önemli bir yer tuttıkları görülmektedir. Bunun en göze çarpan delili ise bu devirde ortaya çıkan ve tamamiyle ticarî amaçla yazılan Codex Cumanicus gibi bir eserin Kıpçak dili ağırlıklı yazılmış olmasıdır.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî yapısında; fethettiği bölgelerin kadim mirasının yanısıra, özellikle kullanılan terimler ve uygulamalardaki birçok benzerlikten dolayı, Uygur mâliye teşkilatının etkisinden de bahsetmek mümkündür. Hatta ekonomide kullanılan bazı unvan ve terimler Göktürlere ait lügatlerde de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Selçuklular eliyle başta Suğdak şehri ve Kırım bölgesi olmak üzere Altın Orda topraklarına Ahiliğin yayıldığını da söyleyebiliriz. Bütün bu bilgiler bize Altın Orda ekonomisinde Türk kültür ve teşkilatının etkisini göstermektedir.

Altın Orda ekonomisini şekillendiren en önemli etkenlerden biri de İslâmiyet'tir. Maliye teşkilâtında, basılan paralardaki unvanlar da dahil olmak üzere her alanda görülen İslâm tesiri kendisini en çok ticari alanda göstermiştir. Öyle ki Altın Orda'da ekonomik yapı ve özellikle aktif ticaret sistemi, İslâmın yayılışını

hızlandırmış; Müslüman tüccarın bu ülkede elde ettiği imtiyazlar ile kendisine sağlanan güven ortamı da ticareti geliştirmiş ve devletin ekonomik gücünü olumlu yönde etkilemiştir.

Altın Orda ekonomisinde ticaret %90 belirleyici unsur olmuş, doğuda Harezm'den batıda Aşağı Tuna'ya, kuzeyde Bulgar'dan güneyde Trans Kafkasya'ya ve hatta Anadolu'ya kadar uzanan alanda uygulanan ticaret sistemi, tacirlere sağlam bir iç ticaret zemini sağladığı gibi güvenli dış ticaret imkânı da sunmuştur. Böylece geçiş noktasında yer alması hasebiyle; Orta Asya, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan ve Avrupa tüccarının uğrak yeri olan Altın Orda, adeta bir ticaret merkezine dönüşmüştür. Altın Orda Dönemi'nde önemi gittikçe artan Kuzey İpek Yolu (Kürk Yolu) da, Altın Orda hanlarının izlemiş oldukları başarılı ticaret politikaları sayesinde canlanarak, yalnız bölgenin değil Avrasya'nın da ekonomisi ile bilim ve kültürüne ciddi katkılar sağlamış, Altın Orda toprakları Karadeniz'in kuzeyinde Anadolu'ya paralel bir köprü vazifesi görmüştür.

Altın Orda'da ticari hayat, bilhassa Kırım, Bulgar ve Harezm'de gelişmiş, bu üç bölgeye giden yolların kavşağında bulunan Saray ise en önemli geçiş noktası olmuştur. Eski ve Yeni Saray şehirleri dünyanın her yerinden gelen tacirlerin buluşma yeri haline gelmiş; Kefe, Kerç ve Suğdak limanları ihracat ve ithalat merkezlerine dönüşmüştür. Kazan ve Bulgar şehirleri kürk ve buğday pazarı olmuş, Astarhan şehri Asya'dan gelen ticaret kervanlarının uğrak yeri olarak büyük önem arz etmiştir. Altın Orda ticaretinde yalnız ürün ihraç ya da ithal etmek söz konusu olmamış, ülke topraklarındaki şehirlerin neredeyse tamamı transit ticaret mevkilleri olarak öne çıkmıştır.

Altın Orda topraklarından geçen ve dönemin en büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'ndan, yalnızca doğunun ünlü ipeği ve baharatı gibi başlıca ticaret emtiası batıya taşınmakla kalmamış, Avrupa'dan da doğuya cam eşya, mücevherler ve estetik değeri yüksek birçok ürün taşınmıştır. Ayrıca kuzeyin kürkleri Anadolu'ya, Anadolu'nun kilim ve kumaşları Kafkasya'ya taşınıp uluslararası pazarlarda satılmıştır. Doğuda Memlüklerin en önemli askeri gücünü oluşturan Kıpçak köleler de Altın Orda ülkesinden götürülmüş, çoğunlukla Kayseri'deki Yabanlu Pazarı'nda satılan köleler Memlükler'in yanısıra Anadolu ile de ticarî bağların sürekliliğini

sağlamıştır. Bütün bu ticari emtia, bu ülkelere Altın Orda liman şehirleri vasıtasıyla ulaşırken, ekonomik menfaatler, siyasi ve dini bağlantılar ile dostluklara ya da tam aksi düşmanlıklara sebep teşkil etmiştir.

XIII, XIV ve XV. yüzyıllarda Doğu ve Batı önemli ölçüde, Altın Orda coğrafyasından geçen Kuzey İpek Yolu vasıtasıyla ve Altın Orda hanlarının ticari politikaları sayesinde bir araya gelmiş, devletin etkili ticaret sistemi, İpek Yolu'nun ömrünü üçyüz yıl kadar daha uzatmıştır. Bu münasebetle, Altın Orda döneminde bölgede tesis edilen ekonomik refah ve güven ortamı, sadece ticari eşyanın taşınması veya elçilerin karşılıklı gidip gelmesini sağlamakla kalmamış, bizzat politik, sosyo-ekonomik, dinî ve kültürel değerlerin doğu ve batı arasında taşınmasında da önemli rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABÛ'L-FARAC, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK yay., Ankara 1999.
- AKBIYIK, Hayrunnisa Alan, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Ankara 2003, s. 117-155.
- ANADOL, Cemal, *Türk-İslam Medeniyeti'nde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları:150, Ankara 1991.
- ARAT, Reşit Rahmeti, "Astırhan", *İA*, C.1, MEB yay. İstanbul 1994, s. 680-682.
- ARTMANOV, M.İ, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2004.
- BAKIRCI, Muzaffer, "Anadolunun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdlere (İpek Yolu Özel Sayısı)*, S. 45, Ankara 2014-1, s. 63-86.
- BALA, Mirza, "Kırım", *İA*, C. 6, MEB yay., İstanbul 1977, s. 741-746.
- BARTHOLD, "Saray", *İA*, C. 10, MEB yay., İstanbul 1966, s. 206-207.
- _____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, TTK yay., Ankara 2013.
- _____, "Batu", *İA*, C. 2, MEB yay., İstanbul 1970, s. 351-353.
- _____, "İlhanlılar Devrinde Mâlî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s.135-158.
- _____, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev-düz. M.Fuad Köprülü, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- BAYRAK, M.Orhan, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca yay., İstanbul 2002.
- BECKWITH, Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları - Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi-*, çev.Kürşat Yıldırım, Odtü yay., Ankara 2011.

- BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994.
- _____, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.
- BIJIŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, terc. Hrand D. Andreasyan, İ.Ü Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1969.
- BİLGE, Mustafa L., “Azak”, *DİA*, C.4, TDVyay., İstanbul 1991, s. 300-301.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yay., S.260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.
- CANBEK, Ahmet, *Kafkasyanın Ticaret Tarihi (Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar)*, Kuzey Kafkasyalılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği yay., İstanbul 1978.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2013.
- ÇOĞ, Mehmet, “Ortaçağda Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2015; (19), ?.
- DEVLET, Nadir, “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ yay., İstanbul 1989, s. 103-179.
- DİA, “Kırım”, *DİA*, C. 25, TDV yay., Ankara 2002, s. 458-465.
- DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV yay., İstanbul 1988.
- EBU'L FEREC İBNÜ'L İBRÎ, *Tarîhi Muhtasari'd Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK yay., Ankara 2011.
- ERDEM, İlhan, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu- Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258), - ?, s.2-10.
- FAHREDDİN, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs yay., İstanbul 2003.
- GENÇ, Reşat, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE yay., Ankara 1997.

- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara 2002².
- GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri(Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken yay., İstanbul 2000.
- GÖMEÇ, Sadettin, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türkoloji Dergisi* 1, S:2, - 2006.
- GROUSET, *Stepler İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, çev. Halil İnalcık, TTK yay., Ankara 2011.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken yay., İstanbul 1993.
- GÜL, Bülent, “Eski Türkçe ‘tarıyçı’ ‘Tarımcı, Ekinci’ Adı Üzerine”, *Türkbilig*, 32, - 2016.
- GÜNER, Galip, “Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi”, *Turkish Studies*, Volume 5/3, Summer 2010.
- GÜRÜN, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi yay., Ankara 1981.
- HACIGÖKMEN, M. Ali, *Ahiler Şehri Ankara (XIII-XIV-XV. Yüzyıllarda Ankara’da Ahilik ve Ahiler)*, Kömen yay., Konya 2011.
- HARTOG, Leo de, *Dünya Fatihı Cengiz Han*, çev. Mehmet Savan, Doğan Kitap, ? ts.
- İBN BATTUTA TANCÎ, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi: A.Sait Aykut, Yapı Kredi yay., İstanbul 2014.
- İBN FADLAN, *Seyahatname*, çev. ve ekler: Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2010.
- İBN FAZLÂN, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir yay., İstanbul 1995.
- İBN HALDUN, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, Türkçesi Vecdi Akyüz, Dergâh yay., İstanbul 2011.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014.

- İBN'ÜL İBRÎ, Ebü'l Ferec, *Tarîhu Muhtasari'd Düvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, TTK yay., Ankara 2011.
- İNALCIK, Halil, "Türk Tarihinde Kırım", *Kırım*, No.1, Ocak 1957.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C-I:1300-1600, Eren yay., İstanbul 2009.
- İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, II, TTK yay., Ankara 1998.
- JAHN, Karl, "İran'da Kağıt Para", çev. M. Altay Köymen, *Belleten*, C.IV, S.21-22, Nisan 1942, Ankara, s.269-308.
- KAFALI, Mustafa, "Batu Han", *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 208-210.
- _____, "Özbek Han", *DİA*, C.34, TDV yay., İstanbul 2007, s. 107-109.
- _____, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- KALAN, Ekrem, "Nümizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2012, S.33.
- _____, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları" *Avrasya Etüdleri (İpek Yolu Özel Sayısı)*, 45, Ankara 2014-1, s. 43-62.
- KAMALOV, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, 4, Çorum 2005, s. 3-20.
- _____, "Altın Ordu Devletinde Toprak ve Vergiler", *Altın Ordu ve Kazan Hanları (Rızaeddin Fahrettin)*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs yay., İstanbul 2003.
- _____, "Saray", *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 121-122.
- _____, "Yarlık", *DİA*, C. 43, TDV yay., İstanbul 2013 s. 334-335.
- KAMALOV, İlyas, "Altın Orda Devletinin Adı Üzerine", *Altınordu ve Kazan Hanları (Rızaeddin Fahreddin)*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs yay., İstanbul 2003.

- _____, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- KAMALOV, İlyas-İlknur Mirgaliyev, “Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri”, *Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, (Kış 2008), s. 187-199.
- KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, C. I, TDK yay., Ankara 1998.
- KEMALOĞLU (KAMALOV), İlyas, “Altın Orda Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi yay., İstanbul 2015.
- KILIÇ, Emel, Altın Orda Devleti'nin İktisâdi Tarihi (XIII.- XV. Yüzyıllar), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017
- _____, “Kırım Topraklarında Ahiliğin İzleri”, *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat- Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan*, Ed: Mustafa Demirci, Kömen yay., - ?
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Boğaziçi yay., İstanbul 1991.
- _____, *Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1998.
- KONUĞÇU, Enver, “Berke Han”, *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992 s. 506-507.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Bellekten*, V/19, (1941), s. 397-436.
- _____, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, yay. haz. Orhan F. Köprülü, Akçağ yay., Ankara 2004.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken yay., İstanbul 1997.
- KUMEKOV, Bolat E., *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev.Mehmet Kıldıroğlu- Çingiz Samudinuulu, TTK yay., Ankara 2013.
- KURAT, “Bulgar”, *İA.*, C. 2, MEB yay., İstanbul 1970, s. 781-796.
- _____, Akdes N., “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, I, TKAE yay., Ankara 1992.

- _____, Akdes Nimet, *IV. XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK yay., İstanbul 1971.
- _____, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, DTCF yay., İstanbul 1940.
- KURBAN, İklil, *Yaşlı Tarihin Yankısı (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti)*, __, ? ts.
- _____, Vefa, "Manas Destanı; İpek Yolu Hakkında", *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu'nun Yeniden Doğuşu*, Ed. Mehmet Bulut, İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi yay., İstanbul 2014, s. ?-?.
- MARCO POLO, *Marco Polo Seyahatnamesi*, Tercüman 1001 Temel Eser, ? ts.
- MAZAHERÎ, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık yay., İstanbul 1972.
- MESUDÎ, *Mürûc ez Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2004.
- NUR, Rıza, *Türk Tarihi*, C. 1-2, Toker yay., İstanbul 1994.
- ORTEKİN, Hasan, "Basma'ya ve Baysa'ya Dair", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.II, Yıl:1932-39, İstanbul 1939, s.64-71.
- ÖZDEMİR, Ahmet, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 298-311.
- ÖZTÜRK, Yücel, "Kefe", *DİA*, C. 25, TDV yay., Ankara 2002, s. 182-184.
- ÖZYETGİN, A. Melek, "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebû Hayyan'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası", *Cumhuriyetin 80. Yılı Kutlama Etkinlikleri Çerçevesinde Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yay., Ankara 2003.
- _____, A. Melek, "Altınordu Hanlığının Resmî Yazışma Geleneği", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002.
- _____, A. Melek, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kağıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Ankara 2004.
- _____, A.Melek, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", *Central Asian Studies*, Volume 13- 2009.

- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, MEB yay., İstanbul 1971.
- PLANO CARPİNİ, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı yay., - 2015.
- RASONYI, Laszló, "Tuna Havzasında Kumanlar" *Bellekten*, III/11-12, (1939), s. 401-422.
- RÁSONYI, Laszló, *Tarihte Türklük*, TKAE yay., Ankara 1971.
- ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalıcı yay., İstanbul 2001.
- RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- RUYSBROECKLİ, Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, Ed:Peter Jackson / David Morgan, çev. Zülal Kılıç, Kitap yay., Kasım 2010.
- SAFRAN, M., *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, TKAE yay., Ankara 1993.
- SAMOİLOVİÇ, A. N., "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysa'ya Dair – Ahmet Han'ın Basması Meselesi-", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.II, Yıl:1932-39, İstanbul 1939, s.53-64.
- SARAY, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, C. 2, TDV yay., İstanbul 1989, s. 538-540.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, "Altınordu", çev. Bülent Keneş, *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 412-428.
- SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394- 1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim yay., İstanbul 1997.
- SOLMAZ, Sefer, *İtil Bulgarları - İbn Fazlan Seyahatnamesine Göre-*, Çizgi yay., Konya 2018.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK yay., Ankara 1987.
- STAVISKY, Boris Ya, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi" *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 222-233.

- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)- İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, karşılaştırmalı terc. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, Yeditepe yay., İstanbul 2015.
- SÜMER, Faruk, *Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar)*, TDAV, İstanbul 1985.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001.
- TANERİ, Aydın, “Gürgeç”, *DİA*, C.14, TDV yay., İstanbul 1996, s. 321-323.
- _____, Aydın, *Harezmşahlar*, TDV yay., Ankara 1993.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “İpek Yolunun Tarihi Temelleri”, *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler*, yayına haz. Emel Kefeli vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 171-178.
- TIESENHAUSEN, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- TIZLAK, Fahrettin, “Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik”, *Türkler*, C.VII, Ankara 2002, s.407-413.
- TOGAN, Zeki Validi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.I, İstanbul 1931, s.1-42.
- _____, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1981.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- _____, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.
- UYDU YÜCEL, Mualla, “Kuman (Kıpçaklar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 541-575.
- _____, Mualla, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., VII. Dizi- S.222, Ankara 2007.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK yay., Ankara 1988.

- ÜLGEN, Pınar, “Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslâm Dünyasındakilerle Karşılaştırılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, Sakarya Bahar 2012, s. 360-381.
- VASİLİEV, Dimitry V., *Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür*, çev. M. Bilal Çelik, _?
- VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge yay., İstanbul 2007.
- VLADİMİRTSTOV, B.Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK yay., Ankara 1995.
- YAĞCI, Mehmet, *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI.-XII. Yüzyıllar)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2015.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı yay., ? 1976.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, C.II, TTK yay., Ankara 1994.
- _____, Abdülkadir, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası – I) 1-3 Haziran 1988*, yay. haz: Mehmet Sağlam, Samsun 1990.
- _____, Abdülkadir, “XIII. Yüzyılda Önasyadaki Siyasi Bloklaşma”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, S:261, Ocak 1985.
- _____, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi-I-Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi yay., Kayseri 1994.

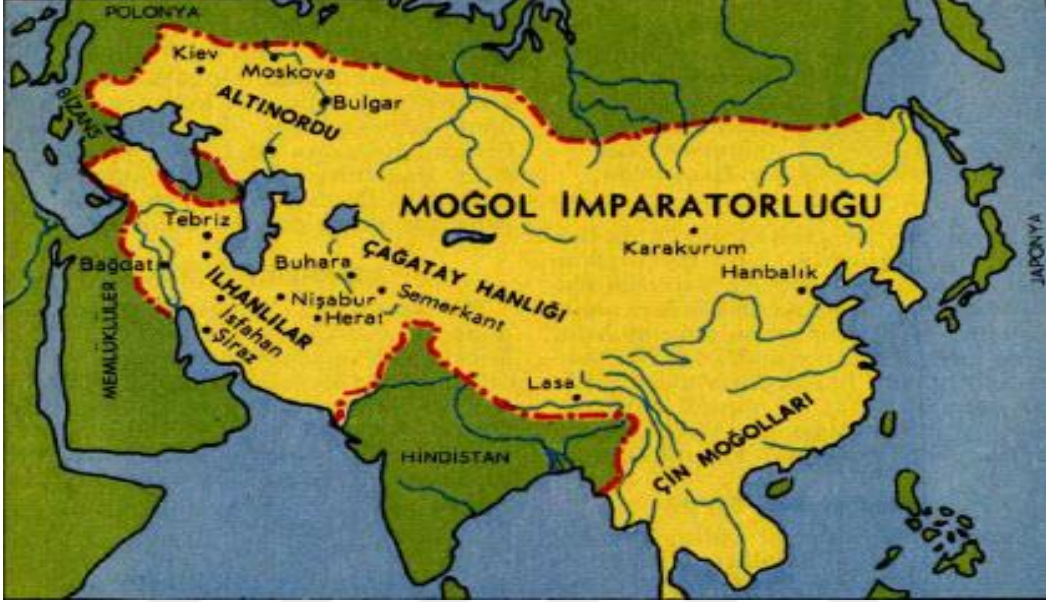
E K L E R

Ek 1: Büyük Moğol İmparatorluğu Haritası

https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#imgrc=pZYVULCl4hDjcM:

Erişim Tarihi: 05.02.2017

Ek 2: Büyük Moğol İmparatorluğu Haritası-2

[https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#imgrc=pZYVULCl4hDjcM:\)](https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#imgrc=pZYVULCl4hDjcM:)

Erişim tarihi: 05.02.2017

Ek 3: Altın Orda Devleti Haritası

(https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#imgrc=pZYVULCl4hDjcM:)

Erişim tarihi: 05.02.2017

Ek 4: Altın Orda Devleti (Kıpçak Kağanlığı) Haritası-2

(https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#imgrc=pZYVULCl4hDjcM:)

Erişim tarihi: 05.02,2017

Ek 5: Büyük Deşt-i Kıpçak Haritası

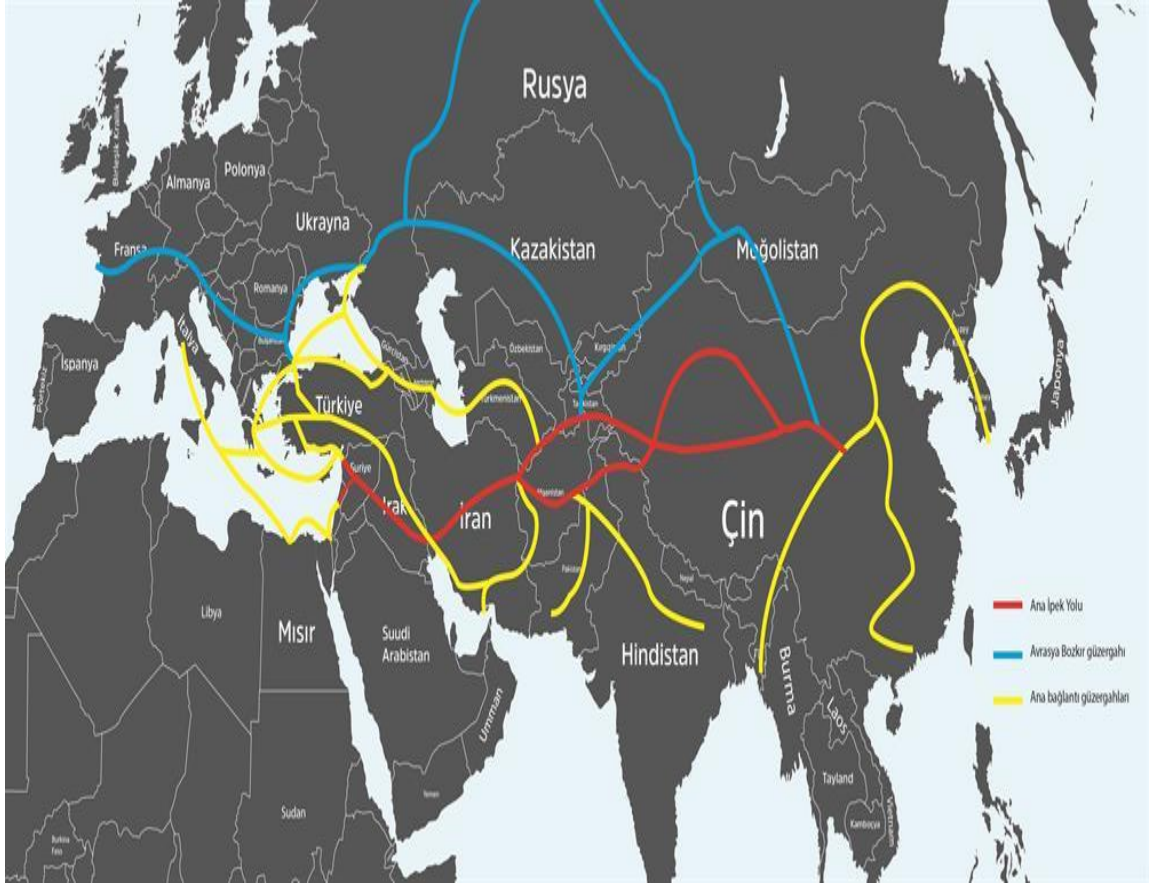
https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIB#imgc=pZYVULCl4hDjcM:

Erişim tarihi: 05.02,2017

Ek 6: İpek Yolu Haritası

(

Ek 7: İpek Yolu Haritası-2

(https://www.google.com.tr/search?q=alt%C4%B1n+orda+devleti+haritas%C4%B1&biw=1366&bih=677&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjC_NKW7frRAhWCCMAKHTbLBBkQ_AUIBigB#tbn=isch&q=ipek+yolu+haritas%C4%B1&imgcr=8YzbM9e7emaGYM:)

Erişim Tarihi: 05.02.2017

Ek 8: Canıbeg Han adına basılmış Altın Orda Devleti parası (1346)

https://www.google.com/search?rlz=1C1SQJL_trTR856TR856&q=alt%C4%B1n+orda+paralar%C4%B1&tbm=isch&source=univ&sa=X&ved=2ahUKEwi718CX663jAhU56KYKHskpBYAQsAR6BAgGEAE&biw=1366&bih=657#imgrc=OkHnro_bNpRloM:

Erişim Tarihi: 11.07.2019

تولا بویکا / ضرب قریم / ۶۸۶

Ek 9: Tula Buga Han adına basılmış Altın Orda Devleti parası (yarmag) (1287)

https://www.google.com/search?rlz=1C1SQJL_trTR856TR856&q=alt%C4%B1n+orda+paralar%C4%B1&tbm=isch&source=univ&sa=X&ved=2ahUKEwi718CX663jAhU56KYKHskpBYAQsAR6BAgGEAE&biw=1366&bih=657#imgrc=NKxuWPmEkDsySM:

Erişim Tarihi: 11.07.2019

Ek: 10

ALTIN ORDA HANLARI LİSTESİ

1- Batu Han	(1237-1256)
2- Sartak	(1256)
3- Ulakcı	(1256)
4- Berke	(1256-1266/ 1267)
5- Mengü Temür	(1267-1280)
6- Tuda Mengü	(1280-1287)
7- Tula Buga	(1287-1291)
8- Tokta (Tohta)	(1291-1312)
9- Özbek	(1312-1341)
10- Tinibek	(1341-1342)
11- Canibek	(1342-1357)
12- Berdibek	(1357-1359)
13- Kulpa	(1359-1360)
14- Nevruz	(1360)
15- Hızır Han	(1359-1361)
16- Timur Hoca	(1361)
17- Mürid	(1360-1363)
18- Ordu Melik	(1360-1362)
19- Abdullah	(1362-1366)
20- Keldibek	(1362-1363)
21- Pulat Timur	(1362-1365) karışık devre
22- Togay	(1365)
23- Aziz	(1365-1367)
24- Muhammed Bulak	(1370)
25- Aybek	(1371)
26- Karınhan	(1371-1375)
27- Hasan Bek Han	(1377)
28- Arabşah	(1377)
29- Toktamış	(1380-1395)
30- Timur Kutluk	(1395-1401)
31- Şadi Beg	(1401-1407)
32- Pulat Han	(1407-1410)
33- Timur	(1410-1412)
34- Celaleddin	(1412)
35- Kerim Berdi	(1412-1414)
36- Kibek Han	(1414-1415)
37- Cabbar Berdi	(1417-1419)
38- Cegre	(1418)
39- Uluğ Muhammed	(1419-1424 ve 1427-1436)
40- Devletberdi	(1420-1424)?
41- Barak	(1422-1427)
42- Seyid Ahmet	(1433-1465)
43- Küçük Mehmet	(1433-1459)?